

**Н.Б. ГОЛУБ, Г.Т. ШЕЛЕХОВА,
В.І. НОВОСЬОЛОВА, А.В. ЯРМОЛЮК**

УКРАЇНСЬКА МОВА

7 КЛАС

**Підручник
для загальноосвітніх навчальних закладів**

**Київ
2015**

Умови позначення:

* 1 з'ясуйте лексичне значення слова;

** 2 – доберіть синоніми;

3 – творче завдання

4 – цілевизначення

5 – редагування тексту

6 – культура мовлення

7 – завдання підвищеної складності

8 – самоконтроль

9 – робота в парах і групах

10 – домашнє завдання

11 – рефлексія

12 – гра

13 – ситуація

14 – етикет

15 – поміркуйте над проблемою

16 – самостійна робота

17 – завдання з комп'ютером

18 – аудіювання

Голуб Н. В.

Українська мова. Підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Голуб Н.В., Шелехова Г.Т., Новосолова В.І. Ярмолюк А.В., — К. : Педагогічна думка, 2015. — 304 с. : іл.

Підручник відповідає новій навчальній програмі з української мови для 7 класу, побудований на засадах компетентнісного, особистісно орієнтованого й діяльнісного підходів, що робить його актуальним, затребуваним у сучасному суспільстві. Подані в ньому вправи, завдання й запитання утворюють цілісну дидактичну систему, яка характеризується цілеспрямованістю на досягнення кінцевих результатів, передбачених навчальною програмою, наступністю між завданнями, відповідністю послідовності й змісту завдань логіці засвоєння мовного матеріалу, неперервністю впливу на формування в учнів мовних умінь і навичок, умінь в усіх видах мовленнєвої діяльності з урахуванням життєвих ситуацій.

Для реалізації диференційованого підходу в підручнику зміщено завдання підвищеної складності, передбачено завдання на цілевизначення, рефлексію, дослідницького й творчого характеру, для роботи в парах і групах. Подано достатню кількість необхідних для учнів посевень, пам'яток, алгоритмів, зразків виконання завдань тощо.

Для учнів 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання.

*Захочеш — і будеш. У людині, затям,
лежить невідгадана сила (Олег Ольжич).*

ДОРОГІ СЕМИКЛАСНИКИ!

Ф. Вольтер писав, що всі основні європейські мови можна вивчити за шість років, а рідну мову треба вивчати все життя. Прозірливість французького письменника очевидна: у сучасному світі без знань рідної мови людина безсила й безкрила.

Українська мова — унікальний предмет, оскільки знайомство із нею людина починає з маминої колискової, а потім удосконалює знання і уміння свої протягом усього життя. Мова — усеохоплююча, бо немає жодної сфери життя суспільства, де можна було б без неї обійтися. Мова збагачує, інформує, надихає, зачаровує й водночас є найпотужнішим знаряддям думки й почуттів людини. Ніщо так не вражає з першої миті знайомства, як гарне мовлення.

Тому дуже важливо пізнавати до тонкощів цей незвичайний предмет, збагачувати свою пам'ять і мовлення різноманітними засобами — словесними, фразеологічними, граматичними.

Пам'ятайте: сучасний світ вимогливий, і щоб утвердитися в ньому, треба бути вимогливим до себе. Сьогодні відповідальність за навчальні досягнення, за те, яким — компетентним чи ні — мовцем кожен із вас стане, лежить передусім на вас. Тож будьте наполегливими й далекоглядними в навчанні.

Намагайтеся критично мислити, дискутувати, бути переконливими, формувати свою думку в спілкуванні з однокласниками, батьками, знайомими. І мова для цього — найкращий помічник. Ставте за мету постійно тренувати й удосконалювати вміння слухати, читати, розуміти й відчувати те, що несе в собі слово. Повсякчас відточуйте вміння спілкуватися, відчувати співрозмовника й зачаровувати його думкою й словом. Плекайте в собі чуття мови й почуття до мови — любові й бережного ставлення. У поводженні зі словом, як з вогнем чи зброєю, будьте обережні, бо недарма казали древні мудреці: слово лікує, слово ранить і вбиває. Пехай кожне ваше слово буде спрямоване на добро!

Бажаємо вам успіху й радості спілкування на шляху пізнання рідної мови та самопізнання!

Автори

ЗМІСТ

ВСТУП

§ 1. Мова — скарбниця духовності народу	6
ПОВТОРЕННЯ Й УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО В 5-6 КЛАСАХ	
§ 2. Синтаксис і пунктуація. Розділові знаки у вивчених синтаксичних конструкціях	9
§ 3. Розділові знаки в простому й складному реченнях	13
§ 4. Частини мови. Вивчені групи орфограм	16
§ 5. Публіцистичний стиль мовлення.	
Докладний переказ тексту публіцистичного стилю	20
ДІЄСЛОВО	
§ 6. Дієслово як частина мови	25
§ 7. Форми дієслова.	28
§ 8. Неозначена форма дієслова	31
§ 9. Читання. Різновиди читання. Ознайомлювальне читання	34
§ 10. Доконаний і недоконаний види дієслова	36
§ 11. Часи дієслова	39
§ 12. Теперішній час	44
§ 13. Минулий час	47
§ 14. Докладний усний переказ тексту розповідного характеру з елементами опису зовнішності людини.	54
§ 15. Майбутній час	57
§ 16. Дієслова I та II дівідмін	61
§ 17. Способи дієслів. Дійсний спосіб	66
§ 18. Докладний письмовий переказ тексту розповідного характеру з елементами опису зовнішності людини.	71
§ 19. Умовний спосіб дієслів.	72
§ 20. Наказовий спосіб	76
§ 21. Безособові дієслова	80
§ 22. Способи творення дієслів	83
§ 23. Твір-опис зовнішності людини в художньому стилі	86
§ 24. НЕ з дієсловами.	88
§ 25. Написання дієслів.	91
§ 26. Розбір дієслова як частини мови	94
§ 27. Стилий усний переказ тексту в науковому стилі	98
ДІЄПРИКМЕТНИК	
§ 28. Дієприкметник як особлива форма дієслова	101
§ 29. Дієприкметниковий зворот	104
§ 30. Письмовий твір-опис зовнішності людини за картиною.	108
§ 31. Активні й пасивні дієприкметники	111
§ 32. Творення активних і пасивних дієприкметників	114
§ 33. Відмінювання дієприкметників	118
§ 34. Перехід дієприкметників в інші частини мови	120
§ 35. Написання -и- у дієприкметниках та -ни- у прикметниках дієприкметникового походження	123
§ 36. Написання не з дієприкметниками	127
§ 37. Контрольний докладний переказ тексту з елементами роздуму в публіцистичному стилі мовлення.	130
§ 37. Безособові форми на -но , -то	131
§ 39. Використання дієприкметників у мовленні	133
§ 40. Читання мовчки тексту наукового стилю.	136
§ 41. Дієприслівник як особлива форма дієслова	137
§ 42. Вид і час дієприслівників	141
§ 43. Письмовий твір-роздум дискусійного характеру.	145
§ 44. Дієприслівниковий зворот.	148

§ 45. Не з дєприслївниками	151
§ 46. Виправлення помилок, допущених у письмовому переказі чи творі	155
§ 47. Буква и в суфіксах дєприслївників. Використання дєприслївників у мовленні	155
§ 48. Розбір дєприслївника як особливої форми дєслова	157
§ 49. Стильний письмовий переказ тексту з описом дій у художньому стилі	162

ПРИСЛЇВНИК

§ 50. Прислївник як частина мови	164
§ 51. Ступені порівняння прислївників	169
§ 52. Способи творення прислївників	172
§ 53. Письмовий твір розповідного характеру з описом дій у художньому стилі	176
§ 54. Наголос у прислївниках	178
§ 55. Правопис прислївників. Дефіс у прислївниках	181
§ 56. Написання прислївників разом і окремо	185
§ 57. Ділові папери. Розписка	191
§ 58. Букви -н- і -ни- у прислївниках	193
§ 59. Не і ні з прислївниками	197
§ 60. Письмовий твір-оповідання за поданим сюжетом	204
§ 61. И та і в кінці прислївників	206
§ 62. Використання прислївників у мовленні	209

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

ПРИЙМЕННИК

§ 63. Прийменник як частина мови	213
§ 64. Непохідні й похідні прийменники	218
§ 65. Портретний нарис як жанр мовлення	221
§ 66. Написання прийменників. Використання прийменників у мовленні	224
§ 67. Складання діалогів	228

СПОЛУЧНИК

§ 68. Сполучник як службова частина мови	234
§ 69. Аудіювання як вид мовленнєвої діяльності	234
§ 70. Використання сполучників у простому й складному реченнях	236
§ 71. Написання сполучників разом і окремо	240
§ 72. Аудіювання тексту художнього стилю	245

ЧАСТКА

§ 73. Частка як частина мови	245
§ 74. Анотація	249
§ 75. Розряди часток за значенням	251
§ 76. Написання часток	254
§ 77. Використання часток у мовленні	258
§ 78. Контрольний докладний переказ тексту розповідного характеру з описом дій у художньому стилі мовлення	262

ВИГУК

§ 79. Вигук як частина мови	264
§ 80. Дефіс у вигуках. Розділові знаки при вигуках	267
§ 81. Узагальнення й систематизація вивченого про частини мови, їх правопис і використання в мовленні	270
§ 82. Контрольний твір-роздум у публіцистичному стилі	273

ДОДАТКИ

Як ознайомитися з навчальною книжкою	276
Як працювати над виправленням помилок	276
Вимоги до мовлення	276
Основні види помилок, які можуть траплятися в мовленні	277
Стиль мовлення	278
Стиль мовлення і мовні засоби	279
Типи мовлення	280
Тлумачний словник	280
Словник синонімів	288
Словник фразеологізмів і крилатих висловів	293

ВСТУП

§ 1. МОВА – СКАРБНИЦЯ ДУХОВНОСТІ НАРОДУ

1. Знайдіть за словниками тлумачення слів «скарбниця» і «духовність». Поясніть, що означає сполука «скарбниця духовності» у поєднанні зі словом «мова»?

2. Прочитайте виразно уривок з вірша «Рідна мова». Визначте основну думку його. Проаналізуйте, чому автор складниками мови називає «діброви й верболози», «козацьку доблесть», «кріпацькі сльози»? Чому у вірші про мову поет згадує Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесю Українку?

У ній усе:
 Діброви й верболози,
 Дніпра і Ворскли витканий атлас,
 Козацька доблесть і кріпацькі сльози,
 Ще й дума та, що вистраждав Тарас.
 Розмай Карпат,
 Де в'юниться на скелі
 Смерічка недоторкано-струнка,
 Незгасне сльиво вбогої оселі,
 Що нам дала у спадщину Франка.
 Діброви праслов'янської Волині,
 З журбою Мавки й болем Лукаша,
 Де гордою Кассандрою і нині
 Вита бентежна Лесина душа...

Д. Луценко

3. Прочитайте текст. Як автор розуміє суть мови? Сформулюйте думки відомого педагога своїми словами, додайте власні міркування й приклади і перекажіть.

У скарбницю рідного слова складає одне покоління за другим плоди глибоких сердечних рухів, плоди історичних подій, вірування, погляди, сліди пережитого горя й пережитої радості, — одним словом, весь плід свого духовного життя народ дбайливо зберігає в народному слові. Мова є найважливіший, найбагатший і найміцніший зв'язок, що єднає віджилі, сучасні й майбутні покоління народу в одне велике, історично живе ціле... (К. Ушинський).

4. Прочитайте речення. Проаналізуйте їх і поясніть, як автори розкривають суть слова «мова». На основі цих висловів сформулюйте власне розуміння того, як формується мовна скарбниця.

1. Мова — це пам'ять народу... Мова — це характер народу... Мова — це історія народу (М. Шумило). 2. Мова є канвою, на якій людина вишиває узор свого життя (Петро Панч). 3. Мова чутливо відгукується на кожне нововведення суспільства (М. Панов).

5. Прочитайте уривок із книжки Марії Морозенко «Іван Сірко — славетний кошовий». Яку з наведених у попередніх вправах думок цей текст підтверджує? Виділіть слова, що в мовній скарбниці бережуть інформацію про минуле українців.

Раннього ранку озвалися литаври* — заклик на велику Раду. Довбиш, ударивши тричі по котлах, дав знак військовому осавулові виносити корогву* й бунчук*. Усе це було виставлено посеред майдану. Замиготіли барвами кармазини* — то виходили на раду козаки, гуртуючись курінь* до куреня, плече до плеча. І коли все стихло, осавул* підняв угору пернач*. На середину майдану вийшли кошовий отаман*, суддя й писар. Ставши перед побратимами, пошанували їх тричі поклоном. Присутні відповіли їм так само.

6. Прочитайте слова українського письменника Олеса Гончара. Поясніть, як ви розумієте їх. Доберіть приклади дитячої мовотворчості, що підтверджують винахідливість малюків.

Мова народу твориться колективно, беруть участь у цьому великому процесі й сивий людський досвід, і закохана юність, і бурхлива дитяча уява, — бо кого ж з нас не тішило, яку мовотворчу обдарованість, винахідливість виявляють малюки, які серед них бувають геніальні лінгвісти.

7. Прочитайте слова письменника Івана Дзюби. Про яку проблему сучасного слова пише автор?

У системі мовлення зіпсувався гальмівний механізм, що — як і у всякій системі — відповідає за безпеку руху. У минулому людство, знаючи

про живлющу й руйнівну, вбивчу силу слова, виробляло своєрідний самоконтроль: слово було предметом моральної оцінки, яка розрізняла слова добрі й лихі — за їхнім впливом на людську душу.

Бесіда:

1. Що, на вашу думку, мав на увазі автор, пишучи про «гальмівний механізм» і «безпеку руху» в мовленні?
2. Як варто поводитися зі словом?
3. Які слова, на вашу думку, мають живлющу силу, а які — руйнівну?
4. Чи розрізняєте ви слова добрі й лихі?
5. Як виражається духовність народу у слові?

8. Перепишіть. Підготуйте коментар до поданих прислів'їв.

1. Слово дорожче золота. 2. Слово може врятувати людину, та може й убити. 3. Ласкаві слова — весняний дощ. 4. Від теплового слова і лід розмерзає.

9. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Складіть і запишіть письмовий план, який відображав би основні думки, висловлені в наведених вище текстах.

II. Проаналізуйте поезію чи прозу улюбленого письменника й випишіть слова, позитивні за суттю, ті, що створюють світлі образи, малюють в уяві яскраві картини, викликають радість і спонукають на красиві вчинки.

III. Підготуйте й запишіть поради (5-7 речень) щодо того, як необхідно берегти мову — духовний скарб народу.

10. Проаналізуйте свою роботу на уроці, дайте відповідь на такі запитання: Чи розумію я важливість теми уроку? Навіщо мені потрібні знання про мову й суть її? Яке значення для мене нині й у майбутньому має ця інформація? Чи були труднощі для мене в засвоєнні матеріалу? Чи можу я організувати свою самостійну роботу над поглибленням знань про мову? Що саме для мене було відкриттям? Чи є не зрозумілі для мене питання?

ПОВТОРЕННЯ Й УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО В 5-6 КЛАСАХ

Люблять батьківщину не за те, що вона велика,
а за те, що своя (Сенека)

§ 2. СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ У ВИВЧЕНИХ СИНТАКСИЧНИХ КОНСТРУКЦІЯХ

Дорогі семикласники! Здобуті знання, з якими ви перейшли до 7 класу, слугуватимуть вам опорою для вивчення складніших мовних категорій. Відновлюйте знання, щоб вони були міцними, а навички вправними! Наполегливо повторюйте вивчене раніше, виховуйте в собі бажання вчитися й розвивати свої здібності. Читайте вдумливо будь-який текст, будьте уважними до нових слів, збагачуйте своє мовлення.

Розвивайте повагу до життя, свідомо формуйте активну життєву позицію, проживайте кожен день, наповнюючи свою життєву скарбничку добрими справами.

11. Прочитайте діалог. Продовжте обговорення.

Богдан. Друзі, я сьогодні прокинувся від страшного сну: мені наснилось, що я йду в дев'ятий клас й незабаром ДПА! Не смійтеся! Серйозно! Уранці з полегшенням зітхнув, що це тільки сьомий... До чого такий сон? Але як задумався, то вирішив, що таке наснилось, бо нічогосінько не пам'ятаю — за літо вивітрились у голові всі знання. Мабуть, жодного правила на уроці не згадаю.

Тарас. Точно! Я теж! Та! Коли ще ті іспити! Я ще думками десь на відпочинку!

Сашко. Припиніть! Зберіться! Треба братися за голову відразу з перших днів, щоб потім потилицю на іспитах не чухати. І починати готуватися з цієї хвилини!

Зорянка. Дорогі мої, не забувайте, що нам знання потрібні не тільки для того, щоб успішно скласти іспити, а на все життя! Он гляньте на тему уроку. Хіба так страшно? Та й дома можна все повторити, що вивітрилось, аби бажання! Я, наприклад, перед собою вже стільки завдань поставила! Хоч децю й забула, але нічого, головне — бути уважною на уроці й наполегливою в самостійній роботі дома. До того ж у нас он стільки помічників: Інтернет, словники, підручники! Тому вимикаємо лінь — і до роботи!

12. I. Назвіть розділи науки про мову. Що вивчають синтаксис, пунктуація? Складіть план повторення й узагальнення вивченого у 5 і 6 класах (пунктами можуть бути такі речення: «Я планую повторити й знати..., аби...», «Хочу уточнити й закріпити...» тощо).

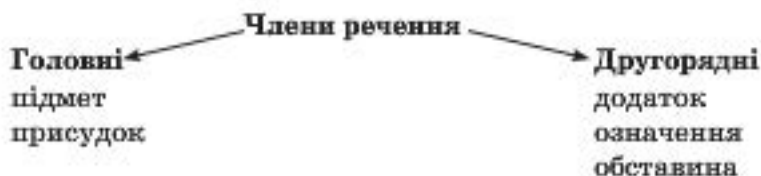
II. Прочитайте й перекажіть текст. Визначте його тему. Поміркуйте, чи перебивається його тема з подіями сьогодення? Свої думки обґрунтуйте.

Україна. Скільки сумних і веселих спогадів зринає в моїй уяві при одному цьому слові... Так-бо, тут де не ступни, усюди натяк на славне минуле наших предків. Скільки ж то було тут великих героїв! Скільки зав'язувалося й розв'язувалося гучних справ! Скільки разів лунали в повітрі волювання й стогони переможених та пісні й вигуки переможців!

Та час минає, пристрасті вгамувалися, і від давнього людського життя залишилися високі могили. Відгомоніли звитяжні** події, зійшли зі сцени діячі минулого, одне за одним змінилося багато поколінь, а природа України залишилася незмінною. Таке ж, як і колись, чисте повітря, така ж щедра рослинність, такі ж прохолодні затишні гаї, ті самі річки тихо несуть свої сріблясті води вздовж широких духмяних луґів (За Д. Яворницьким).

III. З'ясуйте й поясніть уживання розділових знаків у реченнях тексту. Перепишіть перше речення другого абзацу. Підкресліть у ньому головні й другорядні члени речення.

13. Поясніть, що називається реченням. Розгляньте схему й розкажіть за нею про головні й другорядні члени речення. Поясніть, як ви їх розрізняєте. Наведіть приклади.

14. І. Прочитайте речення. Яка тема поєднує їх за змістом? Складіть і запишіть власне речення на цю тему.

1. Україна — це тихі води і ясні зорі, зелені сади, білі хати, лани золотої пшениці, медові й молочні ріки (С. Васильченко). 2. Кожен справжній господар добре знає не тільки те, що лежить у його домі, але й пам'ятає, передає дітям історію цього дому й людей, котрі в ньому мешкають (В. Турецький). 3. Земля дитинства, стежки ранньої юності... Кому не снилися вони в далеких мандрівках, хто не відчував їх поклику, чия чутлива душа не прагнула повернутися на схилі літ у чарівну казку дитинства? (В. Скуратівський).

ІІ. Спишіть речення. Усно проаналізуйте їх: простими чи складними вони є, чим ускладнені, які за метою висловлювання. Підкреслити головні й другорядні члени речення.

15. Проаналізуйте вчинки дійових осіб наведених мовленнєвих ситуацій.

Після взаємоперевірки домашнього завдання вам необхідно схарактеризувати творчу роботу вашого сусіда по парті. Аналіз і результат вашої перевірки потрібно виголосити біля дошки, але оцінка ваша негативна. Як побудуєте свій виступ? Якими будуть слова вашому однокласникові, коли ви повернетесь після виступу й сядете з ним поруч?

16. І. Закінчіть речення. Запишіть терміни, які ви використали. Усно наведіть приклади до кожного поняття.

1. Дві й більше граматичних основ має....
2. Якщо члени речення відповідають на одне й те ж запитання та відносяться до одного й того ж слова, то вони називаються....
3. Граматичну основу речення складають....
4. Другорядний член речення, що вказує на ознаку предмета й відповідає на питання *який? чий? котрий?*, називається....
5. Другорядний член речення, що означає предмет і відповідає на питання будь-якого відмінка, крім називного, називається....
6. Другорядний член речення, що означає різні ознаки дії й відповідає на питання *як? де? куди? звідки? коли?*, називається....

ІІ. Прокоментуйте усно речення один одного. Критеріями оцінювання можуть бути пункти: правильно записані терміни, чітко сформульовані думки, вдало наведені приклади.

17. І. Прочитайте мовчки текст і перекажіть його. Визначте основну думку тексту. Що нового ви з нього дізналися? Висловіть своє ставлення до прочитаного.

У світі природи все чудово продумано й усе знаходиться в рівновазі. Якщо звук народжується, то має існувати той головний слухач, для якого цей звук призначений, і слухач цей — вода.

Розуміння того, що ми складаємося головним чином із води, є першим кроком до розкриття таємниць Всесвіту. Якщо ви знову поглянете на світ навколо вас з цього боку, то почнете бачити речі так, як ніколи раніше не бачили.

Різноманітні події, що відбуваються протягом людського життя, знаходять своє відображення у воді. І окрема людина, і все наше суспільство створюють єдиний величезний океан; додаючи наші власні крапельки до цього океану, ми беремо участь в освіті суспільства.

У той час, як одна вода формувала величні кристали, немов символізуючи красу цього світу, кристали, що утворюються іншою водою, були потворними, ніби хотіли розповісти про темні куточки нашої душі. Я хотів, щоб якомога більше людей почули послання, що вода зберігає для нас.

Ми можемо припустити, що коли утворюється повний геометричний кристал, вода знаходиться в згоді з природою й тим феноменом, який ми називаємо життям. Кристали утворюються у воді, яка запламована результатами нашої нездатності пам'ятати про закони природи. Коли ми спробували зробити фотографії кристалів із водопровідної води, результати були жалюгідними, а все тому, що ця вода дезінфікується хлором, який порушує її природну здатність утворювати кристали.

Коли вода замерзає, частинки води з'єднуються разом, щоб утворити кристал. Однак за присутності такої інформації, яка знаходиться в конфлікті з самою природою, кристал формується незавершеним (*за Маса-ру Емото*).

II. Випишіть перше речення й усно виконайте його синтаксичний розбір.

III. Поміркуйте, чи досконалими за своєю структурою є кристали води в царстві казки Андерсена «Снігова королева». Свою думку обґрунтуйте, використовуючи словосполучення *плекати з любов'ю, міцна дружба, самопожертва ради іншого, відданість ідеалам добра* тощо.

18. Із поданих простих речень утворіть і запишіть складні.

1. Я бажаю здійснення мрій. 2. Ми зустрічаємось із другом. 3. Вона відчула зерно істини. 4. Не пускай лінощі в душу. 5. Я порадив сестрі прочитати нову книгу.

19. З'ясуйте, які три другорядні члени є в поданому реченні.

Сьогоднішньої роботи на завтра не відкладай (*Нар. творчість*).

20. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Виразно прочитайте вірш Ліни Костенко. Який настрій він у вас викликав? Як ви розумієте виділені словосполучення? Випишіть із тексту 4—5 словосполук. Позначте головне й залежне слова. Перепишіть і виконайте письмово синтаксичний розбір передостаннього речення.

Послухаю цей дощ. Підкрався і шумить.
 Бляшаний звук води, веселих крапель кроки.
 Ще мить, ще мить, ще тільки мить і мить,
 і раптом озирнусь, а це вже роки й роки!
 А це уже віки**. Ніхто уже й не зна,
 в туманностях душі чи, може, Андромеди —
 я в мантиях дощу, прозора, як скляна,
 приходжу до живих і згадую про мертвих.
 Цілую всі ліси. Спасибі скрипалю.
 Він добре вам зіграв колись мою присутність.
 Я дерево, я сніг, я все, що я люблю.
 І, може, це і є моя найвища сутність.

II. Розгляньте світліну, придумайте й змоделуйте мовленнєві ситуації, які б підтверджували думку Олександра Олеся: «Світ — у мені і в світі я». Усно опишіть одну-дві з них.

§ 3. РОЗДЛОВІ ЗНАКИ В ПРОСТОМУ Й СКЛАДНОМУ РЕЧЕННЯХ

21. I. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Визначте стиль мовлення.

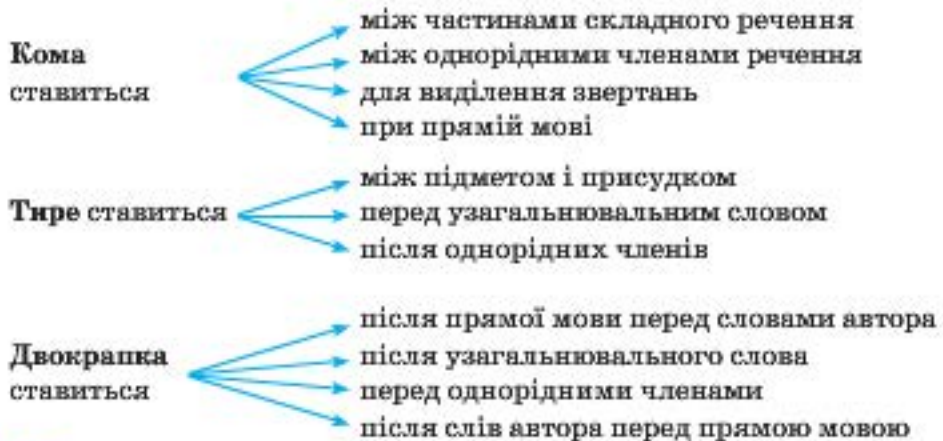
Слово Україна має ш..рокий і багатогран..ий зміст. Але в основі назви Україна — кор..неве понят..я край, рідна земля. Термін цей має майже тисячолітню давність (вперше згадується у 1187 р.) і в кінці XX ст. набуває свого справжнього змісту як країни — суверен..ої держави.

Україна — одна з найбільших держав Європи яка своїми розмірами перевищує Францію Іспанію Швецію Німеч..ину.

Природа наділила нашу Батьківщину спр...ятливим кліматом родючими землями з чорноземними ґрунтами різноманітними надровими б...гатствами в...ликими ріками неозорими** степами з...леними лісами луками й мальовничими** краєвидами (*О. Маринич*).

II. Спишіть, уставляючи, де потрібно, пропущені букви й розділові знаки; усно поясніть необхідність їх. Підкресліть граматичні основи речень.

22. I. Розгляньте схеми, пригадайте пунктуаційні правила й поміркуйте, чи всі випадки розстановки коми вказано на схемі? Якщо ні, то з'ясуйте пропущені синтаксичні явища. Запишіть приклади на кожен випадок уживання розділового знака.

23. Перепишіть речення. Поставте, де потрібно, розділові знаки. Поясніть уживання розділових знаків при звертаннях і однорідних членах речення.

1. Земле рідна скільки буду жити стільки й любитиму тебе (*М. Лужків*). 2. Хай ти скромніше вбрана хай твоя краса не така показна але від того ти не менш рідна й люба синівському серцю рідна земле! (*В. Малик*). 3. До тебе Батьківщино — земле вічна ведуть усі стежки й усі дороги (*Б.-І. Антонич*). 4. Тішся дитино поки ще маленька, ти ж бо живеш навесні (*Леся Українка*). 5. Неспокій тривога проривалися з його серця (*І. Цюпа*). 6. Густий сивий туман покривав наміткою росяну землю (*П. Гай*).

24. I. Продовжте й запишіть складні речення. Поставте пропущені розділові знаки, поясніть уживання їх.

1. Щаслива та людина яка.... 2. Любити рідний край може та людина що.... 3. Відомі випадки коли.... 4. Сьогодні без перебільшення можна сказати що.... 5. На деревах тихо тріпотить листя і.... 6. Білка прудко перескакувала з гілки на гілку а...

II. Виконайте синтаксичний розбір п'ятого речення.

25. Прочитайте речення, знайдіть у них однорідні члени й узагальнювальні слова. Перепишіть, уставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть їх, з'ясуйте, якими членами речення є однорідні члени й узагальнювальні слова.

1. Усі весну щиро кохають і люди і пташки і дерева і комашки і ніжна травиця (*П. Гай*). 2. Ні голубого неба ні димчатих лісів на горизонті ні картинних вітраків на сільському вигоні нічого я не бачив (*М. Хвильовий*). 3. Скрізь у творчій вдачі Максима Рильського я бачив тісне злиття в одне-єдине трьох рис його таланту нероздільність покликань літератора вченого і громадянина (*П. Тичина*). 4. Сонце ліси поля води повітря усе це святина яку маємо берегти а не нищити топтати (*Є. Колодійчук*).

26. Дайте ввічливу відповідь на поставлені запитання й висловлені прохання. Запишіть, уживаючи звертання.

1. У вас не знайдеться для мене трохи часу? 2. Дозволь мені зустріти тебе. 3. Запросіть, будь ласка, Олену до телефону. 4. Скажіть, будьте ласкаві, яка кінцева зупинка цього маршруту? 5. Вам не важко повідомити, коли і де відбудеться іспит?

27. I. Визначте, що виражає вжите вставне слово в реченні

Значить, єсть у нас ті сили, що коріння поять (*П.Тичина*):

A упевненість або невпевненість у повідомленні

B почуття (емоційна оцінка повідомлюваного)

B ввічливість для активізації бесіди

Г указівку на джерело повідомлення

Д послідовність викладу думок, зв'язок їх між собою.

II. Зробіть підсумок вивченого за темою «Синтаксис і пунктуація».

III. Яку мету ми поставили й чи досягли її? Проаналізуйте свою роботу на уроці, сформулюйте її результати, продовживши речення: 1. Я сьогодні зробив (-ла)...;...досяг (-ла)...; усвідомив (-ла), зміг (-ла)...; подолав (-ла)...; навчився (-ла)... 2. Основні труднощі виникли в процесі.... 3. Я став (-ла) впевненіше почуватися в питаннях.... 4. На майбутнє за мету ставлю розв'язання... питань, подолання... проблем.

28. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Прочитайте уривки віршів Лесі Українки. Перепишіть речення. Зробіть письмово синтаксичний розбір їх. Виконайте фонетичний розбір виділених слів.

1. До тебе, Україно, наша бездольная мати,
Струна моя перша озветься,
І буде струна урочисто** і тихо лунати,
І пісня од серця полетиться.

2. В інші гори я полину,
Але спогад не покину
По зеленій Буковині,
по привітній господині.

II. Прочитайте, запам'ятайте крилаті вислови й намагайтеся використовувати їх у власних усних і письмових висловлюваннях.

1. Земля потребує доброї погоди, доброго насіння й доброго робітника (*Нар. творчість*). 2. Бог спостерігає за людиною з її серця (*В. Черняк*). 3. Можеш вибирати друзів і дружину, Вибрати не можна тільки Батьківщину (*В. Симоненко*). 4. Народе мій, як добре те, Що ти у мене є на світі (*М. Вінграновський*). 5. Своєї мови рідної і свого рідного звичаю вірним серцем держіться. Тоді з вас будуть люди як слід, тоді з вас буде громада шановна і вже на таку громаду ніхто своєї лапи не положить (*Пантелеймон Куліш*).

§ 4. ЧАСТИНИ МОВИ. ВИВЧЕНІ ГРУПИ ОРФОГРАМ

29. I. Прочитайте вірш Максима Рильського спочатку мовчки, потім уголос, дотримуючись правильної інтонації. Як ви розумієте його зміст? Випишіть слова, ужиті в переносному значенні.

Ніколи я не знав, що так люблю**
Понад Дніпром сріблясті верболози,
Березу, що прозорі ронить сльози
На тиху**, присмирнілу мураву,
Бур'ян в напівзасипанім рову,
Де часом вальдшнеп, поетична птиця,
Між листям жовтим від стрільця таїться.

II. Спишіть, підкресліть головні члени речення. Поясніть уживання розділових знаків. Зазначте, якою частиною мови виражено кожне слово тексту.

III. Поясніть різницю між термінами *частина мови* і *член речення*.

30. I. Розгляньте схему, пригадайте ознаки й розкажіть за нею про вивчені частини мови, наводячи приклади. Яка форма є початковою для іменника, прикметника, дієслова?

Частини мови

Самостійні

іменник
прикметник
займенник
дієслово
прислівник
числівник

Службові

прийменник
сполучник
частка

вигук
звуконаслідувальні
слова

II. За якими ознаками можна визначити належність слова до певної частини мови?

31. Запишіть слова в чотири стовпчики: іменники, прикметники, числівники, займенники.

Садівник, садочок, триста, квітковий, квітник, ти, щасливий, мамин, п'ятий, синь, розповідь, кожен, розповідний, черга, похмурий, хмарочос, семеро, рум'яний, рум'янець, розумний, розумник, себе, сімдесят, будь-хто.

32. I. Запишіть, закінчуючи подані уривки речень.

Кожне слово має певну..., яка виражає те чи інше... значення. Наприклад, слово *гордість* має граматичну форму... відмінка,... роду однини й вимагає, щоб і прикметник мав відповідну граматичну форму з тим же граматичним значенням (... відмінок,... рід, однина), що виражається закінченням слова — *надзвичайна*.

II. Обміняйтеся після виконання завдання зошитом із сусідом по парті. Прочитайте, оцініть й прокоментуйте усно речення один одного. Критеріями оцінювання можуть бути пункти: правильно написано всі речення; чітко сформульовані думки.

33. Запишіть подані іменники в усіх граматичних формах, виділивши закінчення. Поясніть залежність закінчень від їх відмін.

Країна, захоплення, любов.

34. Утворіть і запишіть словосполучки «числівник (від п'яти до десяти) + іменник у формі родового відмінка множини».

Зразок. Семи баклажанів.

Чобіт, апельсин, українець, двері, кеди, вареник, сирота, річ, пара, грам, поїздка, грань, калюжа, звір, поле, гості, стаття.

35. Запишіть іменники в родовому відмінку однини. За потреби скористайтесь орфографічним словником.

Барвінок, майдан, гектар, момент, палац, рік, ситець, випадок, вальс, листопад, приклад, міст, лікар, двір, плуг, Львів, шум, сантиметр, біль, камінь.

 36. Відредагуйте наведені словосполучення й запишіть їх.

Учневі Шевчукові, старшокласнику Василю, учителеві Василені Лукичеві, kobзарю Вересаю, Варфоломієнку Ігорю Андрійовичу.

37. I. Прочитайте. Доведіть, що це текст. Випишіть складні прикметники, поясніть правопис їх.

Хто не збирав восени великі п'ятипалі листки клена! Золотисті, червоні, жовтогарячі, вони нібито випромінюють тепло літнього сонця. Поряд із цими деревами росте їхній непоказний родич, який за зовнішнім виглядом дуже відрізняється від них. Листки в нього непарноперисті й восени довго залишаються зеленими. Лише плоди-крилатки свідчать про належність до роду кленів.

Це дерево має багато назв. За формою листків воно дістало назву яснolistий клен (*В. Протопопова*).

II. Знайдіть у двох останніх реченнях тесту всі вивчені орфограми й фонетичні зміни, поясніть їх, зробіть фонетичний розбір виділеного слова.

38. Перепишіть, знімаючи скісну риску. Поясніть написання слів разом або через дефіс.

Виставка/продаж, темно/брунатний, жовто/гарячий, кіно/зірка, евпан/зілля, близько/спорідненість, українсько/російський, дерево/обробний, загально/освітній, жовто/зелений, світло/любний, шістьма/стами, сорока/мільйонний, семи/поверховий, хліб/сіль, пів/Азії, пів/яблука.

 39. Запишіть, виправивши помилки. Поясніть уживання великої літери й лапок.

Львівська Площа, повість Тіні забутих предків, західна Європа, балтійське море, будинок учителя, автомобіль Нива, прикарпаття, карпатські гори, десятинна церква, верховна рада, Києво-Могилянська Академія, центральна наукова бібліотека.

40. I. Перепишіть слова, уставляючи за потреби замість крапок пропущені літери, поясніть правопис.

В..юн, в..їзд, рзкіш.., тонал..ніст.., в..їдлиий, бур..як, нен..чин, моркв..яний, дво..арусний, Г..юго, подвір..я, Св..ятослав, їдал..ня, черв..як, кр..юк, різ..бар, посв..ята, роз..ятрений, фортеп..яно, мавп..ячий, ніч.., сіл.., пот..м..яніти, Натал..ці, піс..ня, кіл..кіс..т.., тон..ше, роздоріж..жя, шп..ниця, ш..вк, веч..ря, перш..сті, уц..лина, бач..ння, міш..ч..ок, сторож..вий, ч..рниця, дж..мпер, ш..колад, щ..одня, щ..міти, ч..ло, на щ..ці, оч..кую.

II. З виділеними словами складіть і запишіть складні речення. Підкресліть у них граматичні основи.

41. Позмагайтеся в грі «Хто більше й точніше?» Для цього розділіться в класі на дві команди й визначте, яка з них по чергово поставить більше запитань до теми «Прикметник» і дасть на них більше правильних відповідей.

42. Запишіть речення, уставляючи пропущені літери й відкриваючи дужки; поясніть правопис.

1. Як великим (не)щастям об...ртається нищ...н...я природи, так і боляче б...е по народові зреч...н...я рідної мови чи навіть (не)повага до неї, що є рівноцін...ою (не)повазі до батька й матері (*Г. Нудьга*). 2. З нас кожен і мід...нів, і ріс з г...рячим серцем, (не)байдужим (*О. Ющенко*). 3. Наша думка, наша піс...ня (не)вмре, (не)загіне (*Т. Шевченко*). 4. Над нами небо (не)озоре, над нами дах струнких в...рхів (*Б.І. Антонич*). 5. Прикрощі ще нікого (не)зблизили, (не)вдачі теж (*В. Шевчук*).

43. I. Уявіть ситуацію: під час поїздки в автобусі пасажери обурилися й зробили зауваження, коли почули, що учні галасують, вигукують такі слова як «прикольно», «завал», «чувак», «фіолетово», «круто», «тачка» тощо. Ваша реакція? Як треба вибачитися перед іншими пасажерами? Які слова необхідно сказати однокласникам після того, як вийшли з автобуса?

Відтворіть цю ситуацію у вигляді діалогу. Використайте вислови з довідки. Скажіть, яких правил мовлення потрібно дотримуватися в спілкуванні. У запропонованих висловах знайдіть займенники.

Довідка. *Прошу вибачити Вас за... . Перепрошую за... . Хотемо вибачитися за завдані Вам неприємності. Нам дуже прикро за неприємний інцидент... .*

II. Поясніть написання займенника Ви.

44. Перепишіть рядок, у якому всі слова треба писати з префіксом при-.

А пр...кочувати, пр...кипілий, пр...мудрий, пр...гощати, пр...датися;
Б пр...жовкнути, пр...держаний, пр...досить, пр...гравати, пр...грозити;
В пр...миренець, пр...мітка, пр...морозок, пр...кисати, пр...кутий;
Г пр...дорогий, пр...готовлений, пр...йомний, пр...крашений.

45. Яку мету ми поставили в процесі повторення й узагальнення вивченого в 5-6 класах і чи досягли її? Зіставте результати особистої навчальної діяльності з метою, яка ставилася на початку вивчення розділу (за кожним пунктом). На основі цього зіставлення оцініть, наскільки успішною була ваша діяльність. Проаналізуйте свою роботу, продовживши речення: *На майбутнє за мету ставлю розв'язання ... питань, подолання... проблем.*

46. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Перепишіть слова, вставляючи префікси **з-**(зі-) чи **с-**.

..милуватися, ..ринуть, ..тесати, ..годитися, ..тягти, ..турбувати, ..рити, ..руйнувати, ..сихати, ..старітися, ..орювати, ..тримувати, ..гнати, ..тужавіти, ..кинений, ..чесаний, ..фабрикований, ..трушений, ..хопити, ..клеїти, ..неславити, ..керувувати, ..тискати, ..паленіти.

II. Перекладіть і запишіть невеликий твір на тему: *«Із чого починається Батьківщина»*. Висловіть у ньому свою любов до краю дитинства. Скористайтеся словами з довідки.

Довідка. Зачаровувати, захоплювати, полонити, зачудовувати, краєвид, пейзаж, вид, вигляд, барви, радість.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Бережімо багатства планети

§ 5. ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ СТИЛЬ МОВЛЕННЯ. ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ

*(Читаємо мовчки, усно висловлюємо власні погляди,
спостерігаємо, аналізуємо, моделюємо*)*

47. Прочитайте мовчки текст. Яка його основна думка? До кого і з якою метою звернене висловлювання? Визначте адресанта цього мовлення.

Дорогі семикласники! Цей спеціальний урок розвитку мовлення є першим у новому навчальному році. На ньому ви ознайомитеся з публіцистичним стилем мовлення, повторите стилі, над якими ви вже працювали в попередніх класах, визначаючи характерні стилістичні ознаки їх, мовні засоби, композицію текстів наукового, художнього, розмовного, офіційно-ділового стилів, створюючи різні висловлювання.

Зверніть увагу на те, що кожний такий урок містить дві теми. Наприклад, перша тема *«Бережімо багатства планети»* об'єднує всю роботу на уроці, а назва параграфа *«Публіцистичний стиль мовлення. Доклад»*

ний переказ тексту публіцистичного стилю» передбачає вид цієї роботи (переказ або твір, аудіювання, читання мовчки, діалог та ін.).

Під темами уроку (у дужках) зазначається, якими вміннями ви оволодієте під час опрацювання поданого в цьому параграфі матеріалу (наприклад, під час ознайомлення з текстами публіцистичного стилю мовлення ви вдосконалюватимете вміння читати вголос і мовчки, будувати усні висловлювання, вчитиметеся спостерігати, аналізувати). Отже, такі записи до кожного параграфу уроку з розвитку мовлення допомагатимуть вам аналізувати свою діяльність на уроці, визначати результати її.

48. I. Прочитайте тексти. Визначте, до якого стилю мовлення вони належать. Свою думку аргументуйте. Скористайтеся таблицями «Стили мовлення» і «Стили мовлення і мовні засоби» (Див. додаток у кінці підручника).

1. На кожному крилі городу росли купці барвінку. Здавалось, що він і зимою зеленіє, бо коли танули сніги, то на світ пробивалося його цупке зелене листя, не змучене холодом, не скалічене морозом. А коли повітря ставало по-материнському м'яким і лагідним, то барвінок зацвітав, зацвітав так, наче небо бризнуло на землю живою своєю блакиттю, зацвітав так, немов дитячі очі дивилися на тебе довірливо (*С. Гуцало*).

2. Щоб захопити гідне місце під сонцем, рослині мало мати набір біологічних особливостей, які захищають її від згубних впливів. Не останню роль у цій боротьбі відіграють різноманітні хитрі пристосування до самосіву й самосаду, завдяки чому багато трав проникають туди, де їм взагалі не треба бути: на озимину, *городину*, картоплище. Ось, наприклад, трав'яна герань, у якої дуже влучна назва — грабельки. Її плоди, зібрані на верхівці квітконосу, справді нагадують загнуті в одному напрямку зуби грабелі (*Л. Михайловський*).

3. Світ рослин — перша аптека, якою широко користувалися ще наші далекі предки. Лікарські трави прожили тисячоліття, а хімічні препарати, які потребують дуже великих матеріальних і людських затрат, існують лише два-три роки. Проте на грані вимирання й у загрозливому стані зараз перебуває кожний десятий вид квіткових рослин.

Друзі, пам'ятайте: рослинне *покриття* — це дзеркало, у якому чітко відбивається ставлення людини до природи.

1. Кожна людина несе відповідальність за здоров'я й долю зеленого друга.

Бережімо це багатство кольорів, тонів, найколеритніших звуків! Квіти й трави — то вбрання рідної Землі, нашої планети, то обличчя нашої людської гідності (*З журналу*).

 II. Складіть оголошення, у якому запросіть учнів вашої школи взяти участь у прибиранні території навколо школи. До якого стилю мовлення належить цей вид висловлювання?

49. I. Прочитайте мовчки текст. Перегляньте ще раз перших два абзаци тексту. Намагайтеся сформулювати все, про що говориться в цій частині тексту, одним реченням. Визначте основну думку тексту. До якого стилю мовлення він належить? У якій ситуації спілкування можливе таке висловлювання?

ОЧІ — БЕЗЦІННИЙ ДАР

Дивовижний дар природи — око людини! Воно здатне розрізняти найтонші відтінки, найменші розміри. Як же зробити, щоб у людини були зіркі очі?

Спробуйте дві години без відпочинку пиляти дрова. Важко? А ось деякі люди можуть, не відриваючись, читати. Важко, дуже важко очам упоратись із таким навантаженням. Їм потрібно відпочивати. Як? Попрацювали хвилин 20-25 і подивіться у вікно, удалину. Після 45 хвилин роботи влаштовуйте собі перерву на 5-10 хвилин. Походіть по кімнаті, зробіть кілька легких фізичних вправ.

Для очей шкідлива робота в сутінках. Проте вмикайте настільну лампу лише за умови, якщо вона у вас з абажуром, стоїть зліва, а потужність лампочки 40 -60 ват.

Дорогі друзі! Пам'ятайте: ваші очі — безцінний дар природи! Бережіть їх! (З журналу).

II. Порівняйте вашу відповідь із поданим нижче зразком міркування.

Міркуйте. Перед нами текст публіцистичного стилю. Основна мета висловлювання — звернення із закликом до школярів берегти очі як дивовижний дар природи. Мовлення емоційне, образне. Таке висловлювання може бути використане в газетах, у публічних виступах.

Для текстів публіцистичного стилю характерні поширені звертання; використовуються форми дієслів теперішнього часу, часто вживають однину замість множини; спонукальні, окличні речення та ін.

50. I. Прочитайте. Визначте тему й основну думку тексту. Знайдіть у ньому мовні засоби, за допомогою яких автор впливає на читача (пряме звертання, повтори, однина замість множини, спонукальні речення). До якого стилю мовлення належить цей текст?

ЗЕЛЕНИЙ СВІТ ЗЕМЛІ

Що ми, люди, знаємо про дерева, куці, трави? Багато знаємо, а найголовніше — усвідомили те, що неспроможні прожити без зелених друзів. Задумайтеся: упродовж мільйонів років уміст кисню в атмосфері Землі був постійним — 20,9 відсотка. І це завдяки рослинам.

Синтезуючи елементи неживої природи в складні органічні сполуки, рослини відіграють вирішальну роль у розвитку всього живого — рослинний світ дає людині продукти харчування, корм для худоби, сировину для промисловості, лікує хворих, фільтрує повітря...

Постійно спілкуючись із природою, людина краще пізнає форму й способи життя рослинного світу, процеси, які відбуваються в рослинних організмах, таємниці їхньої високої життєдайності.

І водночас саме людина причетна до усвідомленої чи неусвідомленої згуби дерев, кущів, трав. Можна наводити безліч прикладів, як під впливом так званих техногенних* факторів не ставало лісів, болота й луки перетворювалися в пустелі, звичайні рослини ставали рідкісними, а то й зовсім зникали.

Юні друзі! Пора і нам від слів переходити до діла. При бажанні кожен із нас може знайти час і форму своєї участі в боротьбі за збереження Землі. Розпочніть! Земля — наш дім, і жити нам у ньому (За А.Давидовим).

II. Укажіть, які типи мовлення поєднуються в тексті. Складіть за зразком схему побудови тексту, пов'язану з вибором типу мовлення.

Зразок. План

1. Люди неспроможні прожити без зелених друзів (*теза роздуму*).
- 2..... (*аргументи*).
3. *Висновок*.

III. Перекажіть усно текст, дотримуючись типу й стилю мовлення.

51. Проаналізуйте свою роботу на уроці. Чи з цікавістю ви працювали? Чому? Чи збагатили себе сьогодні? Наскільки важливий цей матеріал для вас?

52. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. За поданим початком складіть висловлювання в публіцистичному стилі на тему: «Бережливість починається з малого...». Запишіть це висловлювання.

Прислухаймося: на кухні «пропускає» кран. Невеличкий струмінь води товщиною із сірник... Якщо підставити літрову банку, то через три хвилини вона наповниться. Отже, щодоби з крана марно витікає щонайменше 500 літрів води. Дрібниця? Тут її не мусить бути. Навіть умиваючись, пам'ятаймо, що ми витрачаємо...

II. Уявіть, що кореспондент часопису «Охорона природи» запитав вас: «Чи можете ви себе назвати захисниками природи?». Що б ви відповіли? Напишіть невеликий твір розповідного характеру з елементами роздуму в публіцистичному стилі, розкривши основну думку про те, кого можна вважати другом і захисником природи.

ДІЄСЛОВО

Придивіться уважно до цієї світлини. Ознаки якої пори року можна впізнати? Назвіть їх. Який загальний настрій картини? Змініть кольори на більш оптимістичні й радісні, аби картина заграла барвами сонця й радості. Виписуйте дієслова, що роблять пейзаж живим і жвавим.

Дієслово — особливо важлива частина мови. Дібравши правильне дієслово, ми надаємо фразі, текстові руху, вдихаємо в них життя. Ці одиниці мовлення мають величезні можливості: за допомогою їх можна висловити прохання (допоможи! заспівай!) чи наказ (повертайся! працюйте!), передати внутрішній стан (сумую, радію.) чи почуття (співчуваємо, любимо), відтворити картину події (світало, вирушили, дісталися, похрускувало, війнув, причаїлися, назбирали...) чи спланувати роботу (прочитаю, дізнаюся, змоделью, виготовлю, продемонструю). Отже, добре знаючи особливості й можливості дієслова, нагромаджуючи все нові слова в активному словнику, кожен із вас зможе стати активним, дієвим, рішучим, комунікабельним й обов'язково — цікавим і бажаним співрозмовником, успішною людиною.

§ 6. ДІЄСЛОВО ЯК ЧАСТИНА МОВИ

- 53.** Поділіться на три групи. Пригадайте, що вам відомо про дієслово з початкових класів. Доберіть і запишіть якомога більше запитань, аби виявити, що й наскільки добре кожен із вас засвоїв і запам'ятав.
- 54.** Складіть план вивчення теми «Дієслово» (пунктами його можуть бути речення: «Я хочу вивчити...», «Хочу дізнатися...», «Я хочу засвоїти...», «Я планую вивчити і знати..., аби...»). За цим планом ви зможете оцінити свої досягнення за перший і наступні уроки.
- 55.** Прочитайте текст. Чи сформувалася у вашій уяві картина? Доберіть замість крапок дієслова й запишіть їх у зошити в тій послідовності, якої потребує логіка тексту.

ОСІНЬ

Осінь... з поля... стернею в садки,... яблука, групі й непомітно... до дерев, що... до тину. Явори... раптово, за одну ніч. І маленька берізка... тепер із золотими косами й була схожа на красуню з казки.

Літо, озирнувшись востаннє, розгублено...:

— Я ж бо..., то жарти...

І... тихо за село. А осінь, радісна, святкова,... ген до лісу.

... опшатні дуби... осики листя. Клені... червоним і жовтим вогнем. А з густих, ще зелених заростей, сховавши колючки,... шишчина... пурпурово!

..., замріявшись. Осінь. Скільки в ній смутку! І скільки краси... (*Віра Обережок*).

Довідка. Прийшла, перебігла, обтрусила, підкралася, попрутулялися, пожовкли, стояла, кинуло, думало, побрело, гайнула, при тихли, гублять, запалали, виглядає, горить, ходжу.

Поміркуйте й скажіть

Знання, уміння, розуміння	Емоційно-ціннісне ставлення
1. Як і чому змінився текст? 2. Зіставте свій варіант із авторським (дієслова з оригіналу тексту подано в довідці).	1. Які почуття у вас викликає осінь? 2. Назвіть ознаки смутку й краси цієї пори року. 3. Доберіть епітети до слова <i>осінь</i> .

3. З'ясуйте, які з дієслів у тексті вжиті в переносному значенні?

4. На прикладі одного з дієслів розкажіть про всі відомі вам ознаки його.

4. Згадайте рядочки поезій чи пісень про осінь.

5. Які ваші мрії пов'язані з цією порою?

56. Невід'ємною ознакою осені є дощ, холодний і різкий, а ще монотонний і набридливий. Якщо про дощ сказати просто: «іде дощ» — це означає констатувати й не більше. А якщо ви хочете, аби з вашої розповіді слухачі відчували й пережили те, що переживаєте ви, — вдихніть життя в розповідь. Доберіть дієслова, що передають картину осіннього дощу.

57. Прочитайте текст. Про що у ньому йдеться? Допишіть, додавши замість крапок, свої поради. Назвіть дієслова, визначте відомі вам ознаки його.

ЯК ПРОТИДІЯТИ ПОГАНОМУ НАСТРОЮ ВОСЕНИ

А спробуйте дати йому послухати гарну музику, насолодитися чарівними звуками природи... Вигуляйте його в осінньому парку й дайте помилуватися незрівнянними барвами... Зачаруйте ароматом улюблених квітів, соснового бору, свіжістю дощу чи просто улюбленої кави... Дайте відчутти дотик теплового промінчика сонця... Прочитайте йому улюблену поезію чи рятівні рядочки прози...

І ваш настрій засяє новими відтінками бадьорості й оптимізму, зазвучить життєствердними нотками й посміхнеться вам так обнадійливо!

Бесіда:

1. Як ви ставитеся до порад? Наведіть приклади, коли ви потребували поради.
2. У яких випадках необхідно звернутися за порадами?
3. Хто для вас найкращий радник?
4. Чи може бути порада небажаною? Обґрунтуйте, чому.

58. Вивчіть інформацію, уміщену в таблиці. Зазначте, що вам відоме, а що — нове для вас.

ДІЄСЛОВО — самостійна частина мови	
Лексичне значення	означає дію або стан предмета: <i>піклуватися, непокоїти, світати</i> .
Відповідає на запитання	що робив (зробив) предмет? що робить? що з ним робиться? що робитиме? що зробить? <i>крокував, започаткував, бентежить, сутеніє, дзвенітиме, підтримає</i> .
Граматичні ознаки	
Вид	Доконаний і недоконаний: <i>наполягати — наполягти</i> .
Дієвідміни	I-а (<i>ідуть, ідеш</i>); II-а (<i>мовлять, мовиш</i>).

Спосіб	Дійсний (<i>мріяв, мрію, мріятиму</i>), умовний (<i>відгукнувся б, відгукнулася б</i>), наказовий (<i>плекайте, плекаймо</i>).
Час	Минулий (<i>заквітчав, заквітчали</i>), теперішній (<i>радію, радіємо, радіють</i>), майбутній (<i>подбаю, подбаємо, подбаєш</i>).
Число	Однина (<i>дзвенить</i>), множина (<i>дзвенять</i>)
Особа	1-а (<i>шаную, шануємо</i>), 2-а (<i>шануєш, шануєть</i>), 3-я (<i>шанує, шанують</i>)
Рід	Чоловічий (<i>майорів</i>), жіночий (<i>майоріла</i>), середній (<i>майоріло</i>).
Синтаксична роль	Присудок: <i>Жовтий ліс дукатами дзвенить</i> (М. Грищенко). Підмет: Жити — <i>Вітчизні служити</i> (Нар. творчість).

- **59. І.** Прочитайте вірш. Який настрій він створює? Зверніть увагу на те, яка багата уява в автора! Фантазуючи, молода поетеса привертає нашу увагу до буденних речей і показує, як звичайне явище може підняти настрій, змусити посміхнутися й пофантазувати. Долучіться до ідеї автора й пофантазуйте на тему осені.

ЦЕ Ж ОСІНЬ!

До мене сьогодні всміхнулася калюжа!
 Ви знаєте, я здивувалася дуже,
 Але посміхнулася у відповідь їй —
 Метелики раптом злетіли з-під віії!
 Кружляли навколо — зелені, червоні,
 Торкалися ніжно обличчя і скроні,
 Сплелися у райдужне, гарне намисто,
 А потім на землю попадали листям.
 А деякі втрапили прямо у воду —
 Краси я такої не бачила зроду —
 Неначе грайливі русалки із вітром,
 Віталосся листя зі мною привітно...
 Чи то мені, може, на хвильку здалося?
 Це ж осінь, чаклунка? Це ж осінь, це ж осінь...

Катруся Матвійко

II. Випишіть дієслова, усно визначте вид, спосіб і час.

- 60. І.** Прочитайте текст. Підготуйте запитання для бесіди за змістом його. Перекажіть текст докладно. Випишіть усі дієслова. Скажіть, що вони означають, визначте вид і час. Чи всім дієсловам властиві ці ознаки?

Повітря в осінньому лісі якесь особливе. Пахне грибами, стиглими грушами, м'ятою, смородиною, сосновою хвоєю і ще чимось таким при-

емним, що дихаєш і не надихаєшся. Цілісінький день можна блукати, і не втомишся.

Звідкись вітерець приніс духмяний аромат суниць. Повернувшись на суничні пахоці, спустився з горбка й опинився на маленькій галяві, геть усіяній суничником.

Початок жовтня був на диво теплим. І трапляється ж таке: обмануті теплом суниці посеред осені знову зацвіли. Серед зелених листочків білили ніжні квіточки. А там, де галявину сонечко зігрівало більше, можна було збирати ще один урожай. Мабуть, з усього лісу злетілися на привабливий медовий запах жовті оси. Кружляють роєм, сідають на ягоди, ласують солодким суничним соком.

Скільки сходив лісових стежок, а суниці, що дозріли восени, побачив уперше (В. Приходько).

II. Автор описав одне із див осінньої природи. А про які дива осені відомо вам? Розкажіть.

 61. Підсумуйте свою роботу на уроці. Визначте, що нового ви засвоїли, що лише згадали, повторили. Порівняйте свої досягнення з досягненнями інших учнів. Яка роль дієслова в нашому мовленні?

 62. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Продумайте й запишіть 10 дієслів, що передають особливості осінньої природи. Додайте до кожного з них іменник. З'ясуйте лексичне значення. До будь-яких двох доберіть синоніми або антоніми.

II. Напишіть твір-мініатюру на одну з тем: «Стрімка хода осені», «Ода осені», «Бабине літо», «Осінні барви».

§ 7. ФОРМИ ДІЄСЛОВА

 63. Об'єднайтеся в групи й підготуйтеся до взаємоперевірки. Доберіть запитання, що стосуються теми попереднього уроку. Поставте спочатку один одному у своїй групі, аби перевірити, чи всі члени команди добре підготовлені, а потім — членам інших команд. Підсумуйте, порівняйте й оцініть, у якій команді рівень готовності вищий.

 64. Розгляньте таблицю. Розкажіть про кожну із зазначених форм дієслова й наведіть приклади.

Форми дієслова						
№ п/п	Назва форми	Значення	Відповідає на запитання	Морфологічні ознаки	Синтаксична роль	Приклади
1	Неозначена форма	дія, стан як процес	що робити? що зробити?	вид	будь-який член речення	гортати, жовтіти, залишити
2	Особові форми	дія, стан предмета	що роблю? що робимо? що робить?	вид, спосіб, час, число, особа	присудок	<i>стежу, пропонуємо, переможемо</i>
3	Родові форми	дія, стан предмета	що робив? що зробила? що робило?	вид, спосіб, час, число, рід	присудок	<i>засіяв, розцвіла, минуло</i>
4	Дієприкметник	ознака за дією або станом	я к и й? я к а? я к є? я к і?	вид, час, рід, число, відмінок	присудок, означення	<i>завершений, поживклий,</i>
5	Дієприслівник	додаткова дія або стан	що роблячи? що зробивши?	вид	означення, присудок, обставина	<i>зрозумівши, подорожуючи</i>
6	Безособові	дія, стан без участі особи	що робиться?	вид	присудок	<i>світає, лихоманить, поталанило</i>
7	Форми на -но, -то	пасивна дія	що зроблено?	невідмінювані форми	присудок	<i>проголошено, здобуто</i>

65. Прочитайте речення. Якою ознакою осені вони об'єднані? Випишіть дієслівні форми, схарактеризуйте кожне з них, користуючись поданою вище таблицею. Поясніть написання виділених слів.

1. Цей дощ густий, як покаляльні сльози, *безперестанно* плаче за вікном (*М.Гуменюк*). 2. Рясних дощів посріблену вуаль впустило небо *осені* на руку (*Н.Данилюк*). 3. Вишивають гладдю* журавлі дощового неба скатертину, вітерець безжально до землі нахилив поживклу горобину (*В.Сахно*). 4. *Осінній* дощ, мов доторки до клавіш... Об темні шибки дзенькає кришталь (*Н.Данилюк*). 5. Баштанка просльозилася дощем,

намокли вулиці, забувши парасольки, і вікна, що облетені плющем, зрослись, як у лимона дольки (Л. Гойванович).

Зверніть увагу! Не плутайте дієслова з іншими частинами мови (іменниками, прикметниками і прислівниками), близькими за лексичним значенням мислення, замислено — мислити; чекання, очікуваний — чекати; забава, забавний — забавлятися.

66. І. Прочитайте текст. Випишіть і згрупуйте дієслівні форми. Скажіть, чи є в тексті зразки всіх форм дієслова? Усно дайте характеристику (значення, вид, час, особа або рід).

Віддавна переказують, що до сходу сонця злітаються з Чорногори* найдужчі орли полоскати свої дзьоби і крила в бистрині, де зливаються Білий і Чорний Черемоші, несучи водограї**, аби химерними** закрутинами обіймати задумливі гуцульські гори.

Шумить, нуртує й піниться Черемош, як оскаженілий, розпорошує дрібні бризки, б'ючись об каміння, нестримним плином перекочує через холодні брили, несамовито виривається з тісних скелястих лещат і повільним розливом заповнює низовини, обрамлені опятною габою густолистої калини.

Про що шепочуть шумовійні хвилі? Які таємниці ховає в собі незможна мелодія невидимих струн зачарованої арфи? Яку пісню награв вона? Де її початок і кінець? Серцем пізнавати її бездонну глибоку печаль і коломийково-грайливе роздолля — така вдача гуцула, що увібрав у свою мову й пісню голос рідної ріки, її барви й несподіванки.

Не спинити бунтівливого** виру ні в негоду, ні ясної днини. Жартує й тоскно зітхає він, оспіваний і легендами повитий. (І. Пільгук).

II. Що вам відомо про гірські річки? Які з них ви бачили? У чому особливість їх? Які почуття у вас викликає схід сонця?

67. І. Подані дієслова згрупуйте в синонімічні ряди. До будь-яких п'яти з них додайте інші слова, утворивши словосполучення. Випишіть окремо слова, що належать до інших частин мови.

Верховодити, бентежити, зціляти, підхід, хвилювати, передбачати, говорити, перебувати, завершити, непокоїти, ватажкувати, отаманувати, тривожити, прогнозувати, казати, наближатися, очолювати, заліковувати, мовити, керувати, пророкувати, віщування, розмовляти, турбувати, гоїти, підходити.

II. Утворіть (де це можливо) дієслівні форми на —но, -то.

68. Пригадайте будь-які два вірші, які ви вивчали напам'ять на уроці української літератури. Одночасно, за командою вчителя, запишіть за відведений час (1-2 хвилини) усі наявні в них дієслівні форми. Переможців визначає вчитель.

69. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Підготуйте усно уявну екскурсію на виставку світлин, що відтворюють прекрасні миттєвості осені. Запишіть кілька речень, що передають зміст однієї зі світлин.

II. Прочитайте ознаки осені, через які варто полюбити її. Прокоментуйте їх і додайте інші, важливі саме для вас. Усно охарактеризуйте дієслівні форми.

Прохолодна свіжість — одна з найважливіших переваг цієї пори року. Поєднання червоного, жовтого й оранжевого довкола насичує нас почуттям щастя й оптимізму.

Осінь — щедра на вітаміни, якими багаті сезонні плоди: яблука, горіхи, гарбузи, сливи...

70. Проаналізуйте свою роботу на уроці. Скажіть, чого ви навчилися? Що пригадали? Які знання чи вміння сприяли засвоєнню нових знань? Чи достатньо активні ви були на уроці? Відтворіть власну «карту пам'яті», назвавши ключові слова уроку.

§ 8. НЕОЗНАЧЕНА ФОРМА ДІЄСЛОВА

Аби добре володіти мовою, реалізувати себе за допомогою мови і мовлення, необхідно постійно збагачувати свій активний словник. Один із кроків до збагачення — не проходити мимо жодного незнайомого слова. Візьміть за правило: на кожен урок вивчення дієслова готуйтеся до обміну новими, досі не вживаними активно дієсловами. Записуйте їх в окремий зошит. Для початку пропонуємо звернути увагу на такі:

Тужавіти, куцитися, пелехатіти, легковажити, зашарітися, шаленіти, хизуватися, утнути, тьмяніти, тесати, сурмити, сахатися

У разі потреби зверніться на сайти: <http://lcorp.ulif.org.ua/dictua/>, <http://sum.in.ua/>.

Світ який — мереживо казкове!
Світ який — ні краю, ні кінця!
(В. Симоненко)

71. Погляньте на світлину, знайдіть на ній підтвердження того, що «світ... — мереживо казкове». А який світ довкола вас? Опишіть його кількома реченнями, зосередивши увагу на тих фрагментах, що викликають у вас захоплення. Підкресліть дієслова, усно поставте їх у початкову форму.

72. Кожній успішній людині властива звичка постійно планувати свою роботу. Аби бути успішними, прививайте цю добру звичку й собі. Почніть відсьогодні. Сплануйте свою роботу на завтра. У плані дієслова мають бути в початковій формі.

73. Прочитайте дієслова, випишіть ті, що вжиті в неозначеній формі. Поясніть, як ви відрізняєте їх від інших форм дієслів?

Розминеться, дісталася, прислухатися, квапився, заспокойся, міряли, посміхнутися, струшують, розвіяти, оцчасливити, хизуються*, обнишпорюю*, ходімо, допоможе, сполошився*, розкуйовдити*, розспівався, погомоніти**, міряються, припишк, хрустіти.

Неозначена форма (інфінітив) — це початкова форма дієслова, яка називає дію чи стан предмета і відповідає на запитання *що робити?* *що зробити?* Неозначена форма не вказує на особу, рід, число, час і спосіб: *промовляти, зберегти, світати, світитися, бавитися*.

У реченні неозначена форма дієслова здебільшого виконує роль присудка, рідше — підмета: *Вік ізвікувати — не в гостях побувати. Хто хоче багато знати, той мусить рано вставати (Нар. творчість)*.

74. Прочитайте речення. Про що у них ідеться? Випишіть усі дієслова і через риску запишіть кожне з них у початковій формі. Зверніть увагу на стан кожного дієслова.

1. Мене все життя ваблять і хвилюють зорі — їхня довершена і завжди нова краса. (М. Стельмах). 2. Стояла тут якась особлива загуста тиша, яку прошивав срібною ниткою дзвін потічка (М. Дочинець). 3. А ви коли-небудь слухали, що відбувається в природі, коли сходить і заходить сонце? (М. Чумарна). 4. Миє у криниці сонне личко ранок, вересень вдягає осені серпанок (М. Деленко). 5. У гурт збираються лелеки, клеочуть щось про шлях далекий (Б. Білецький).

II. Дайте відповідь на запитання, сформульоване в третьому реченні.

75. Доберіть і запишіть у початковій формі по 5 дієслів, що мають позитивний і негативний зміст. Обґрунтуйте свій вибір.

- 76.** Прочитайте словосполучення, визначте вид дієслів. Випишіть ті, що характеризують успішну людину. Обґрунтуйте свій вибір.

Досягати добробуту, виявити проблему, дібрати команду, шляхетно поводитися, братися за роботу, болю завдавати, говорити без угаву, змагатися за першість, долати труднощі, взяти на замітку, розгніватися дуже, сподіватися на підтримку, наслідувати всіх, підвищувати голос, щоразу метушиться, розголосити таємниці, спланувати роботу, передбачати результат, триматися впевнено, заздрити іншим.

- 77.** Поділіться на кілька груп. Запишіть за дві хвилини якомога більшу кількість дієслів, об'єднаних темою «Природа». Утворіть пари за видом.

78. Уважно роздивіться світліну. Що на ній зображено? Який настрій вона передає? Висловіть свої роздуми щодо річок і озер в Україні, зазначивши, яке значення вони мають для нас і якої допомоги потребують. Використайте для початку поданий нижче вірш, переказавши його своїми словами.

ОЗЕРЦЯ

Неначе очка кришталєво-сині
 Озерця зупинилися в долині.
 Купається в них сонечко щоранку,
 А нічка вдягне ніжну вишиванку.
 Віночками зростають поруч квіти,
 Сюди щоразу поспішають діти —
 Вода хлюпоче кожен день в долині
 В озерцях, що під колір неба, сині.

Марія Гуженюк

- 79.** Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Запишіть поради, що стосуються бережного ставлення до природи. Виділіть дієслова, усно поставте в початковій формі.

II. Знайдіть у будь-якому художньому творі опис улюбленої пори року й запишіть. Виділіть дієслова, усно поставте їх у початкову форму.

- 80.** Дайте відповідь на такі запитання:

1. Що нового я довідав(ла)ся?
2. Що я навчив(ла)ся сьогодні робити?
3. Які труднощі виникали у процесі роботи на уроці?
4. Чи вдалося ці труднощі подолати?
5. Чи задоволена (-й) я своїми досягненнями?

Душа моєї нації

§ 9. ЧИТАННЯ. РІЗНОВИДИ ЧИТАННЯ. ОЗНАЙОМЛЮВАЛЬНЕ ЧИТАННЯ

(*Читаємо мовчки, говоримо, спостерігаємо, аналізуємо*)

81. Складіть план сьогоднішнього уроку, пунктами якого можуть бути: «Я хочу дізнатися про... Це дасть мені змогу в навчальній діяльності краще...».

82. I. Прочитайте мовчки текст. Визначте його основну думку.

У процесі читання розв'язуються різні комунікативні завдання: читання з метою отримання інформації, для загальної орієнтації, читання та виконання інструкцій, читання для задоволення. При цьому треба враховувати, де, коли, для чого буде використана здобута інформація. Відповідно до цих завдань вибирають різні види читання.

Здебільшого виділяють три види читання: *ознайомлювальне, вивчальне і переглядове*.

Під час *ознайомлювального* читання передусім звертається увага на заголовки, зміст, анотацію, малюнки, окремі фрагменти тексту і з'ясовується його тема, основна думка, адресат. *Вивчальне* читання здійснюється без поспіху, з метою глибокого проникнення в зміст тексту, усвідомлення взаємозв'язку, послідовності всіх його композиційних частин, максимально повного охоплення нової інформації. У разі *переглядного* читання потрібну інформацію відшуковують, гортаючи видання, швидко читаючи заголовки, зміст, фрагменти тексту тощо.

II. Дайте відповіді на запитання:

1. Чи завжди ми читаємо однаково?
2. Про які види читання йдеться в тексті?
3. Який характер читання при ознайомлювальному різновиді?

83. Прочитайте формулювання завдань. З'ясуйте, яким видом читання потрібно скористатися при виконанні кожного із завдань.

1. Прочитайте текст підручника, складіть до нього план, дайте відповіді на запитання.

2. Прочитайте будь-яку статтю в хрестоматії з української літератури й підготуйте повідомлення про творчість вибраного вами письменника.

3. Доберіть із періодичних видань матеріали, у яких розповідається про шкільне життя.

84. Поміркуйте, з чого необхідно розпочинати знайомство з книжкою? Опрацюйте пам'ятку «Як ознайомитися з навчальною книжкою?», поданою у додатках (Див. у кінці підручника).

85. I. Прочитайте мовчки виділені в тексті ключові слова. Визначте на їх основі тему тексту.

Українська мова дивує й захоплює. Передусім вражає її синонімічне багатство й різноманітність діалектних форм, її ясна, повноголоса фонічність — її, одне слово, безмежність.

Українська мова — це море, у якому немає дна й берегів. Вона може звучати в найрізноманітніших регістрах: по-простецькому й найвишуканіше.

Нею легко передавати найтонші почуття й настрої. У неї рухомий наголос, і її важко ввібрати в граматичні рамки, бо вона жива, мінлива, плинна й неоднорідна.

Словниковий запас її так само незмірений. На її основі гарно творяться неологізми, бо вона весь час розвивається й не стоїть на місці (За В.Шевчуком).

II. А тепер прочитайте весь текст. Чи правильно ви його зрозуміли? Про які додаткові відомості ви дізналися з нього? Сформулюйте основну думку й запишіть її.

86. I. Прочитайте початкові речення кожного абзацу в тексті. Визначте основний зміст тексту.

! **Зверніть увагу!** Початкові фрази абзаців, як і ключові слова, містять велику інформацію про зміст тексту. Вони допомагають зрозуміти його основний зміст. По цих фразах можна передбачити, про що в тексті говориться.

КРАСА І БАГАТСТВО УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Відомо, що українська мова своєю милозвучністю займає одне з перших місць в Європі.

Це дуже легко пояснити фактами з фонетики. Наша мова має тільки чисті, виразні голосні. Вона не любить такого поєднання приголосних, яке важко вимовити.

Певно, усі звернули увагу на те, що в українській мові існують ті самі слова у двох або й трьох рівноправних формах. Найголовніші чергування звуків у них такі: і, й; в, у, уві; від, од; з, із, зі.

Нащо ж існують такі подвійні й потрійні форми в мові? А ці паралельні форми недаремно існують, не безладно вживаються. Вони надають живій українській мові звучності й плавності. Кожне подальше слово залежить своїми початковими звуками від попереднього. Коли слово кінчається приголосним, то наступне слово, яке має дві форми, бере форму з голосним початком і навпаки.

Дбаймо ж про оригінальні й прекрасні ознаки нашої мови!

II. Прочитайте текст повністю з тим, щоб переконатися в правильності своїх передбачень щодо основної думки тексту.

87. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Виберіть книжку і спробуйте за її зовнішніми даними визначити зміст. Яким видом читання ви скористаєтеся? Свою думку аргументуйте.

II. Складіть таблицю про чергування у, в та і, й, скориставшись додатковою літературою (правописом української мови, підручником української мови (розділ «Фонетика. Орфоелія. Графіка. Орфографія», Інтернетом), записавши в одну графу правила, а в другу, — приклади. Яким різновидом читання ви скористаєтеся?

Багатства української землі

Поміркуйте і скажіть, чого ви очікуєте від сьогоднішнього уроку?
Поставте для себе мету й досягніть її — так ви зможете орієнтувати себе на успіх.

§ 10. ДОКОНАНИЙ І НЕДОКОНАНИЙ ВИДИ ДІЄСЛОВА

88. Прочитайте пари дієслів, зазначте, чим вони відрізняються.

Сіяти — посіяти, зеленіти — зазеленіти, дозрівати — дозріти, збирати — зібрати, цвісти — відцвітати, пробиватися — пробитися, пробуджувати — пробудити, дозрівати — дозріти, відчувати — відчутти.

II. Доберіть до кожної пари дієслів іменник, утворивши усно словосполучення. Порівняйте й скажіть, що відмінного між ними.

89. Розгляньте таблицю. Розкажіть за нею про види дієслова, наводячи приклади.

Види дієслова

Вид дієслова	Яку дію означає	На які запитання відповідає	Які форми часу має
Доконалий	завершену, обмежену в часі	що зробити? що зробив? що зроблю?	минулий: <i>зберіг, виростив</i> майбутній: <i>збережу, вирощу</i>
Недоконалий	незавершену, необмежену в часі	що робити? що робив? що роблю? що робитиму? що буду робити?	Минулий: <i>берегла, вирощував</i> теперішній: <i>бережу, вирощує</i> ; майбутній(складена форма): <i>буду берегти, буду вирощувати</i> ; проста: <i>берегтиму, вирощуватиму</i>

Уважно розгляньте таблицю, підготуйте розповідь за такою схемою: Дієслова бувають... і... виду, наприклад:...,... — доконалий...,... — недоконалий вид.

Доконалий вид дієслова означає...,... дію, а недоконалий —...,...

90. I. Прочитайте речення. Випишіть дієслова, укажіть, яку дію — завершену чи незавершену — вони означають. Яким чином ви це визначаєте?

1. Пригорнуся до мальви, що цвіте під вікном — і матусина казка оживе дивним сном (*М. Деленко*). 2. Пахне в хаті любисток і м'ята, рушники, мов живі, на стіні (*В. Грінчак*). 3. Є у мене світлобарви слова, є у мене пісня коліскова, є земля, що гріє босі ноги, є поразки, є і перемоги (*Т. Фролова*). 4. В Україні живу, де Полісся й Карпати, стяг єдиний несу, мрію сіяти й жати (*В. Назарук*). 5. Небо всім дарує жайвора співанки... Слухав би й слухав серцем їх щоранку... (*М. Тимошенко*). 6. Цвітуть обмерзлі криниці холодним квітом мармуровим, дитя заснуло на руці, як слово на долоні мови... (*М. Вінграновський*). 7. І бачив я ріки стрімкі й красиві, де тризуб засяє — там вільна земля (*В. Грохольський*).

II. Якою думкою об'єднані речення? Окремо випишіть слова, що визначають, чим багата наша Україна. Розташуйте їх у зошиті в порядку зростання значення. Додайте свої слова, аби з них постала повніша картина багатств України. Який зміст ви вкладаєте в словосполучення «Багатства української землі». Як треба ставитися до них?

91. Прочитайте слова, яким значенням вони об'єднані? До кожного іменника доберіть дієслово, що визначає суть його. Назвіть дію, що означає процес, і дію, що означає результат праці.

Агроном, артист, бухгалтер, волонтер, геолог, гончар*, гувернантка, дресирувальник, егер, іграшкар, іхтіолог*, каменярь, кардіолог, коваль,

конюх, кошикар, кур'єр, лектор, мебляр, мірошник**, овочівник, лимар*, перукар, трембітар, хмеляр, чабан**, чоботар**.

Зразок: Волонтер: допомагати (процес), допомогати (результат).

Зверніть увагу! Не всі дієслова можуть мати обидва види, окремі з них бувають тільки доконаного (*схаменутися, наговоритися, стрепенутися*) або недоконаного виду (*сподіватися, поважати*).

92. І. Прочитайте текст. Доберіть заголовок і перекажіть довільно. Визначте вид виділених дієслів.

Дівчинка добігла до поля. Рівчак буйно поросли дикими квітчастими травами, і пахощі їх манили душу.

Першими стали перед очима петрові батоги. Якщо присісти біля них навколішки, то можна відчутти їхній ніжний аромат, а на тлі неба зовсім не буде видно квіток, адже вони точнісінько такого кольору. Люда розгортала руками ті батоги, аби не пошкодити, й говорила: «Ой, які ви високі! Бабуся говорила, що ви — лікарська рослина».

А далі — зарості панича-звіробоя.

— Господи, як добре, що є така рослина! — бабуся так завжди промовляла.

Мабуть, тому, що чай із цієї рослини лікував геть усіх.

А онде прямо над ровом світліють білі кошики деревію...

Духмяний** добрий дух оповив усе навкруги: і смугу біло-рожевої конюшини, і васильки, і грицики, і темно-зелену лісосмугу* ясенів, що височіли неподалік (*за Л. Зораню*).

▶ **ІІ. Бесіда:**

1. Про яке багатство української землі йдеться у тексті?
2. Яким чином рослини збагачують наше життя?
3. Назвіть згадані рослини й доповніть їхні характеристики.
4. Запишіть у зошити ці та інші відомі вам рослини.
5. Цікавтеся, як називається кожна рослинка, що росте довкола.

ІІІ. Уявіть собі, що ви зустрілися з Любою. Про що ви хотіли б розпитати її, а чим — поділитися? Поміркуйте й складіть уявний діалог із сусідом по парті. Озвучте свої діалоги.

93. І. Прочитайте народні прикмети. Про що свідчать вони і якою темою об'єднані? Доберіть до дієслів видові пари, де це можливо.

1. Спориш довго восени не змінює свого кольору — на щедрий урожай зернових. 2. Добре вродив щавель — на теплу зиму. 3. Опалий лист лягає долілиць — на теплу зиму й добрий урожай. 4. Якщо поросли високі бур'яни, то зима буде сніжна, з частими завірюхами. 5. Листя опадає швидко й дружно — чекай суворой зими (*В. Скуратівський*).

94. Випишіть із будь-якого вірша, який ви знаєте напам'ять, (5-7) дієслів, поставте їх у початковій формі й утворіть видові пари.

95. Скажіть, дієслова якого виду мають переважати у мові успішної людини? Чому? Проаналізуйте свою роботу на уроці й визначте — яких дієслів у вашій розповіді більше — із завершеною (результативною) дією чи із незавершеною?

96. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Підготуйте письмовий роздум на одну з тем: «Що є найбільшим багатством української землі?», «Як берегти багатства української землі», «Які багатства найцінніші?».

II. Підготуйте розповідь на тему: «Дієслова мого вчорашнього дня», порахуйте, які дієслова у вчорашньому дні переважали. Чому?

Краса людського вчинку

§ 11. ЧАСИ ДІЄСЛОВА

Ця тема привертає нашу увагу до подій, явищ, фактів у вимірі часу. Поміркуймо разом: наскільки це важливо?

97. I. Прочитайте фрагменти історій із життя людей. Підкресліть дієслова. З'ясуйте, яку дію вони позначають — ту, що відбулася до моменту мовлення, ту, що відбувається у момент мовлення чи ту, що відбудеться після мовлення? Зверніть увагу, чи всім дієсловам властива ознака часу? Назвіть окремо ті дієслова, що часу не мають.

1. 10-річний львів'янин Тарас Коротько передав 1300 гривень, які збирав, аби купити планшет, на допомогу бійцям української армії. Гроші хлопчина приніс на радіостанцію, яка організувала збір коштів, і сказав: «Якщо не буде України, мені планшет не потрібен».

2. Цей хлопчик, опершись на коліно, витирав серветкою портрети героїв Небесної Сотні, зішкрібав пальцями бруд із куточків рам, дихав на скло, аби розтопити крижинки дощу...

— Хто у тебе тут загинув — друг, брат? — запитала жінка.

— Ніхто, просто чищу...

3. Учора в школі був святковий вечір. Дівчинка із синдромом Дауна танцювала сама, а всі сміялися з неї. Мій друг відсторонив мене і пішов танцювати, аби таким чином підтримати її.

4. Маленька дівчинка підійшла до жінки в магазині й попросила: «Візьміть мене на руки». Жінка так і зробила, подумавши, що дівчинка загубилася. Маленька ж просто обняла її, а потім зістрибнула й пояснила: «Я дуже хотіла, аби Ви посміхнулися...».

► **Бесіда:**

1. Схарактеризуйте вчинки героїв цих історій.
2. Чи можна назвати їх красивими? Чому?
3. Чи підтверджують вони такі вислови: «Учинок — це дія в критичній ситуації, що припускає вибір між добром і злом» (С.Крилова); «Учинок — це зробити щось за велінням власної совісті...» (В.Малахов).
4. Які враження на вас справили герої цих історій?

**Ознака часу дієслова дуже важлива:
вона має необмежені можливості.**

**Мовець може достовірно передати інформацію,
а слухачі — правильно сприйняти,
і життя постає у вимірі часу.**

**Завдяки минулому часові можна відтворити
події минулих років і навіть століть.**

**Теперішній час сприяє тому, аби відтворити
події, що відбуваються цієї ж миті,
нині, сьогодні.**

**Майбутній час дає змогу кожному з нас бути
організованим, а отже планувати кожен свій
день, аби не змарнувати його; дає нам шанс бути
мрійниками і ставити далекосяжні завдання
перед собою!**

Час дієслова виражає відношення дії або стану предмета до моменту мовлення: *змагався, змагаюся, змагатимусь.*

Дія може відбуватися у трьох вимірах і відповідно означати минулий, теперішній чи майбутній час.

Так, минулий час означає дію, що відбулася до моменту мовлення: *посміхалася, половило, нагородили.*

Теперішній час означає дію, що відбувається у момент мовлення: *вчить, ступаємо, майорить.*

Майбутній час означає дію, що відбуватиметься після моменту мовлення: *побудую, пам'ятатимемо*.

Час дієслів виявляється в особових формах: *я стежу, ми стежимо, вони стежать*. Неозначена форма дієслова не має часових ознак: *стежити*.

98. I. Прочитайте текст. Виділені дієслова поставте у формі майбутнього і минулого часу.

Милосердя — це означає відвідувати стареньку бабусю, що мешкає неподалік. Поборовши в собі роздратування, ми стаємо милосердними.

У наш час дуже важко бути милосердною людиною. Добрих і безкорисливих людей, що прагнуть надавати допомогу, нерідко вважають диваками. Щоразу, коли починаєш проявляти милосердя, тебе іронічно називають Матір'ю Терезою. Що ж, виходить, люди здебільшого звикли бути егоїстичними?

А ще під милосердям розуміють безхребетність, вияв слабкості характеру... Як бути?

II. Бесіда:

1. Чи згодні ви з думками автора?
2. Які тези викликали у вас сумнів?
3. Обґрунтуйте свою позицію щодо милосердя в наш час.
4. Як ви розумієте значення слова *милосердя*? Зверте його за тлумачним словником.
5. Наведіть приклади милосердя в наш час.

99. Розгляньте таблицю. Підготуйте запитання для самоперевірки. Поставте іншим групам запитання, аби виявити, як вони засвоїли теорію.

Часи дієслова

Час	Коли відбувається дія	На які запитання відповідає	Якого виду і які форми має	Як змінюється	Приклади
Теперішній	У момент мовлення, постійно	що роблю? що робимо? що роблять?	Недоконаний вид	Число, особа	віншуємо, хизується, бовваніє
Минулий	До моменту мовлення	що зробив? що зробила? що зробили?	Доконаний,	Число, рід (в однині)	урятував, урятувала, урятували
		що робив? що робили?	Недоконаний види		гомоніла, гомоніло, гомоніли

Майбутній	Після моменту мовлення	що зроблю? що зробимо? що зробите? що зробиш?	доконаний, проста форма	Число, особа	подарую, подаруємо подаруєте, подаруєш
		що робитиму? що робитиме? що буду робити?	недоконаний види; проста й складена форми		даруватиму даруватимемо, будемо дарувати, буду дарувати

100. I. Перепишіть речення, вставляючи пропущені букви. Поясніть написання. Підкресліть дієслова, визначте час.

1. Любив траву він і д..р..ва, усіх купав у доброті, і тепла усмішка в..пшевєва з ним квітнула у житті. 2. Він ..кладений був із добра і шаноби, хоч йшов по камінню незгод. 3. Я знаю, що добро на світі б..ре початок з Ваших рук. 4. Де мати посіє, там стелиться ласка, де мати посадить, там ..ходить добро, бо в мамі рука і ле..ка, і прекрасна, і серце гл..боке, як сивий Дніпро. 5. Я з нею — добріший, я з нею — с..льніший, бо все найсвятіше з'єдналось у ній: вона і порадить, вона і утішить, і тишу простелить душі грозівій (В.Крищенко).

► **Бесіда:**

1. Прочитайте кожне речення вголос. Скажіть, як поет Вадим Крищенко характеризує у своїх поезіях людей?
2. Яка риса переважає в людей, про яких пише автор?
3. Які вчинки засвідчують названі риси?
4. Яке значення для кожного з вас має доброта?
5. Згадайте й назвіть відомих вам людей, яким властива ця риса.
6. Чи намагаєтесь ви виявляти доброту до людей, що вас оточують?

101. Утворіть і запишіть словосполучення з поданими дієсловами.

Гомоніти, непокоїти, тримати, зустрітися, господарювати, вразити, отетеріти, ласувати, здійсмати, родичатися, помітити, урятувати, підтримувати.

II. Визначте час і вид дієслів у словосполученнях. Зазначте відмінки іменників.

102. Прочитайте текст. Виділені в ньому дієслова схарактеризуйте за ознаками, уміщеними у таблиці «Часи дієслів». Випишіть дієслова, яким не властива ознака часу.

...Мовчали закурені поля, німувала насічена рубцями-переметами дорога, тільки діброва пересварювалася з хуртовиною з вітром... І враз

із діврови озивається музика... Та що це?! Мара чи сон?

Богдан зупиняється, зашкарублюю рукавицею обтирає сніг з обличчя... Хто ж: завійниця чи вітер найняли музики на свої заручини? І хто, коли не мара, може морозити міддю вуста? Поки здивовано думалося над цим, із дубняка* виринули засніжені сани, а на них мальовничо сиділи музики й веселою міддю переважували завію.

— Та це ж оглашенні Шаламаї!!! — раптом Богдан упізнає молодих музик і їхнього батька. Несамовитих Шаламаїв знає вся округа. Вони могли грати тиждень підряд, та так грати, що падало все обезножене село, а в хатах гасли лампи й обвалювалися стелі.

— Хто ж це задарма виграє не людям, а хуртовині?

— Мусимо, хлопче, іноді й задарма грати. — мовив старий. — Теперчки так хурделить, що не одне безталання може збитися з дороги. Колись у нас такої години дзвони дзвонили, а тепер Шаламаї на трубах дзвонять...(за М.Стельмахом).

Бесіда:

1. Що, на вашу думку, означає «морозити міддю вуста», «веселою міддю переважувати завію»?
2. Про яку добру традицію в українських селах згадує М.Стельмах?
3. Як ви оцінюєте вчинок родини Шаламаїв? Як ви назвете його?
4. Яке значення для громади має збереження таких традицій?

103. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. За тлумачним словником з'ясуйте й запишіть значення слів «альтруїзм», «благородство», «благочинність». Доберіть із власного чи чужого життя приклад прояву одного із них і підготуйте усну розповідь про це. Дайте власну оцінку вчинкові.

II. Прочитайте роздуми католицького священика Б. Ферреро. Поясніть, як ви розумієте їх. Дайте власну відповідь на поставлене автором запитання.

Чого потребує світ найбільше?

Трішки привітності, менше користолюбства. Трішки більше дарувати, трішки менше вимагати. Трішки більше посмішок, трішки менше гримас. Трішки більше «ми», трішки менше «я», трішки більше сміху, трішки менше плачу...(Б. Ферреро).

III. Доберіть і запишіть дієслова, що передають прояви гуманності, відваги, доброти, чуйності, турботи, співчуття, жалю, благодійності. Поставте їх у формі 1-ої особи однини теперішнього, минулого і майбутнього часу.

104. Проаналізуйте свою роботу на уроці, продовживши речення: я усвідомив (-ла)...; Я відчув (-ла-); Я навчився (-ла-)...; Я відкрив (-ла) для себе...; Мене схвилювало (-ло-); Я зміг (змогла) проаналізувати, зробити висновки...

§ 12. ТЕПЕРІШНІЙ ЧАС

Пригадайте, що вам відомо про дієслова теперішнього часу? Доберіть і запишіть у зошит запитання, на які ви готові відповісти. Уявіть, якби не було в мові дієслів теперішнього часу, які б труднощі ми відчували під час спілкування?

105. І. Прочитайте текст і перекажіть його усно. Випишіть дієслова теперішнього часу, назвіть інші граматичні ознаки їх.

Діяльність Червоного Хреста базується на допомозі волонтерів — людей, що добровільно й безоплатно беруть участь у наших заходах. Саме їхні вчинки роблять світ добрішим! Волонтери утверджують віру в людину та її доброту. Щире бажання допомогти ближньому символізує людяність. Долучаючись до волонтерської діяльності, людина отримує заряд позитивних вражень від своєї діяльності, від того, що вона спроможна зробити цей світ добрішим, світлішим. Долучаючись до волонтерства, ви набуваєте неоціненного досвіду роботи з людьми, збагачуєте себе новими навичками. І, звичайно ж, знайомитеся із багатьма новими й цікавими людьми.

Бесіда:

1. Що вам відомо про волонтерство в Україні?
2. Назвіть сфери діяльності волонтерів.
3. Якими рисами має бути наділена людина, аби стати волонтером?
4. Як ви оцінюєте роботу волонтерів?
5. Чи є серед ваших знайомих волонтери?

Дієслова теперішнього часу бувають тільки недоконаного виду: *мрію, відпочиваємо, вибілюю, думаєш*. Вони утворюються від основи неозначеної форми дієслів недоконаного виду за допомогою особових закінчень: *слави-ти — слав-ю, слав-иш; нес-ти — нес-у, нес-емо*.

Зверніть увагу!

1. Під час відмінювання дієслів теперішнього часу може відбуватися чергування голосних і приголосних звуків у коренях слів: *допомогти — допомагаю, витірти — витираю, в'язати — в'яжу, ткати — тчу, їздити — їжджу*;

2. У дієсловах 2-ої особи однини на **-ся** під час відмінювання м'який знак у буквсполученні **-шся не пишемо**: *хизуєшся, турбуєшся*.

3. У дієсловах 3-ої особи однини в буквосполученні —ться м'який знак пишемо: *довідається; звертається*.

4. Не плутайте теперішній час із минулим, але знайте, що інколи теперішній час уживається у значенні минулого, що є засобом наближення до читача описуваних подій.

106. I. Уважно вивчіть таблицю «Теперішній час». Користуючись нею, запишіть подані дієслова в усіх особах і числах теперішнього часу. Виділіть у них закінчення.

Зразок. *Косити* — *кошу, косиш, косить, косимо, косите, косять*.

Тупотіти, тремтіти, возити, хлопотіти, дбати, мастити, колисати.

Теперішній час

Особа	Однина	Множина
Перша	я	ми
	переходж-у, вивча-ю прош-у, огляда-ю	пиш-емо, бажа-ємо прос-имо, огляда-ємо
Друга	ти	ви
	переход-иш, вивча-єш прос-иш, огляда-єш	переход-ите, вивча-єте прос-ите, огляда-єте
Третя	він, вона, воно	вони
	переход-ить, вивча-є прос-ить, огляда-є	переход-ять, вивча-ють прос-ять, бажа-ють

II. Зверніть увагу, які фонетичні явища відбуваються в коренях дієслів теперішнього часу під час відмінювання їх за особами? Знання яких правил передбачає написання дієслів із -ся 2 і 3 осіб однини теперішнього часу?

107. Запишіть дібрані дієслова в 1-й особі однини теперішнього часу. Простежте, які фонетичні явища відбуваються.

Виходити, водити, гаптувати*, гасити, мусити, киціти, клопотати, колихати, лагодити*, лестити, молитися, платити.

108. I. Прочитайте виразно уривок вірша. Випишіть дієслова, укажіть властиві їм граматичні ознаки.

Я малюю лелек, що над домом круги набирають
І бджілок, що нектар запашний свій у вулик несуть,
Благовірну любов, що у сонячнім промені грає,
Бо любов, мир і труд — то життя найважливіша суть.

Л. Пікас

109. Прочитайте речення. Якою темою вони об'єднані? Про кого йдеться у них? Виділені дієслова поставте формі 2-ї особи однини і множини.

1. Лиш з доброї волі, лиш з доброї волі приходять на поміч до тих, хто в неволі (*Д. Куренівець*). 2. Доброта — риса, надлишок якої не шкодить (*Д. Гол*

сюрсі). 3. Доброта — єдине вбрання, яке не псується (Г.Торо). 4. Везуть допомогу для фронту, мов роблять звичайну роботу (Д. Куренівець). 5. Доброта, висловлена нам якою-небудь людиною, прив'язує нас до неї (Ж.Ж.Руссо). 6. Трапляються люди — як світлячки при дорозі в безмісячну холодну ніч. Вони не висвітлюють путь прожекторами. Вони своїм тихим світлим існуванням нагадують, що нива життя ще не померкла (М.Дочинець).

II. Поясніть написання слів «недоля», «вбрання», «якою-небудь», «прив'язує».

110. I. Побудуйте у стилі дитячих віршиків розповідь про роботу волонтерів за таким зразком:

Хто збирає для АТО ліки, одяг і авто?

Хто.....,.....,.....,

Хто.....,.....,..... —

Це, звичайно, волонтер!

II. У розповіді використовуйте дієслова теперішнього часу. Визначте вид, час, особу і число. Прочитайте власні творчі роботи молодшим братикам і сестричкам, поясніть їм, хто такі волонтери.

111. Прочитайте виразно вірш. Якою ідеєю він пройнятий? Випишіть дієслова у формі теперішнього часу, утворіть від кожного форми другої й третьої особи однини і множини. Поясніть правила написання виділених слів.

МАЛЮЮ ЩАСТЯ УКРАЇНИ

Малюю щастя Україні
 Веселим усміхом дитини,
 Червоним кетягом калини
 Під небом без хмарини-тіні.
 Стираю сіре, чорне, хмуре.
 Веселки барви розбавляю.
 У кольори двори вбираю —
 В сапфіри, золото, пурпури.
 Чуття гучним злітають скерцо*.
 Вітчизна щастя потребує.
 Його малюю і дарую —
 Нехай цвіте у кожному серці.

Л. Пікас

112. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Підготуйте розповідь про волонтерство в Україні. Готуючись, дізнайтеся про те, чому люди стають волонтерами? Коли з'явилися волонтери в Україні? Як називається день пошанування праці волонтерів? Інформацію шукайте на сайті: <http://dvzm.com.ua/>. Назвіть відомих вам волонтерів.

II. Напишіть привітання із Міжнародним днем волонтерів! Виділіть у ньому дієслова теперішнього часу, підкресліть закінчення.

III. Прочитайте іще раз вірш Л. Пікаса «Малюю щастя Україні», перекажіть до вільно, додавши свої роздуми щодо того, яким ви уявляєте щастя України.

Наша самобутня Україна

Як ви розумієте значення слова «самобутній»?
Звірте за словником. Уважно погляньте на яскравий малюнок,
чи може він засвідчувати самобутність України?
Яким чином?

§ 13. МИНУЛИЙ ЧАС

Пригадайте, що вам відомо про минулий час.

Подумайте і скажіть, яку роль у житті кожного мовця має ця
часова ознака дієслова?

Сформулюйте щодо теми уроку припущення, починаючи його
так: «Якщо я добре вивчу матеріал уроку, то...», «Знання цього
матеріалу сприятиме ...».

113. І. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок.

... І справді, згодом відкрився галявина з ягідними кущами. На них висіли майже при землі **легенькі** кошики-гнізда. Це робота птиці славки з чорною голівкою, що любить гніздитися там, де багато ягід. А **найменші** гнізда у волового очка — мохнаті кокони, **сховані** в корінні. І саме пташа крихітка, і співанка його коротка. А от повзик не лінується пищалити, його чути далеко. Гніздо він мостить у дуплі і так замурує глиною, **розмоченою** слиною, що каменем не розкоlesh. На вигадки хитра

й синиця: гніздо її здибаєш і в черепі коня, і на цвинтарному хресті, і в старій норі. Сплітає вона його і з пір'я, і з вовни, і з моху.

... Потім ми підкралися до червононької птахи з роговими крилами. Її називають омелюхом, бо розносить на дзьобуку й на лапках насіння омели. Дуже смакують їй оті білі терпкі ягоди. Біля потоку на камені красувалася біла плиска з довгим чорним хвостом, яким вона біла по плесу, як праником*. За це й називають її трясогузкою.

За якусь днину відкрився мені дивовижний пернатий світ. А я доти гадав, що птиці — то лише надокучливі горобці під стріхою й нахабні ластівки, що крали з рук хліб (за М. Дочинцем).

Робота з текстом:

Знання, розуміння, аналіз...	Емоційно-ціннісне ставлення
1. Назвіть усі дієслова у тексті. 2. Яку дію в часовому вимірі вони означають? 3. Згрупуйте й запишіть дієслова за такими ознаками 1) змінюються за родами; 2) змінюються за особами. 4. Поясніть написання виділених у тексті слів. 5. Що означає «била, як праником»?	1. Про який елемент самобутності України йдеться у тексті? 2. Чи всіх названих у тексті птахів ви знаєте? 3. Скільки назв птахів України ви можете назвати? 4. Які деталі з розповіді викликали у вас найсильніші почуття? 5. Спробуйте розповісти, чим харчуються відомі вам птахи.

- **114.** Подумайте й згадайте все, що вам відомо про дієслова минулого часу. Підготуйте запитання для команд-суперників, що дадуть змогу виявити, наскільки добре ви засвоїли на попередніх уроках цю цей матеріал.

Творення форм минулого часу					
№ п/п	Рід, число	Суфікси	Закінчення	Вид	Приклади
1	Чоловічий	-в-, без суфікса	нульове	доконаний	зазелені-в
				недоконаний	біг
2	Жіночий	-л-	-а-	доконаний	зазелені-л-а
				недоконаний	біг-л-а
3	Середній	-л-	-о-	доконаний	зазелені-л-о
				недоконаний	біг-л-о
4	Множина	-л-	-и-	доконаний	зазелені-л-и
				недоконаний	біг-л-и

115. Запишіть речення. Користуючись даними таблиці «Творення форм минулого часу», дайте характеристику кожного дієслова, ужитого в формі минулого часу. У разі потреби скористайтеся таблицею.

1. Уже пропахла житом вся земля, в отаві* осінь прилягла (*М. Деленко*). 2. Тут, у теплому видолинку, і трави зріли раніше, і кущ рясніше брався цвітом, і живиця пахла гостріше, і дихалося густіше, бо повітря повнилося лоскітним серпанком* водограїв (*М. Дочинець*). 3. За конюшиною* білою повинню стояли гречки, над ними в удовиній самотині сумувала груша дичка, а біля неї перепілка розпачливим голосом скликала своїх діток, яких порозгублювала на зжатому полі (*М. Стельмах*). 4. Мальви й чорнобривці розрослися рясно, начебто гостинці маминої ласки (*В. Крищенко*). 5. Такого стоголосся іще не чуло небо голубе (*О. Смик*). 6. Господь тут посіяв тишу, а вирости буйні* трави: любисток, ласкавець, м'ята і трішечки полину... (*Н. Диб'як*). 7. Блакитні широкі долини розстелялись і крутились казково, укриті буйними травами, квітами, свічадами* озер (*І. Багряний*).

II. Складіть усно два-три речення про рослинну самобутність України. Які з відомих вам рослин нас оточують і ваблять око, лікують від хвороб і є символами нашої Батьківщини? Розгляньте світлини, відгадайте самостійно, або віднайдіть у довідниках назви цих квітів.

Зверніть увагу! 1. Дієслова минулого часу в чоловічому роді мають нульове закінчення. У дієсловах із суфіксом **-ся**, воно, як і всі інші закінчення, стоїть перед **-ся**: *замислився, засміявся*.

2. Правильно наголошуйте дієслова в минулому часі: *була́, було́, були́; несла́, несло́, несли́; велá, велó, вели́; привезла́, привезло́, привезли́*.

116. I. До поданих іменників доберіть дієслова у формі минулого часу, виділіть закінчення. Розпізнайте на світлинах названі рослини.

1. Медунка, венерині черевички, рута, кушина, анемона, ряст, братки;
2. Куниця, зубр, горностай, лось, борсук, козуля.

II. Складіть і запишіть речення з виділеними дієсловами, уживаючи їх у формі минулого часу.

У разі потреби зайдіть на сайти: <http://pustunchik.ua/ua/online-school/biology/botany/azbuka-kvitiv>; <http://allflower.in.ua/taxonomy/term/3>.

 117. I. Спишіть речення, ставлячи дієслова в минулому часі й завершуючи його.

1. Роси щедро (накрити) траву, і... 2. В гаю (збудити) сонце солов'ї, і... 3. (Проснутися) ліс, і... 4. (Померезити) весна галяви лісу,.... 5. А ліс (стогнати) і (клянутися) землі, гілля (хитати) листяні жалі, і... 6. Кульбаби (зажовтіти) килимком, молочаї — весняним молочком, а... 7. Всю ніч (співати) цвіркуни і (падати) місяць в конюшину, і... (за Л.Зоряною).

II. Зробіть письмовий розбір виділених слів за будовою.

 118. Уявіть, що вам доручили організувати в Українському домі у Києві виставку «Самобуття Україна». Складіть план, визначте тематику експозицій. Підготуйте текст для гіда, що знайомитиме гостей з експонатами.

 119. На початку уроку ви висловили припущення, чи виправдалося воно? Оцініть свої навчальні досягнення на уроці. Чи задоволені ви собою?

 120. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Напишіть твір-мініатюру на тему: «Неповторна краса українського (лісу, степу, поля, луку)», у якому зобразить яскраві картини, що викликають захоплення; використовуйте дієслова у формі минулого часу.

 II. Уявіть, що до вас приїхав друг (подруга) з іншого міста (села). Проведіть уявну екскурсію будь-якої пори року до парку. Запишіть ваші коментарі. Вживайте дієслова минулого часу.

Самобутність країни визначають також люди її, мудрі, красиві, добрі й закохані в Україну, і діла їхні славні...

Що більше таких людей житиме в Україні — то міцнішою, красивішою й заможнішою вона буде!

121. I. Прочитайте речення. Назвіть дієслова минулого часу. Визначте рід і число. Дієслова, ужиті в іншому часі, поставте у формі минулого (жіночого й чоловічого роду, а також множини). У чому особливість дієслів минулого часу?

1. Безцінний подарунок людству зробив першовідкривач трипільської цивілізації «чеський українець» Вікентій Хвойка. 2. Видатний авіаконструктор киянин Ігор Сікорський заклав традиції світового літако- й вертольотобудування. Дотепер 95 % усіх світових моделей гелікоптерів базуються на розроблених ним принципах. 3. Серед зірок світової сцени гідне місце посідає нащадок запорозьких козаків киянин Сергій (Серж) Лифар. 4. Яскравими ілюстраціями українського світосприймання вважають картини майстрині так званого наївного мистецтва Марії Приймаченко (*О. Стражний*).

II. Про що свідчить ця інформація? Кого з відомих українців ви можете додати до цього списку? Як кожен із них увиразнює самотність нашої України?

122. Прочитайте речення. Кого з відомих українок ви розпізнали за цими фрагментами інформації? Своєю відповідь обґрунтуйте.

1. Катерина Василівна прожила своє життя, визначаючи час за цвітінням квітів і трав. 2. Усе витворене нею мало яскраве, немов її мальви, жоржини, чорнобривці, барвінок, півонії та інші українські квітки, українсько-етнічне походження. 3. «Чарівна квітка Богданівки» — так звикли називати її ще за життя. 4. «А квіти я буду малювати і малювати, бо я так люблю над ними працювати, що слів не знайду, аби висловити ті почуття любові до них, моєї великої любові» — писала мисткиня (*з книги «Катерина Білокур: філософія мовчазного бунту»*).

II. Що вам відомо про українську художницю? Назвіть її картини. Випишіть дієслова, до кожного доберіть видову пару. Утворіть форми минулого часу доконаного й недоконаного виду.

Зразок: 1) прожила: *прожити* — *жити*; *прожив*, *прожила*, *прожило*, *прожили*; *жив*, *жила*, *жило*, *жили*.

123. І. Прочитайте текст. Доберіть заголовок, який розкривав би його основну думку.

Учителем і натхненником творчості Катерини Білокур була природа. Захоплена красою рідного села, українським духом, щедрістю землі, квітів, городини, вона спромоглася захистити своє право на творчість. Квіти Катерини Білокур виростили пошід вікнами селянських хат, — усі ці мальви й півонії спочатку повинні були радувати погляди українських селянок. На полотнах мисткині — яблука, помідори, виноград, кавуни, морква, цибуля, сливи, груші, часник, буряки..., та почесне місце посідає хліб! Він стверджує кругообіг життя, надає урочистості, символічності. У спадок художниці залишилися такі добре відомі картини її: «Польові квіти», «Снідання», «Цар-колос», «Берізки увечері», «Квіти за тином», «Хата в Богданівці», «Натюрморт з хлібом», «Квіти», «Квіти в тумані» «Портрет племінниць», «Натюрморт з колосками і глечиком» та багато інших (з книги «Катерина Білокур: філософія мовчазного бунту»).

II. Випишіть усі дієслівні форми, укажіть граматичні ознаки (див. таблицю «Форми дієслова»).

 124. І. Прочитайте текст. Завдання для дослідження: 1) хто швидше й повніше пояснить кожен назву квітки (можна описом, словниковою статтею, можна — добром синонімічної назви). 2) до кожного іменника, що означає назви квітів, доберіть дієслово в минулому часі. Дієслова не повинні повторюватися.

На полотнах Катерини Білокур — буяння квітів. Так, лише у складі композиції «Польові квіти» дослідники нарахували понад 40 назв квітів. Серед елементів картини «Цар-колос» називають такі квіти: барвінок, півники болотні та угорські, розхідник, віскарія клейка, коронація зозуляча, красоля, тагетес, соняшник, флокси, дельфіній, троянди, хризантема, півонія, тюльпан, скабіоза, мак східний та польовий, свербіжниця польова, рожа, календула, цвіт картоплі, тавожник, підмаренник справжній, дзвоники, алтея лікарська, жоржина, звіробій, айстра англійська, горошок мишачий і горох посівний, квасоля вогняно-червона (королів цвіт) (з книги «Катерина Білокур: філософія мовчазного бунту»).

125. І. Прочитайте речення. Випишіть дієслова, визначте вид, час, рід і число.

1. Катерина Василівна все своє життя прожила в селі, сама обробляла землю. 2. У полум'ї війни загинули майже всі передвоєнні картини художниці. 3. Починала Білокур писати свої картини саморобними фарбами з калини, бузини, цибулі. 4. Пензлі мисткиня робила сама з коров'ячої вовни, вишневих гілочок і жерсті від консервних банок. 5. Перший малюнок Катерина Василівна зробила вуглиною на тайком узятому в матері полотні.

126. Спишіть текст, додавши замість крапок потрібну інформацію. Перекажіть текст. Визначте особу, число і вид виділених дієслів.

Українці використовували квіти не тільки з практичною метою, але й задля..., до якої здавна були небайдужими. Переконливим доказом того є... Красиві рослини вирощували.... Отож, квіти для українців здавна —....

Квітник був неодмінною частиною..., він прикрашав переважно... і найчастіше виходив....

Які ж квіти найбільше любляють в Україні?

Чи не найбільш поширеною й улюбленою в Україні здавна вважали.... Майже біля кожної хати завжди знаходилося місце і для.... (за Г. Лозко).

Довідка. Краси; квіти на предметах повсякденного вжитку; садиби українського селянина; причілок хати; на вулицю; рожу рожеву, або мальву; пахучих яскравих чорнобривців, жовтогарячих нагідок, червоної рути, барвінку й любистку, м'яти і матіоли.

127. I. Прочитайте текст, усно визначте вид, час, число й особу виділених дієслів.

Доля не послала Катерині ні мистецьких шкіл, ні мистецьких наставників. Училася сама, за її висловом, «тягла свій віз пізнання основ мистецтва самотужки». Починала малювати на фанері, пізніше навчилася ґрунтувати полотно, розводити фарби, робити саморобні пензлики.

Очевидно, Боже провидіння водило її рукою, вчило розрізняти кольори, тони, групувати палітру барв (Н. Розсошинська).

II. Підсумуйте інформацію про самотужку художницю. Назвіть риси характеру, властиві Катерині Василівні. Що з її біографії вас найбільше вразило? Без яких рис характеру неможливий успіх? Запишіть по пам'яті дієслова (у формі минулого часу), що, на вашу думку, найкраще розповідають про народну художницю.

128. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Знайдіть у мережі Інтернет картини Катерини Білокур (наприклад, сайт <http://ukrmystetstvo.blogspot.com/2012/07/blog-post.html>). Оберіть ту, що найбільше вам до вподоби. Напишіть твір-опис побаченого на ній.

II. На основі матеріалу підручника підготуйте розповідь про українську художницю. Доберіть назву твору-розповіді.

III. Дізнайтеся більше про Катерину Білокур на сайті

<http://ukrmystetstvo.blogspot.com/2012/07/blog-post.html>

129. Пригадайте деталі сьогоднішнього уроку. Чим збагатив вас цей урок? Оцініть власний рівень.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

На сонці тепло, а біля матері добре

§ 14. ДОКЛАДНИЙ УСНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ЗОВНІШНОСТІ ЛЮДИНИ

*(Слухаємо, читаємо мовчки, говоримо,
пишемо, спостерігаємо, аналізуємо, моделюємо)*

130. Складіть план сьогоdnішнього уроку, зазначивши в ньому, про що ви хочете дізнатися на уроці, які мовні засоби засвоїти, де, у яких ситуаціях можна буде скористатися ними, які моральні риси в собі виховати, яким має бути ставлення до рідних, старших, ровесників та ін..

131. Знайдіть у творах, що ви вивчали на уроках української літератури, описи зовнішності людей — так звані словесні портрети, за допомогою яких можна розшукати, розпізнати людину. Дайте відповіді на запитання.

1. Яка основна думка кожного опису зовнішності героїв?
2. Що саме виділяється в зовнішності персонажа?
3. Як опис зовнішності людини допомагає розкрити його характер?
4. Які мовні засоби використані авторами з цією метою?

132. Прослухайте прочитані вашими однокласниками подані тексти. Про що розповідається в кожному із них? До яких типу й стилю мовлення вони належать? У яких умовах спілкування можливі ці висловлювання (адресат, мета й місце спілкування)? Чим різняться тексти між собою? Прослідкуйте, як змінюються мовні засоби (лексика, синтаксис).

1. Та час ближче познайомитися з хлопцями. Юрко білявий, вухатий, очі сірі з прозеленню, голос дзвінкий, коли приносить додому п'ятірку, і тихий та млявий, коли двійку. Наче він мовить про те крізь свою нещасну замучену шапку. Володько теж білявий, вухатий... Одне слово, усе таке саме, як і в Юрка, хіба що шапка новіша (В. Кава).

2. Великих рас людства виділяють лише три: європеїдну, негроїдну і монголоїдну. Основними ознаками людей європеїдної раси є світлий колір шкіри, прямий розріз очей, слабо випнуті вилиці, переважно виступаючі волосся темного, каштанового, руського й білявого кольорів, віднос-

но вузькі ніс і губи (З енциклопедії).

3. Вітько весь урок крадькома поглядав на Наталку. Вона була дивовижно, надзвичайно гарна! Усе в ній було гарне. І очі, і брови, і волосся, що не слухалося гребінця, і навіть рот, її великий рот не здавався Вітьці ні великим, ні негарним. А як блищали в неї зуби, як вона змахувала своїми пухнастими віями або згинала тонку шю так, що на ній крізь шкіру просвічувала голуба жилка (М. Дубов).

4. Увага! Загубився трирічний хлопчик. Звати Максим. Одягнений у білу футболку, чорні шорти. На голові блакитна джинсова панама. На лівій руці невелика родима пляма. Бабуся і дідусь чекають біля виходу з пляжу (Оголошення на пляжі).

 133. Складіть усне повідомлення про особливості опису зовнішності людини за поданими нижче тезами:

1. Будь-який опис зовнішності людини підпорядковується задумові автора.

2. Описи зовнішності людини бувають художні, наукові й ділові.

3. Щоб описати зовнішність конкретної людини, треба виділити її найістотніші індивідуальні риси.

4. Різноманітна портретна лексика допомагає розкрити за задумом автора найхарактерніші риси людини, а також його ставлення до свого героя.

134. І. Прочитайте текст. Визначте, що виражає заголовок: тему чи основну думку. До якого стилю мовлення належить текст? Знайдіть у тексті характерні для цього стилю мовні засоби, користуючись відповідною таблицею (див. додатки).

МАМА

Ти стежив за матір'ю — як ступає по підлозі, як усміхається, як тримає вже посічену сивиною голову... Але найчастіше, мабуть, твій зір ловив її проворні руки, які ніколи не зоставалися в абсолютному спокої, вони легенько ворушилися, як ворухнуться під водою стебла водяних лілій від ледь чутної течії. То траплялось, вони двома птахами, що творили спільний політ, летіли поперед матері, наче ваблячи, закликаючи її до польоту!

Жодної хвилини не віддаючи відпочинку, материні руки знаходили роботу. Вони владарювали на припічку, у печі, на комині, на миснику... Так багато в житті переробивши, вони не зупинялись, не могли зупинитись, а постійно священнодіяли.*

Не було, либонь, такого, чого б вони не вміли! Уранці вмивали її смаглаве обличчя, тягнули воду з криниці, несли відро до хати, ставили на лаві; брали дрова, розпалювали вогонь, чистили картоплю, сипали в горщик, заливали водою, солили, рогацем сунули в піч ближче до вогню; обіймали, голубили, пестили...

Десь поїхавши, тримав у пам'яті образ матері. І образ її рук, яким судилася вічна, невсипуща робота. І згадувалися запахи, які, либонь, вони збирали так, як бджілка збирає по квітах найрізноманітніший мед.

А ще її очі... У материнському погляді не було ні фальші, ні лукавості, ні хитрування. Очі її, постійно освітлені зсередини м'яким живим сяйвом, були наче видимим, предметним вираженням її душі. Це погляд самої щирості, самого добра. І навіть тоді, коли мати гнівалася чи просто боліло їй, — однаково ні щирість, ні доброта не пропадали остаточно з її погляду. Материнський погляд був начебто сповнений якоїсь цілющості. Він проникався тим здоров'ям, яке передавалося на відстань, передавалося тобі — і ти відчував, як, дякуючи матері, дужчаєш, стаєш упевнений у собі (За С. Гуцалом).

II. Дайте відповіді на запитання:

1. Кого і в якій послідовності зображає письменник?
2. З яким почуттям говорить письменник про матір?
3. На яких деталях він зосереджує увагу читача? З якою метою?
4. Чим хвилюють автора материнські руки? З чим він порівнює їх?
5. Як описує письменник мамині очі, посмішку? А якими зобразив би їх художник?
6. Які мовні засоби використав письменник для художнього опису зовнішності матері?

III. Ознайомтеся із схемою опису зовнішності людини. Випишіть із тексту попередньої вправи слова й словосполучення, що стосуються опису зовнішності матері, скориставшись поданим нижче простим планом:

- а) невсипущі мамині руки;
- б) лагідне світло материнських очей;
- в) щирість, доброта.

Схема опису зовнішності людини

1. Зачин, який містить основну думку опису.
2. Центральна частина, у якій розкривається основна думка. Складники опису зовнішності людини: а) фігура, постава, обличчя, волосся, очі, губи, ніс, рот і т. ін.; б) дії (рухи), пов'язані з характеристикою частин опису.
3. Кінцівка, що містить висновок про людину, зовнішність якої описується.

IV. Прочитайте ще раз текст «Мама». Усно його докладно перекажіть, дотримуючись авторського стилю мовлення.

135. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

1. Скажіть, чим красива ваша мама (бабуся, сестра, тітка)? Чи вмієте ви бачити у їхніх очах смуток, радість, хвилювання, щирість? Опишіть їхню зовнішність.

II. Прочитайте народні прислів'я про матір. Поясніть, що вони означають. Напишіть невеликий твір про роль матері в сім'ї.

1. Одна мати вірна порада. 2. Материн гнів, як весняний сніг: ясно випаде, та скоро розтане. 3. На сонці тепло, а біля матері добре. 4. Рідна мати високо замахує, та помалу б'є. 5. Усе купиш, лише тата й мами — ні (Нар. творчість).

§ 15. МАЙБУТНІЙ ЧАС

Кажуть, що світ без мрійників став би безбарвним і нецікавим. Саже мрійники роблять найбільші наукові відкриття, вирушають у навколосвітні мандрівки, складають вірші, жалюють картини, пишуть музику й знімають захопливі фільми. Ужати мріяти й фантазувати — талант (Леся Вороніна)

Пригадайте, яку дію означає майбутній час?

За чим змінюються дієслова майбутнього часу?

У яких ситуаціях ми вдаємося до дієслів майбутнього часу?

Сформулюйте важливість сьогоднішньої теми уроку.

136. Прочитайте дієслова, запишіть у зошит лише ті, яким є місце у ваших думках і планах на майбутнє. Поясніть, чому. Додайте до них іменники, які увиразнюватимуть дію. Дієслова поставте у формі 1-ої й 2-ої особи однини майбутнього часу.

Зразок: *відповідати за свої вчинки, добром на добро; відповідатиму, відповідатимеш.*

Вирощувати, відповідати, глузувати, гніватися, діяти, довіряти, досягати, допомагати, дружити, думати, зазнаватися, зіставляти, зневіритися, зростати, ігнорувати, конкурувати, мудрішати, навчатися, нахабніти, оберігати, передбачати, планувати, плекати, провалювати, розбудовувати, рятувати, турбуватися, хизуватися, хитрувати.

137. Сплануйте свій вихідний день за допомогою дієслів майбутнього часу 1 особи однини. Подбайте, аби день був насичений цікавими й корисними справами.

138. I. Прочитайте речення, що спільного між ними? Сформулюйте думку, що об'єднує їх. Визначте час, особу чи рід виділених дієслів, усно поставте у формі 2-ої особи множини.

1. Українську душу називають особливо емоційною, а будь-яка релігія виростає передовсім з почуття, а не інтелекту. 2. Особливо вражала чужинців безмежна відданість українців своїй вірі. 3. Українцям завжди було притаманне почуття міри, визначальним в оцінюванні особистості здавна вважали критерій емоційний — «добра душа». 4. Українці споконвіку пошановували освіченість. 5. Наші пращури улаштовували родинні стосунки на засадах любові, взаємоповаги, спільності інтересів, духовного життя (за В. Пахаренком).

II. Що вам відомо про самотність українців?

139. I. Випишіть із тексту вправи дієслова, укажіть їх час. Чи є серед них дієслова майбутнього часу? За якими ознаками ви їх визначаєте? Скористайтеся теоретичним матеріалом.

1. До тебе, Україно, наша бездольная мати, струна моя перша озветься. І буде струна урочисто і тихо лунати, і пісня від серця полетить (Лесь Українка). 2. ...Мені однаково, чи буде той син молитися, чи ні... Та не однаково мені, як Україну злії люди присплять лукаві... (Т. Шевченко). 3. Копає всередині себе криницю для тієї води, яка зростає і твою оселю, й сусідську (Г.Сковорода). 4. Незрячі прозрять, а кривие, мов сарна з гаю, промайнуть. Нічим отверзуться уста (Т. Шевченко). 5. Як хто посіє в юності, так пожне в старості (Г.Сковорода). Згине срібло, згине золото, занедбаються клейноди, тільки правда в Україні повік вічний не загине (П. Куліш).

II. Що вам відомо про авторів речень. Які думки вони утверджують? Про які мрії пишуть? Якими цінностями керуються у визначенні майбутнього України?

Майбутній час має дві форми — просту (згадаю, зустрічати́му) і складену (буду зустрічати).

Складена форма дієслів майбутнього часу утворюється від допоміжного дієслова *бути* й неозначеної форми дієслова: *будемо чекати, буду планувати*.

Майбутній час властивий дієсловам обох видів, доконаного й недоконаного: *зацвітуть, читатимуть*.

Дієслова доконаного виду мають лише просту форму майбутнього часу: *схаменуться, заспівають*.

Дієслова недоконаного виду мають просту і складену форми майбутнього часу: *мандруватиму, буду мандрувати*.

Дієслова майбутнього часу в простій та складеній формах змінюються за особами і числами: *сподіватимусь, сподіватимешся, сподіватимуться, буду сподіватись, будемо сподіватись*. У складеній формі змінюється тільки дієслово *бути*.

140. Уважно вивчіть таблицю. Розкажіть, користуючись нею в разі потреби, про відмінювання дієслів майбутнього часу за особами і числами. Зробіть висновок про те, з дієсловами якого часу вони мають спільні закінчення. Як відмінюється складена форма дієслів майбутнього часу?

Відмінювання дієслів майбутнього часу				
Число	Особа	Проста форма		Складена форма
		Доконаний вид, проста форма	Недоконаний вид, проста форма	Недоконаний вид,
однина	1	Заквітчаю,	заквітчуватиму,	буду завітчувати,
	2	заквітчаєш	заквітчуватимеш,	будеш завітчувати,
	3	заквітчає	заквітчуватиме	буде завітчувати
множина	1	збудуємо	будуватимемо	будемо будувати
	2	збудуєте	будуватимете	будете будувати
	3	збудують	будуватимуть	будуть будувати

Зверніть увагу! Не допускайте помилок у написанні дієслів майбутнього часу другої й третьої особи: *сховає-шся, сховає-ться*. Щоб запам'ятати, як пишуться дієслова на *-шся, -ться*, слід скористатися запитаннями: якщо в запитанні є м'який знак, то й у дієслові також є. А якщо немає в запитанні, то й у дієслові теж не буде: *знайомишся — що робиш? знайомиться — що робить?*

141. I. Утворіть і запишіть у зошити всі можливі форми майбутнього часу від таких дієслів:

Співчувати, контролювати, подарувати, спростити.

Зразок:

Однина: благатиму, буду благати; благатимеш, будеш благати; благатиме, буде благати;

Множина: благатимемо, будемо благати; благатимете, будете благати; благатимуть, будуть благати.

- II. Поясніть, чому від деяких дієслів не можна утворити складеної форми майбутнього часу? Від чого це залежить?
142. Прочитайте текст. Випишіть дієслова майбутнього часу, визначте особу й число. Окремо запишіть інші дієслова й утворіть від них форму 1-ої й 2-ої особи однини майбутнього часу.

Зразок: *мріяти — мріятиму, мріятимеш; створите — майб. час, 2-а особа множини.*

Усі ми — дорослі та діти, письменники і читачі — повинні мріяти, ми повинні вигадувати. Легко прикидатися, що ніхто нічого не може змінити, що ми живемо в світі, де суспільство величезне, а особистість — менша, ніж атом у стіні, зернятко на рисовому полі. Але правда полягає в тому, що особистості змінюють світ знову й знову, створюють майбутнє, роблять це, уявляючи, що все може бути іншим.

Озирніться. Я серйозно. Зупиніться на мить і подивіться на приміщення, в якому ви перебуваєте. Я хочу показати щось настільки очевидне, що про це всі вже забули. Все, що ви бачите, включно зі стінами, було в якийсь момент придумане. Хтось вирішив, що набагато легше буде сидіти на стільці, ніж на землі, і вигадав стілець. Комуś довелося придумати спосіб, у який я зміг говорити з усіма вами в Лондоні прямо зараз, без ризику змокнути. Ця кімната і всі речі в ній, у будівлі, у цьому місті існують тому, що знову і знову люди щось вигадують.

Ми повинні робити речі прекрасними. Не робити світ гіршим, ніж він був до нас, не спустошувати океани, не передавати наші проблеми наступним поколінням. Ми повинні прибирати за собою, і не залишати наших дітей у світі, який так нерозумно зіпсували, обікрали і знівечили (*Ніл Гейман*).

II. Яку думку утверджує письменник? Чи переконав вас автор у тому, що мріяти необхідно? Що вам відомо про Ніла Геймана? Чи згодні ви з тим, про що сказав автор?

143. I. Спишіть речення, ставлячи дієслова, що в дужках, у потрібну форму майбутнього часу, укажіть вид, особу і число.

1. (Молитися) з ночі до ранку я за долю, Україно, твою (*Т. Фролова*).
 2. Я (не забути) їх, без них — не жити, вони (звучати) в мені щоднини, бо я від них навчивсь красу любити моєї дорогої України (*Василь Грінчак*).
 3. Якого ж ми (бути) племені-роду, якщо (бути) в устах наша мова (згасати)? (*А. Демиденко*).
 4. Хай час летить в прийдешні покоління — ми в світ оцей (повернутись) іще, (народитись) намистечком калини, краплинкою ранкової роси, фіалкою і листом тополіним, щоб рідний край не згаснув без краси! (*В. Геращенко*).
 5. Хто забуває звичаї народу — (забути) і народ серед марнот (*В.Семенко*).

II. Якого ще часу дієслова трапляються у реченнях? Як ви відрізняєте дієслова майбутнього часу від дієслів минулого чи теперішнього часу?

144. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Доберіть і запишіть фразеологізми, у яких є дієслова майбутнього часу. Підкресліть дієслова, визначте особу і число дієслів. Поясніть творення простої і складеної форми.

- ⊙ П. Люди по-різному сприймають невдачі: хтось знаходить у собі сили, аби побороти й справитися, а комусь потрібна допомога, підтримка, розрада. Не відмовляйте, коли до вас звернуться з проханням, не соромтеся запропонувати підтримку — це робить вас сильнішими, упевненішими в собі, додає авторитету.

Уявіть ситуацію: вашого однокласника (однокласницю) спіткали невдачі одна за одною. Так, напередодні її (його) не взяли в основний склад команди на змагання, зрадив друг, а ще захворіла бабуся. Продумайте й запишіть слова, якими б ви розрадили й підтримали. Використовуйте дієслова минулого часу.

Наприклад: «Я обов'язково тобі допоможу...», «Потренуємося разом — і ти відновиш свою форму», «Проаналізуємо спільно твою ситуацію»...

- ⊙ 145. Проаналізуйте сьогоднішній урок. Пригадайте основні деталі його. Оцініть свою активність на уроці. Чого ви сьогодні навчилися? Що пригадали? Які фрагменти уроку були повчальними для вас?

§ 16. ДІЄСЛОВА І ТА II ДІЄВІДМІН

Дієвідміювання дієслів теперішнього й майбутнього часу.

146. Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Порівняйте цей опис зі світлинами. Додайте кілька деталей до опису кількома реченнями.

У садках білили хати дивної краси. Що не хата — то витвір мистецтва... Одна підведена червоним, друга — синім, та вкрита соломкою, сусідня — очеретом з чепурними** китицями по вуглах і тугим гребенем зверху. В одній наличники на вікнах голубі, а в другій — по голубому ще й червоненькими візерунками розмірежано. Ніби змагалися в красі. І всі білі-білі, ще не оббиті дощами, чисті, святкові...

— Геніальною була та українська жінка, яка перша отак побілила хату, — заговорив до хлопців Степура. — І як гармонуює оце біле із зеленню верб, із рожами червоними, із барвою** неба. А якою гарною стає така біла хата вночі, при місяці, коли тіні від гілок помережать її... Яку це душу треба мати, щоб догадатись і такою білою зробити свою оселю, який треба було мати від природи високий смак естетичний (О. Гончар).

Знання, уміння, розуміння	Емоційно-ціннісне ставлення
1. Випишіть дієслова, згрупуйте їх за видами. 2. Дієслова недоконаного виду поставте у формі 2-ої особи однини і 3-ої множини теперішнього часу. Підкресліть закінчення. 3. Дієслова доконаного виду — у тій же формі майбутнього часу. 4. Порівняйте, чи однакові у них закінчення.	1. Чи поділяєте ви думки автора? 2. У чому письменник убачає красу української хати? 3. Як ви розумієте словосполучення «високий смак естетичний»? У чому він ще проявляється? 4. Доберіть епітети до слова <i>оселя</i> . 5. Якою постає у вашій уяві оспівана майстрами слова українська хата? 6. Із чим у вас асоціюється хата?

Дієслова поділяють на дві дієвідміни.

Дієслова першої дієвідміни мають у 1-й особі множини закінчення -емо, -ємо; у 2-ій особі множини — -ете, -єте; у 3-й особі множини закінчення -уть (-ють),

Дієслова другої дієвідміни мають у 1-й особі множини -имо, -їмо, у 2-ій особі множини — -ите, їте; у 3-й особі множини закінчення — -ать (-ять).

147. І. Згрупуйте дієслова за дієвідмінами і запишіть їх у два стовпчики. Обґрунтуйте.

Вірити, помітити, помічати, тамувати, застерігати, зрадіти, хвалитися, бажати, повірити, змінити, накрохмалювати, засвітити, відтворювати.

Дієслова I і II дієвідмін				
№ п/п	Дієвідміна	Особа (однина і множина)	Закінчення	Приклад
1	Перша	I	-у (-ю), -ємо (-ємо)	Іду, мрію; Ідемо, мріємо
		II	-еш (-еш), -ете (-ете)	Ідеш, мрієш; Ідете, мрієте
		III	-е (-є), -уть (-ють)	Іде, мріє; Ідуть, мріють

2	Друга	I	-у (-ю), -имо (-їмо)	Лечу, стою; летимо, стоїмо
		II	-иш (-їш), -ите (їте)	Летиш, стоїш; летите, стоїте
		III	-ить (їть), -ать (-ять)	Летить, стоїть; летять, стоять

Зверніть увагу!

1. У 3-й особі однини дієслова I дієвідміни на **-ся** мають закінчення **-еть (-еть)**: *бореться, повертається*.

Дієслова II дієвідміни на **-ся** мають закінчення **-ить (-їть)**: *стелиться, коїться*.

2. В українській мові є низка дієслів, які в теперішньому і майбутньому часі мають відмінні корені: *бути — є, буде; сісти — сиджу, сидітиме; іти — іду, йдемо; брати — беру, братиму, візьму*.

3. Під час творення особових форм дієслів теперішнього і майбутнього простого часу доконаного виду в деяких дієсловах першої дієвідміни перед усіма особовими закінченнями відбувається чергування приголосних: *могти — можу, носити — ношу, писати — пишу*.

У дієсловах другої дієвідміни приголосні чергуються тільки у процесі утворення форм I особи однини: *водити — воджу, світити — свічу*.

 148. I. Прочитайте речення. Визначте дієвідміну виділених дієслів.

1. Найархаїчнішими елементами у сучасних сільських хатах **вважають** піч і лежанку. 2. Хатній сволок, символ міцності будови, сім'ї, здоров'я всіх мешканців житла, часто **прикрашали** орнаментом. 3. Покуть — священне місце в хаті, тут перебувають хатні Боги, **садовлять** найпочеснішого гостя, сидять наречені, **стоїть** ритуальний сніп жита (Дідух), **ставлять** божницю. 4. Скриня — традиційний для України вид меблів, у якій **зберігали** одяг, коштовні речі, прикраси, полотно. 5. Для спання здавна **використовували** дерев'яні ліжка, лави, полиці (дерев'яний настил, який встановлюють від печі або лежанки до протилежної стіни). 6. Мисник — це дерев'яна полиця для зберігання посуду, що має форму шафи, яку **підвішують** на стінку. 7. У побут українців дуже рано увійшли різні меблі: стільці, ослони, комоди, шафи, ліжка (за Г. Лозко).

II. Перегляньте світлини. Які з елементів інтер'єру, згаданих у реченнях, відображені на них? Використовуючи ці матеріали й власні знання, опишіть інтер'єр української хати.

149. I. Спишіть, замість крапок поставте літери е (є) або и (і). Поясніть написання.

Бор..шся, горд..мося, бува..мо, чека..ш, ка..шся, див..мося, підв..де, розплута..те, пахн..те, горд..теса, залопоти..ш, підхоп..мо, наближа..те, стеж..мо, повір..ш, диву..мося, помир..шся, озира..тєся.

 150. I. Прочитайте уривки з творів В. Оберемок. Поясніть, які букви замість крапок треба писати у виділених дієсловах. Чому? Доберіть антоніми до слів, підкреслених однією лінією.

I. Луг як луг. А для мене найкращий. Бо то ж я маю для нього ціле небо зозуль і лелек, повну комору молодої зеленої трави й срібного голосу криниць з прозорою водою. А ще й пісень на додачу. Їх стільки, що впад..ш у траву й слуха..ш, слухавеш — не переслухаеш усіх — так багато їх у лузі!

Луг як луг. А для мене найрідніший.

Дякую тобі, друже зеленоокий мій, що ти свою силу та багатство відда..ш людям. Ти кожного з нас зна..ш, кожного весел..ш, люб..ш. І від того ти ще краща..ш, молоді..ш і ясні..ш. (В.Оберемок).

II. Весняними вечорами річка голосно розмовляє сама з собою, а влітку — з трав'яними кониками. Її береги з густою травою аж кишать ними. Коники співають і поодинокі, і хором. А потім до них приєднуються і пташки — одна, друга. Вони допомагають коникам співати. І видається тоді, що ти на концерті у великому зеленому залі...

Щодо мене, то нема в світі місця кращого, ніж наша річка (В.Оберемок).

II. Які почуття передає автор? Спробуйте висловити кількома реченнями своє захоплення улюбленою картиною природи.

- **151.** Уважно вивчіть таблицю «Чергування приголосних у коренях слів». Доберіть приклади дієслів із будь-якого підручника (наприклад, біології, історії тощо). Запишіть форми парами, аби продемонструвати чергування.

Чергування приголосних у коренях слів			
Приголосні	Приклади	Приголосні	Приклади
г — ж	могти — можу	б — бл	любити — люблю
з — ж	в'язати — в'яжу	п — пл	терпіти — терплю
х — ш	колихати — колишу	в — вл	ловити — ловлю
с — ш	косити — кошу	м — мл	ломити — ломлю
к — ч	кликати — кличу	ф — фл	графити- графлю
т — ч	світити — свічу	б — бй	бити — б'ю
д — дж	Водити — воджу	п — пй	пити — п'ю

- **152.** Поставте подані дієслова в 1-й особі однини і множини теперішнього часу і запишіть їх. Поясніть, яке явище відбувається у коренях дієслів.

Мастити, пекти, радити, їздити, простити, косити, хотіти, водити, ткати, терпіти, колихати, слати, чистити.

- 153.** З кожної групи дієслів вилучіть «зайве». Поясніть свій вибір.

Поверн..шся, муч..шся, нос..шся; береж..ш, крич..ш, гойда..ш; свідч..ш, гуд..ш, дару..ш; див..ться, нос..ться, міня..ться; настрою..мо, співчува..мо, кот..мо; ненавидь..мо, утіша..мо, мовч..мо; збереж..те, примнож..те, принес..те.

- **154.** Прочитайте речення й відредагуйте. Висловіть власну думку щодо реалізації мрій ваших однолітків, що так написали про свої плани на майбутнє.

1. Я для себе рішив, що стану врачом, лікуватиму людей. 2. Мій старший брат — журналіст, тому і я рішив, що вчитимуся у вузі, який готує журналістів. 3. Ми з другом ходемо на курси англійської мови, тому що для майбутніх юристів це важно. 4. Я ходю допомагаю волонтерам, бо в майбутньому бачу себе соціальним працівником.

- **155.** Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Складіть і запишіть висловлення на тему: «Риси самобутності України», уживаючи дієслова I і II дієвідмін у різних часових формах.

II. Доберіть і запишіть дієслова у формі 1-ої особи множини, за допомогою яких усно розкажіть про те, як ви проводите вільний час.

- **156.** Проаналізуйте й зробіть висновки про роботу на уроці й результати навчальних досягнень. Чи задоволені ви собою? Чого навчилися на уроці? Що пригадали? Які матеріали викликали найбільший інтерес? У чому ви вбачаєте перспективність і важливість мовної компетентності?

§ 17. СПОСОБИ ДІЄСЛІВ. ДІЙСНИЙ СПОСІБ

(худ. Тарас Приступа)

(худ. Микола Луговенко)

Мистецтво в найбуквальнішому сенсі є світобачення (М. Гайдеггер).

157. І. Прочитайте визначення слова «мистецтво». Що для вас означає це слово?

1. Мистецтво — творче відображення дійсності в художніх образах (*Тлумачн. словн.*). 2. Мистецтво — загадка (*Е. Григ*). 3. Мистецтво — пошук прекрасного в буденному (*Ж.О.Д. Енгр*).

II. Яке значення має мистецтво для суспільства й кожної людини? Наскільки важливо долучатися до мистецтва? Що вам відомо про види мистецтва? Який із видів найбільше співзвучний вашій душі? Чому?

Збагачуємо словник:

Вернісаж, галерея, кольорова гама, живопис, картина, колорит, пастель.

158. І. Прочитайте текст. Випишіть дієслова у початковій формі й через риску запишіть у формі, якої потребує контекст. Яку дію тепер вони означають? Наскільки важливий для таких текстів часовий вимір?

Українці, певно, недарма вважають себе однією з найспівучіших націй: на сьогодні лише занотованих українських народних пісень нараховують понад двісті тисяч. У цих піснях лунають відголоски сивої давнини, вирує безодня бурхливого, змістовного життя.

Музичне мистецтво України в XVII-XVIII століттях було на дуже високому рівні, — про це неодноразово згадували мандрівники-іноземці. Основи академічної української музики заклали композитори Максим

Березовський і Дмитро Бортнянський. Гідний внесок у розвиток музичного мистецтва зробили українські композитори Лев Ревуцький, Борис Лятошинський і Микола Лисенко.

Українська музична культура виховала цілу плеяду* віртуозів* зі світовим іменем: піаністів Володимира Горовиця, Генріха Нейгауза, співаків Олександра Вертинського, Анатолія Солов'яненка, альтиста Юрія Башмета та багатьох інших (О. Стражний).

Поміркуйте і скажіть

Знання, уміння, розуміння	Емоційно-ціннісне ставлення
1. Дієслова якого часу переважають у тексті? Чому? Чи можна їх замінити, наприклад, дієсловами майбутнього часу?	1. Про який вид мистецтва в ньому йдеться? Розкажіть, що нового ви дізналися з тексту?
2. Як правильно наголосити слова «українці», «українські»?	2. Як ви ставитеся до музики?
3. З'ясуйте, що означає «академічна музика».	3. Яка музика найбільше торкається струн вашої душі?
	4. Чим ви керуєтеся, коли обираєте, яку музику слухати (власними смаками, модою, порадами друзів, батьків, інші варіанти...)?
	5. Що ви відчуваєте, коли слухаєте музику?
	6. «Гарна музика» для вас — це яка?

Спосіб дієслова виражає відношення дії предмета до дійсності.

За цією ознакою виділяють **три способи**: дійсний, умовний і наказовий.

Дійсний спосіб виражає реальну дію, яка відбувалася, відбувається чи буде відбуватися. Дієслова дійсного способу змінюються за часами, числами, особами (у теперішньому й майбутньому часі) або родами (у минулому часі): *закликаю, закликаємо, закликатимете, закликав, закликали*.

Дієслова умовного способу виражають можливу за певних умов або бажану дію і змінюються за числами, а в однині — за родами: *визнав би, визнала б, визнало б, визнали б*.

Наказовий спосіб виражає наказ, прохання, пораду, спонування чи заклик до виконання дії. Дієслова наказового способу змінюються за числами й особами і мають в однині форму 2-ї, а в множині — 1-ї та 2-ї особи: *ходи, ходімо, ходіть; грай, граймо, грайте*.

159. І. Прочитайте речення. Випишіть дієслова, згрупувавши їх за способами. Скажіть, яку дію означає кожне дієслово.

1. Є і нам про що згадати... Пісне, душу возвеличі! Ой, була в нас ненька мати — Запорозька славна Січ (В. Крищенко). 2. Слів у мові міль-

йон, вибирайте найкращі, кожне з них, лиш торкни, як струна, виграва (О. Лупій). 3. В живій бандурі міниться душа... Спасибі їй, що нагадала знову, з якого роду, кореня, коша, яку міцну ношу в собі основу (В. Крищенко). 4. Та сопілка розказала всьому світу таємницю (М. Деленко). 5. А пісня наростала у засланні, а пісня грати розбивала віцент (Л. Костенко). 6. Тишу може передати тільки живопис (Г. Моро).

II. Про які види мистецтва згадується у реченнях? Яке, на думку авторів, призначення названих видів мистецтва?

Способи дієслова				
Назва способу	Яку дію виражає	На які питання відповідає	Як змінюється	Приклади
Дійсний	дійсну, ре-альну	що робить, що зробить, що робив?	за часами, числами та особами або родами	рад ^і е вч ^и вся відпочи ^н е повідом ^л ять
Умовний	можливу за певної умови, бажану	що зробив би? що зробила б? що зробили б?	за числами і родами (в однині)	рад ^і в би вч ^и вся б відпочи ^л а б повідоми ^л и
Наказовий	передає наказ, прохання, побажання, пораду	що роби? що робіть? що робімо? що роби?	за числами й особами	рад ^і й вч ^и ся відпочи ^н ь повідом ^т е

160. I. Запишіть подані дієслова у три колонки, розподіливши за способами — дійсним, умовним і наказовим.

Замовила б, загубив, заснувала б, сподіваємося, збудували, шануйтеся, намалювали б, врятуємо, відганяйте, опановує, дякував, спатиме, ллють, творімо, не журіться, посадили б, задумайтесь, розправили, замовимо, залишаймося, хотілося б.

II. Схарактеризуйте граматичні ознаки виділеного дієслова, розберіть його за будовою.

Зверніть увагу! Тільки дієслова дійсного способу мають часові форми. У теперішньому і майбутньому часах вони відмінюються за особами й числами, а в минулому — за родами і числами: *росту* (теп. час, 1 ос., одн.), *виростеш*, *будеш рости* (майб. час, 2 ос., одн.), *виросло* (мин. час, с. р., мн.).

161. Прочитайте фразеологізми, запишіть. Поясніть, що вони означають. Визначте дієвідміну і спосіб кожного дієслова.

1. Хто вітрові служить, тому димом платять. 2. Добре діло далеко розходиться, а лихе ще далі. 3. Коли тебе добрі люди шанують, шануйся й сам. 4. Батьком-матір'ю не хвались, а хвались добрими ділами. 5. Найдорожча пісня та, з якою мама колисала (*Нар. творчість*).

 162. Колективне складання твору. За правилами, учитель читає перше речення. Завдання учнів полягає в тому, аби до останнього слова дібрати фразу, яка б починалася з цього слова й закінчувалася іншим словом, над яким працюватиме наступний учень чи група учнів.

Зразок: Йдучи вранці до школи, я звернула увагу на яскраве оголошення. Оголошення сповіщало про те, що у наше місто приїжджає цирк...

163. I. Прочитайте речення. Запишіть дієслова, знявши дужки, у тій формі, якої потребує контекст. Визначте спосіб і, де це можливо, час.

1. У роботі над фільмом я (приділяти) дуже багато уваги українському фольклору. 2. Кінематографію (називати) мистецтвом надзвичайної емоційної сили. 3. Почуття любові до народу, до рідної землі я й (хотіти) втілити у фільмі. 4. Тепер кіно все (могти), зокрема, може приносити людству стільки радості, скільки (давати) разом усі види мистецтва. 5. Кольорове кіно повинно відповідати пориванням людини до краси. 6. Кіно дуже тісно зв'язане з дійсністю, і в цьому його могутність як мистецтва, яке (любити) народ, як мистецтва масового, найважливішого з мистецтв (*за О.Довженком*).

II. Під час бесіди доручити 2-3-ом учням записувати дієслова й підраховувати, дієслова якого способу у відповідях однокласників переважають? Поміркуйте, чому?

 Бесіда:

1. Про який вид мистецтва у реченнях іде мова?
2. Як ви ставитеся до кіно?
3. Які висловлювання відомого письменника і режисера ви поділяєте, а які — ні?

 Дискусія:

1. Чи актуальне нині кіно?
2. Які конкуренти у кінематографа нині з'явилися?
3. Як сучасне кіно впливає на емоційний світ людини?
4. Яким фільмам ви надаєте перевагу?
5. Чи мають право на трансляцію фільми, що пропагують жахи, насилля й розпусту?

164. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. За поданою схемою підготуйте розповідь про виставку живопису. Розповідь можна скласти як звіт про відвідану виставку або як звіт про уявну виставку картин художників, талант яких ви цінуєте.

Приємно і радісно, блукаючи по виставці, відпочивати серед яскравих полотен. Ця виставка розташована у приміщенні... Перше, що варто одразу ж сказати...

На виставці представлено картини переважно... тематики.

Звернемо увагу на серію картин художника....

«...» — одне із найкращих полотен художника. На ньому зображено...

Окремо варто сказати про....

Найбільше поціновувачів збираються біля картин «...», «...» і «...».

На картині художника... вражає...

Ця виставка залишила у моїй душі... спогад і... враження про...

II. Розробіть для однокласників і друзів, що не вміють організувати правильно свій день, корисні поради за такими початками:

Починайте день із...

Думайте лише...

Щоранку робіть...

Сніданок має бути...

Забудьте про...

Слідкуйте, аби сон був...

Не забувайте про...

Прибиранню кімнати й робочого місця приділяйте...

Під час приймання їжі думайте лише про....

Зустрічаючись із людьми, робіть їм...

Щодня намагайтеся вивчати...

Кожного дня читайте...

Додайте кілька власних варіантів. Виділіть закінчення у дієсловах і вкажіть спосіб.

III. Підготуйте роздуми на тему «Як сучасне кіно (музика) впливає на емоційний світ людини».

165. Підбийте підсумки уроку. Поставте собі оцінку й обґрунтуйте її.

Якщо результати нижчі за бажані, з'ясуйте причину. Пам'ятайте, що передусім за результати власної навчальної діяльності відповідаєте ви.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Чим глибша пісня, тим ясніша душа (І. Драч)

§ 18. ДОКЛАДНИЙ ПИСЬМОВИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ЗОВНІШНОСТІ ЛЮДИНИ

(Слухаємо, читаємо мовчки, говоримо, пишемо, спостерігаємо, аналізуємо, моделюємо)

166. Пригадайте схему опису зовнішності людини (вправа 134).

167. I. Прочитайте мовчки текст.

У садку якась дівчина співала пісню. Чудовий голос, чудові поетичні слова пісні так і потягли до себе молодого хлопця.

Павло перескочив через тин, проліз через купці бузини. Густі вишні скинули з нього картуза, били його тонкими гіллячками по обличчю. Він мусив розводити руками гілля й затуляти очі.

Боячись зашелестіти, хлопець йшов туди, звідки, неначе соловейків спів, розливався дівочий голос. Маючи звичай записувати пісні, Павло притулювся до стовбура групи, витяг книжечку й почав нотами записувати мелодію.

Записавши пісню, хлопець побачив, що недалеко від нього висить почеплений на гіллячку луб'яний* козубець*. Через густе листя просувалася рука й кидала в козубець вишні. Рукав був закачаний по лікоть, ручка була біла, маленька, наче дитяча. На зеленій траві стояли два маленькі черевички з ніжками. Черевички все спиналися на кінчики, неначе танець танцювали.

Через вишневий лист забіліло личко, зачервонів свіжий, наче стигла згода, ротик. Голос на мить замовк, бо біла ручка вкинула в рот вишню, але пісня знову полилась. Гіллячка нагнулася, і Павло побачив все обличчя з чорними тонкими бровами й тонким, наче виточеним носиком. Темні великі очі блиснули через лист, як блискавка.

Побачивши хлопця, дівчина прожогом втекла. Козубець із вишнями впав на траву. Назбиравши в нього вишень, Павло пішов через двір віддати його дівчині (За І. Нечуєм-Левицьким).

II. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання:

1. Визначте основну думку тексту.
2. Доберіть до нього заголовок, який розкривав би основну думку.
3. До якого стилю й типу мовлення належить текст?
4. Знайдіть у тексті опис зовнішності дівчини.
5. Виписіть із тексту порівняння. Яку роль вони відіграють у тексті?
6. Які мовні засоби характеризують авторське ставлення до дівчини?
7. Аргументуйте прикладами з тексту.

168. Прочитайте ще раз текст. За самостійно складеним простим планом перекажіть докладно текст і запишіть його.

169. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Підготуйте невеликий письмовий роздум на тему: «Роль пісні в житті сучасної молоді».

II. Доберіть і запишіть емоційно-забарвлені слова, якими ви б скористалися, описуючи зовнішність друга (подруги), брата (сестри).

Українське мистецтво

§ 19. УМОВНИЙ СПОСІБ ДІЄСЛІВ

170. I. Зверніть увагу на світлини. Що на них зображено? Прочитайте текст. Запам'ятайте значення слова «графіті». Поясніть написання цього слова іншомовного походження. Назвіть дієслова дійсного способу. За якими ознаками ви це визначили?

Графіті (походить від італ. *grafficare* — дряпати, дослівно «надряпати») — спершу так називали одну з технік настінного малювання. Пізніше цим словом скористалися археологи, використовуючи його як за-

гальний термін на означення всіх видів випадкових написів і малюнків на стінах будинків. Нині це поняття розширило свої межі: під графіті розуміють будь-які неофіційні публічні тексти, водночас із сучасними. Саме сучасні привертають увагу вчених і журналістів, тому в свідомості людини нашого часу зі словом «графіті» асоціюється передусім добре відомий їй розпис будинків, прогонів на поверхах, ліфтів, убиралень тощо (з *Вікіпедії*).

II. Як ви ставитеся до графіті? Де останнім часом вам доводилося бачити графіті? З якою метою, на вашу думку, художники роблять такі настінні малюнки? Оцініть критично, чи завжди доречно графіті. Прокоментуйте розташовані вище світлини із зображенням графіті.

171. I. Прочитайте текст і доберіть до нього заголовок. Визначте стиль мовлення.

Портрет Тараса Шевченка, що з'явився на фасаді висотного будинку в Харкові, називають шедевром*. Адже це просто гігантська репродукція* картини із зображенням Великого Кобзаря, автором якої є Іван Крамський. Загалом робота тривала трохи більше 2-х тижнів. Творча група від початку була впевнена, що це найбільше зображення не лише в Україні, але й у світі: загальна площа портрета становить понад 500 квадратних метрів (висота — 43 м, ширина — 12 м). У результаті масштабне полотно оцінили представники Національного реєстру рекордів України й зареєстрували рекорд «найбільше графіті на фасаді будинку» (із сайту *TCH*).

II. Укажіть спосіб виділених дієслів. Усно поставте кожне дієслово у формі умовного способу. Скажіть, як змінився текст. Розгляньте світлини із зображенням графіті. Зробіть висновки, як змінилася тематика настінного малярства. Як реагує малярство на події в країні?

III. Пригадайте з попередніх уроків, що вам відомо про умовний спосіб? Уважно вивчіть таблицю. Дайте відповіді на запитання:

1. Що означають дієслова умовного способу?
2. Із дієсловами якого часу мають спільну форму?
3. За чим змінюються дієслова умовного способу?
4. Назвіть суфікси дієслів умовного способу?
5. У яких мовленнєвих ситуаціях ми використовуємо дієслова умовного способу?

Зразок: Я міг би взяти на себе провину лише у тому випадку, якщо вона не зашкодить мені й не засмутить моїх батьків.

Дієслова умовного способу		
Означають	можливу за певних умов або бажану дію	<i>полетіла б</i>
творються	додаванням до форми дієслова минулого часу часток би (б)	<i>поквапився б, поквапилась би</i>
змінюються	за родами (в однині) і числами	<i>знала б, знав би, знало б, знали б</i>
мають	такі ж закінчення і суфікси, як і дієслова минулого часу дійсного способу	<i>мешкав би, мешкала б, мешкали б</i>

Зверніть увагу!

1. Частка *би* вживається після слів, що закінчуються на приголосний звук: *читав би, ходив би*. Після дієслів, що закінчуються на голосний, ставиться частка *б*: *ходила б, читала б*.

2. Частка *би (б)* може стояти після дієслова, перед ним, може бути віддалена від дієслова іншими словами: *Якби кізка не скакала, то б і ніжки не зламала*.

172. I. Утворіть від поданих дієслів усі форми умовного способу. Позначте закінчення, назвіть орфограму.

Колихати, стерегти, узяти, не чіпати, вертати.

II. Складіть і запишіть речення з **виділеним** дієсловом у формі умовного способу.

173. Придумайте закінчення кожного речення і запишіть. Назвіть дієслова умовного способу й схарактеризуйте дію, яку вони виражають.

1. Як би я зраділа (-в), коли б... 2. Аби в мене була чарівна паличка,... 3. Ця історія мала б кращий фінал, аби... 4. Ми підтримали б вас охоче, аби... 5. Вони нізащо не порушили б дане нам слово, але.. 6. Я допоміг би тобі полити сад, якби...

174. Прочитайте фразеологізми. Поясніть зміст їх. Назвіть дієслова умовного способу.

1. Якби все одно, то лазили б у вікно, а так дверей шукають. 2. Якби на кропиву не мороз, вона б усіх людей попалила б. 3. Якби свині крила, вона б небо зрила. 4. Якби міг, то в ложці води утопив би. 5. Їв би кіт рибу, та у воду лізти боїться б. 6. Якби знав міру, то викликав би довіру. (*Народна творчість*).

175. I. Пригадайте, у яких ситуаціях вам найчастіше доводиться вживати дієслова умовного способу? Ознайомтеся із ситуаціями, які ми вам пропонуємо, і відреагуйте на них.

На ці пропозиції й прохання потрібно відповісти згодою або аргументованою відмовою. У відповідях по можливості вживайте дієслова умовного способу.

1. Ти міг би взяти мою провину на себе, бо мене батьки сваритимуть?
2. Ми йдемо на вихідні у похід, дай моєму другові покористуватися планшетом, я ж не можу поділитися своїм, адже він мені потрібен.
3. Ми оголошуємо бойкот Оксані, сподіваємось, ти — наш друг?
4. Коли вчителька перевірятиме домашнє завдання, скажи, що нам не задавали нічого. Просто ми не встигли вчора підготуватися..
5. Моєму другові потрібні гроші. Ти могла б попросити нібито для себе, а насправді для нього, у батьків гроші?

II. Чи на кожне прохання треба відповідати згодою? Поміркуйте, як правильно відмовити, аби не порушити свої принципи й не нажити ворога в особі друга чи однокласника? У яких випадках треба обов'язково відмовити, а в яких — відмовляти не слід?

176. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. 1) Прочитайте речення. Назвіть дієслова умовного способу. Яку дію вони означають. Що виражають своїм змістом речення? Спростуйте чутки. А одне із речень оберіть для більш ретельного дослідження і збирання фактів, що спростовують неправдиву думку.

1. Я із задоволенням їв би вівсяну кашу, та, кажуть, що це страва маленьких дітей. 2. Моя подруга хотіла б записатися до секції східних видів боротьби, однак сусідка сказала, що там дівчаткам не місце. 3. Ми допомогли б Тарасові подолати тягу до гральних автоматів, та Матвій сказав, що йому допомагати вже пізно. 4. Я із задоволенням вишивав би картини бісером, та друг сказав, що з мене всі будуть сміятися. 5. Ми з другом хотіли б споживати продукти бджолярства, та Оксанка сказала, що це шкідливо й може бути алергія.

2) Як ви ставитеся до чуток? Чи впливають вони на ваші рішення? Чи формують думку про людей? Як потрібно реагувати на них?

II. Напишіть твір-мініатюру на тему: «Якби всі мрії збувалися...». У творі використайте дієслова умовного способу.

III. Випишіть із «Кобзаря» Тараса Шевченка речення, у яких є дієслова умовного способу.

177. Поміркуйте скажіть, які знання й уміння у межах теми уроку вам знадобляться в майбутньому. Оцініть свою роботу на уроці. Що ви за своїли добре, а в чому ще варто розібратися?

Українське мистецтво

§ 20. НАКАЗОВИЙ СПОСІБ

Поміркуйте і скажіть, чого ви очікуєте від сьогоднішнього уроку?
У чому, на вашу думку, важливість теми уроку?

178. I. Прочитайте виразно вірш. Назвіть дієслова. Визначте спосіб, час (якщо є), особу або рід кожного дієслова. Назвіть дієслово, що виражає головну думку поезії.

Люблю я тих,
Хто вміє дивуватись
(А не скептично споглядає світ)
пухкій сніжинці, начебто із вати,
І першій квітці на просонні віт...
Дивуйтеся!
Хіба це не прекрасно —
Знаходить щось в природі і в словах?!
Хай день підносить здивування гасло
І світ незвичний кружеля, як птах.

В. Крищенко

II. Чи вмієте ви дивуватися? Яким чином ви виражаєте своє здивування? Що можна висловити за допомогою дієслів наказового способу? Уважно розгляньте світлини й скажіть, що на них зображено. Висловіть свої враження.

Дієслова наказового способу змінюються за особами і числами:
плекай, плекайте, плекаймо.

Наказовий спосіб може виражатися простою формою (*бережімо, бережи*) й описовою, утвореною додаванням часток *хай, нехай* до дієслів теперішнього або майбутнього часу (*хай перемаже, нехай перемагають*).

Просту форму утворюють дієслова 1-ої особи множини й 2-ої однини і множини. Описова форма властива дієсловам 3-ої особи однини і множини.

179. І. Прочитайте іменники. Що вони означають? Запишіть кожен іменник, а через риску — спільнокореневе дієслово у формі 1-ї й 2-ї особи множини наказового способу.

Наприклад: цікавість — цікавмося, цікавтеся.

Радість, здивування, замилування, повага, довіра, вдячність,

II. Усно складіть речення з кожним іменником, зазначивши, що саме викликає у вас ці позитивні емоції?

180. Прочитайте речення. Запишіть, підкресліть дієслова у формі наказового способу. Усно визначте інші граматичні ознаки (вид, особу, число).

1. Вийся-вийся, голочко, вишиваю долечку, візерунок рясно — буде доля красна (*Я. Яковенко*). 2. Одагнімо, друже, вишиванки — наш чарівний український стрій, не для когось, не для забаганки, а для себе, вірний друже мій (*Л. Вознюк*). 3. «Виконуй доню, — мама говорила, — життя закони, істини прості, не зраджуй землю, що тебе зростила, не залишай нікого у біді!» (*Н. Май*). 4. Онукам і дітям вишиту сорочку даруймо на свято і на кожний день. (*О. Діденко*). 5. Колисанки не забудь, дитино, в серці вишиванку залиши... (*Ю. Лазірко*). 6. Нехай ту долю обминає лихо, де вишиванки зорями горять (*О. Дубовалова*).

181. І. Прочитайте виразно вірш. Випишіть дієслова, укажіть вид і спосіб.

Слів у мові мільйон, вибирайте найкращі,
Кожне з них, лиш торкни, як струна, виграва,
Зрозумілі, вагомі й усі вони наші —
Мелодійні, дзвінки, українські слова.
Обминайте чужинні слова кострубаті,
Що до нашої мови зухвало повзуть,
Говоріть, почувайтеся, наче на святі,
І натхненні слова радість вам принесуть.
Говоріть про любов і про віру у щастя,
Уникайте мовчання, нудьги і ниття,
Говоріть, хай в розмові слова веселяться,
Говоріть і продовжуйте мові життя.

О. Лупіт

П. Бесіда:

1. Які думки утверджує автор?
2. Які цінності у центрі уваги поета?
3. Сформулюйте своїми словами, до чого закликає О.Луцій?
4. Поясніть, що означають сполуки «чужинні слова кострубаті», «нахненні слова», «продовжуйте мові життя»?

182. І. Кожен із вас, відчуваючи певну потребу, хоч раз у житті, звертався із проханням до батьків, бабусі, учителя, сестри чи брата, однокласника, друга. А чи завжди відповідь на ваше прохання була бажаною для вас? Поміркуйте, чому?

Зверніться до словника синонімів і выпишіть синоніми до слова «просити», з'ясуйте за тлумачним словником, чим вони відрізняються.

Аби прохання було результативним, скористайтеся *такими порадами*:

- Звертаючись із проханням до людини, не відводьте погляд;
- обов'язково називайте на ім'я людину, до якої звертаєтесь;
- говоріть чемно, використовуйте «ввічливі» слова;
- перш ніж озвучити суть прохання, чітко сформулюйте і «проговоріть» його;
- не забудьте під кінець розмови подякувати і перепросити, якщо відволікли людину від важливої справи.

- II. Поділіться на групи й визначте одна група іншої завдання: до кого і з яким проханням звернутися. Використовуйте дієслова наказового способу.

183. Прочитайте поданий нижче текст. На основі нього сформулюйте й запишіть поради для тих, хто бажає стати успішною людиною. У кожному реченні порад мають бути дієслова наказового способу.

Усі успішні люди — ранні пташки; у ранньому підйомі є щось особливе й магічне.

За словами Марка Твена, людина, яка не читає гарних книг, не має переваг перед людиною, яка не вміє читати. Хто швидше знаходить відповіді на запитання, з тим цікаво спілкуватися.

Активність зберігає здоров'я: ніколи не пізно починати тренуватися, аби підтримувати здорове тіло й дух.

Важливо оточувати себе позитивними й енергійними людьми, з часом вони стануть для вас підтримкою, мотивацією й корисною порадою.

Подяка сприяє появі нових приводів для радості. Варто перед сном записувати по одному прикладу, кому й за що ви вдячні.

Саме наполегливість допомогла Уолту Диснею заснувати Диснейленд, адже він не зупинився після 303 відмов від різних банків (*із сайту*).

184. Прочитайте фразеологізми. Запишіть, розкривши дужки, поставте дієслова у формі наказового способу. Визначте особу й число дієслів. Поясніть, як ви розумієте зміст прислів'їв і приказок.

1. Не все (переймати), що по воді пливе. 2. Не (вилити) каламутну воду, доки чисту не знайдеш. 3. (Берегти) час, бо його й за гроші не (купити). 4. (Хвалити) день увечері, а життя у старості. 5. Не (орати) чужої межі, то й не будеш на ножі. 6. (Ждати), грибе, може, й тебе хто здибле. 7. Не (замітати) чужої хати, (дивитися), чи твоя заметена.

185. I. Махатма Ганді, шанований в Індії й у світі політик, засуджував насилля. Прочитайте його поради про те, як можна змінити світ довкола себе. Назвіть дієслова наказового способу, укажіть вид, особу й число.

1. Змініть себе і — світ довкола зміниться. 2. Контролюйте себе, аби самим вибирати, що думати й відчувати щодо всього довкола. 3. Пробачте й забудьте, адже прощання — ознака сильної людини. 4. Бездіяльність ні до чого доброго не призводить. Аби по-справжньому зрозуміти себе й світ, необхідна практика, втілення знань у результати. 5. Не втрачайте почуття гумору. 6. Шукайте в людях добро й допомагайте їм. У кожній людині є добре й погане, та ви завжди можете вибрати, на що звернути свою увагу. 7. Будьте гармонійні й щирі, не втрачайте віри в те, що ви можете досягти своєї мети. 9. Ніколи не зупиняйтеся на досягнутому, ростіть і розвивайтеся.

II. Прокоментуйте поради індійського філософа. Назвіть ті з них, яких ви намагаєтесь дотримуватися. Чи є дискусійні положення? Якщо так — подискутуйте.

 186. Прочитайте речення. Про що в ньому йдеться? Поміркуйте й визначтеся, як ви поведете себе в цій ситуації? Пам'ятайте, що небайдужість, співпереживання, співчуття, чуйність — це ті риси, завдяки яким світ довкола стає добрішим, чистішим і комфортнішим. Опишіть свою поведінку, сформулюйте текст, із яким звернетесь до людини.

А на зупинці плаче жінка. І їй не легшає, пече, хоч і біжать, біжать сльозинки з її заплаканих очей (*С.Граховський*).

 187. Складіть і запишіть речення (3-4), що являють собою запитання, звернення й побажання.

Наприклад: 1. Назвіть кольори, що переважають на українських вишиванках. 2. Сприймаймо мову як цінність. 3. Читайте більше книг.

 188. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Подумайте, якої допомоги потребує сьогодні Україна. Складіть і запишіть план дій у вигляді звернень до своїх однолітків, друзів, сусідів та інших людей.

Зразок: Знайдімо конкретних людей, що потребують допомоги. Організуємо ярмарок, аби мати кошти.

II. Знайдіть тексти українських народних пісень і випишіть із них речення, у яких є дієслова наказового способу.

189. За підсумками уроку напишіть кілька речень за такими початками: 1. Віднині я вмюю... 2. Я успішно застосовую... 3. Важливим умінням сьогодні для мене є... 4. Я навчив (ла)ся...

§ 21. БЕЗОСОБОВІ ДІЄСЛОВА

190. I. Прочитайте текст. Визначте основну думку. Назвіть безособові дієслова. Поясніть, чим відрізняються безособові дієслова від особових.

Степове безмежжя хвилює, бентежить, забиває дух.

Тут дихається вільно й легко. Тут думається красиво. Тут бачиш далеко-далеко: за видолинками, за зеленими гребінчиками лісосмуг-тремтливих виднококол. За ним — оновита сизим манливим серпанком друга смуга обрїю. А там, далі, ледь угадуються треті горизонти... Степ велетенськими хвилями розбігається в усі боки.

Скіфські кургани, високі козачі могили — величні знаки вічного нашого буття на цій землі.

Густі сірі шлейфи курави тягнуться за прудкими вантажками, степова пильога не адуча, не гірка, а терпка. Пахне пшеничним колоссям і теплою землею.

Сонце вгорі і мільйони сонць на землі: соняшникове поле. І жовтогогарчі, у грайливій веселій короні золотавих пелюсток, соняшникові голови, мов радари, звернуті до світла, повертаються за ним.

(С. Плачинда).

Дієслова бувають **особові й безособові**.

Особові дієслова виражають відношення дії до дійової особи. Вони мають шість форм — три в однині й три в множині: *маю, маєш, має; маємо, маєте, мають*.

Безособовими називають дієслова, що виражають дію або стан без участі дійової особи: *світає, вечоріє, прорвало, морозить, нудить, сниться*.

Ці дієслова означають явища природи, стихійні явища (*світає, вечоріє, висушило, залило*), психічний або фізичний стан людини (*морозить, нудить, сниться*), уваження про долю (*щастить, поталанило*), міру наявності чи відсутності (*вистачає, сталося, бракує*).

Безособові дієслова не змінюються за особами, хоч уживаються в теперішньому часі у формі 3-ї особи однини, а в минулому часі — у формі середнього роду однини: *Пахне свіжоскошеною травою. Надворі розвиднялося.* Синтаксична роль — присудок у реченнях з одним головним членом.

Зверніть увагу!

Не плутайте особові дієслова з безособовими. Трапляються випадки вживання особових дієслів у безособовому значенні: *Квітка пахне* (особове). *Надворі пахне осіннім листям* (безособове).

191. І. Прочитайте слова. Згрупуйте їх за відношенням до особи. Укажіть значення безособових дієслів.

Вовтузяться, зашаруділо, щастить, сіється, хмариться, дніє, уродиться, промовляє, морозить, розпускаються, тепліє, збираєшся, уболіваєте, світає, відчуваю, виготовиш, розвиднілось, тягне, дзвенить, закінчується, вечоріє, тривожишся, мріємо.

II. Із виділеними дієсловами складіть і запишіть речення.

192. Спишіть речення, підкресліть безособові дієслова й поясніть, яку дію вони означають.

1. Світає. Край неба палає (*Т.Шевченко*). 2. Посвітлішало. Зоране поле припудрило свого носика першим снігом (*Л. Зоряна*). 3. Знов повіяло в душу весною, хоч кругом ще білють сніги (*П.Грабовський*). 4. Спєка спадає. Швидко сутеніє (*Л. Зоряна*). 5. У душі теплішало (*Л. Зоряна*). 6. Як багато хочеться мені сказати про любов до ріки моєї рідної, ясної (*О.Довженко*). 7. Пахло опалим листям і яблуками... (*Л.Зоряна*).

II. Поставте безособові дієслова в неозначеній формі, визначте вид.

193. Знайдіть у кожній групі «зайве» дієслово. Поясніть свій вибір.

Засіває, лихоманить, думає; хвилюється, похолодає, спить; жилося, кортить, сміялося; світало, плакало, раділо; мріється, говориться, одягається; сталося, злякалося, вдалося.

194. І. Прочитайте дієслова, розподіліть їх у два стовпчики відповідно до значення: а) явище природи, б) фізичний або психічний стан людини, в) уявлення про долю.

Ломить, трясє, зірвало, похолоднішало, мете, занесло, підсохло, розмило, проявилось, нудить, щемить, підмерзло, запалило, зітхнулося, не спиться, вечоріє, світліє, дримає, війнуло, щастить.

195. Прочитайте текст. Визначте тему. Доберіть заголовок. Випишіть і згрупуйте дієслова за такими ознаками: а) особові; б) родові; в) безособові; г) неозначена форма. Поясніть, які букви в закінченнях дієслів замість крапок потрібно писати.

Бабусині руки, зграбні й легкі, висмикують із куделі прядиво, сукаючи* нитку, і намотують її на веретено*. Так це в них гарно виходить, що й мені кортить спробувати. Не витримую, зіскакую з теплої печі, на якій ніжилась, і прошу:

— Бабуно, я теж хочу з Вами праясти!

— І добре, що хочеш, — лагідно всміхаються. — А чого ж... Праясти, дитино, — діло святе. Сама Богородиця праяла...

І бабуня мене вчать вертіти веретеном.

— Настараємося полотна й напшємо тобі сорочок, спідничку пошпиемо, — підбядьорюють мене. — А ще зроблю тобі рушничка. Такого ні в кого з твоїх подружок не буде. По краях вимереж...мо верби зелені, червону калину. А по полю пуст...мо колоски житні й пшеничні. Вирост...ш, поїдеш далеко-далеко й рушничка з собою візьм...ш. А стане тужно за рідним краєм, подив...шся на рушничок — і легше на душі стане...

Так і виїшло. Вимережила для мене бабуся пречудового рушничка. І мандрував він зі мною по всіх усядах. Коли прикладала його вранці до вологих щік, відчувала п'який запах рідного краю. Пахло мені лугом вербовим, у якому соловейки щебечуть, зозулі кують. Пахло зерном дозрілим, що сонячною хвилею переливається за виднокрай... (В. Обер-мюк).

▶ **Бесіда:**

1. Яке значення для українців мають вишита сорочка і рушник?
2. Що українці зазвичай вишивали на рушниках, а що — на сорочках?
3. Які функції споконвіку виконує вишитий рушник?
4. Як у ваших родинях ставляться до цих речей?
5. Чому їх називають сакральними?

* *Сакральний* — священний; той, що стосується культу і ритуалу.

196. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Складіть і запишіть твір-мініатюру на тему: «*Бабусині рушники*», використовуючи подані слова і словосполучення: *згадується, мріялося, стає тепло і приємно, не забудеться ніколи, не зітреться з пам'яті, щемить, сповнена достатку і радості, запахло, не спиться*.

II. Складіть невеликий опис природи, використовуючи безособові дієслова на позначення природних явищ.

197. Підготуйте звіт у вигляді роздумів на тему: «Мої успіхи — мої невдачі і причини їх».

§ 22. СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ДІЕСЛІВ

Найкраще місце на землі те, де ви ступили перший крок, промовили перше слово, пізнали добро і ласку, де виростили першу в житті квіточку, де змайстрували першу іграшку, де вперше побачили веселку... Де вас завжди чекатимуть...

Рідна домівка... Кожен по-своєму вимальовує її у своїй уяві. У когось вона асоціюється із буянням квітів у дворі, у когось — із затишною кімнатою, а хтось передусім уявляє краєвид із вікна, де милує око гірська річечка.

У людей старшого покоління домівка асоціюється із рушниками й за-тишком, калиною біля криниці чи стежкою, порослою споришем.

А що об'єднуєте ви у це поняття — «рідна домівка»?

198. Поділіться своїми роздумами, виклавши думки у 4-5 реченнях.

199. I. Прочитайте речення. Випишіть дієслова, визначте спосіб і час. Запишіть через риску кожне дієслово в початковій формі. Спробуйте визначити, як вони утворилися.

Віконечко рідної хати ясніє для мене привітно — як зірка ласкава дитинства, як мамине вічне тепло (В. Крищенко). 2. Вкупі — дорослі й малеча — всі позбирались гуртом, разом із нами Святвечір чемно сидить за столом (В. Крищенко). 3. Чому, сказати, й сам не знаю, живе у серці стільки літ ота стежина в ріднім краї одним одна біля воріт... (А. Малишко). 4. Хай щебечуть діти у новій світлиці, хай в ній завжди буде тісно від гостей. Будь, моя світлице, щедра на гостинці, будь, моя світлице, світла на людей! (Н. Бакай).

II. Від виділених слів утворіть дієслова.

III. Пригадайте відомості про способи словотвору в українській мові. Перевірте свої знання за допомогою теоретичного матеріалу.

Дієслова творяться від різних частин мови:

- іменників (*вечір* — *вечоріти*, *гомін* — *гомоніти*);
- прикметників (*синій* — *синіти*, *високий* — *височіти*);
- дієслів (*бити* — *розбити*, *мовити* — *вимовити*);
- числівників (*три* — *потроїти*, *десять* — *удесятерити*);
- займенників (*я* — *якати*, *ти* — *тикати*, *свій* — *присвоїти*);
- вигуків (*ой* — *ойкати*; *кукуруку* — *кукурукати*).

Дієслова творяться такими способами:

- префіксальним (*жити* — *розжити*, *писати* — *приписати*),
- суфіксальним (*добріший* — *добрішати*, *вечір* — *вечоріти*),
- префіксально-суфіксальним (*зброя* — *озброїти*, *більший* — *перебільшувати*).

Дієслова творяться за допомогою таких словотвірних засобів:

- префіксів: *у-* (*в-*), *ви-*, *від-*, *з-* (*с-*, *із-*, *зі-*), *об-* (*оби-*), *по-*, *над-* (*наді-*), *під-* (*піді-*), *при-*, *про-*, *за-*, *роз-* (*розі-*), *та ін.*;
- суфіксів: *-и*, *-і*, (*-ї*), *-а*, (*-я*), *-ува* (*-юва*), *-ну*.

Зверніть увагу!

У випадку, коли утворюється видова пара — це не словотворення, а творення форми дієслова, наприклад: *переписувати* — *переписати*, *виконувати* — *виконати*; *мити* — *вимити*, *робити* — *зробити*. У такому випадку слово не набуває нового значення.

200. Від поданих слів утворіть якомога більше дієслів префіксальним способом.

Брати, думати, тягнути, плутати, казати, класти, тримати, котити, їхати.

201. Запишіть дієслова, визначте спосіб творення:

Провітрити, нахилити, ярмаркувати, сіріти, зважити, розгубити, передати, розпорошити, дощити, сповнювати, солодшати, викати, межувати, підслухати.

202. Від поданих слів утворіть і запишіть дієслова. Визначте спосіб творення.

Зразок: *Чути* — *відчути* (префіксальний спосіб).

Квіти, хворий, варити, фарба, вірити, жовтий, весло, грати, пильний, ростити, сипати, ау, цілий, бігати, цемент, двоє, вечір, шкода, ох, порядок, диво, сторож, коса, стельмах.

203. І Прочитайте речення. Укажіть спосіб творення виділених дієслів.

1. І що вище зводиться сонце, тим воно *меншає*. 2. Небо *синіє* так, ніби наче там висіяно море волошок, і фіалок, і півників.... 3. Від городів *зеленіють* верби, їхнє м'яке й тонке галуззя *погойдує* вітер. 4. Коли *прилітають* ластівки, то дуб, слухаючи їхні голоси, *веселішає* і наче аж *молодшає*. 5. Після того випадку Юрко вже не *товаришував* із сільськими хлопцями. 6. І гілля в саду вже не *чорніє*, як чорніло цілісіньку осінь, а *побіліло* від інею, *полегшало*, *повільнішало*. 7. А коли калина засвітилася червоними ягодами, то *пробудила* спалах радості. 8. Дні *коротшали*, *холоднішало*, небесні голубі полотна все більше *вигорали* й *сірішали* (із творів С.Гуцала).

II. Виконайте словотвірний розбір будь-яких трьох дієслів. Скористайтеся послідовністю розбору, поданою в додатках.

204. Відшукайте в кожній групі дієслів «зайве», що відрізняється від інших способом творення. Назвіть цей спосіб.

Веселити, добрішати, сивіти, скрутити; дощити, донести, досолити, добігти; біліти, побіліти, мудрішати, свіжіти; надірвати, надписати, нікати, надкусити; списати, срібліти, столочити, схвалити.

205. Дайте письмово відповіді на запитання. Поставте вдома ці запитання рідним і перевірте себе.

1. Яке улюблене свято всієї родини?
2. Чим у вашому віці захоплювалися ваші батьки?
3. З чим пов'язані найтепліші спогади про родину?
4. Які елементи побуту найдорожчі для вашої бабусі?
5. Із чим у ваших батьків асоціюється поняття «рідна домівка»?
6. Який улюблений вид мистецтва у вашій родині.

206. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Випишіть з орфографічного словника 10 дієслів, утворених суфіксальним способом.

II. Напишіть невеликий твір-роздум на тему: «Обереги моєї домівки», використовуючи дієслова, утворені різними способами.

207. Проаналізуйте сьогоднішній урок і скажіть, що ви пригадали з раніше вивченого, а що дізналися нового? Що сприяло і заважало вашим досягненням на уроці? Оцініть свої навчальні досягнення.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Зовнішня і внутрішня краса людини

§ 23. ТВІР-ОПИС ЗОВНІШНОСТІ ЛЮДИНИ В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

*(Слухаємо, читаємо вголос і мовчки, пишемо,
спостерігаємо, порівнюємо, оцінюємо)*

208. Прочитайте мовчки текст. До якого типу мовлення він належить? Відповідь аргументуйте. Знайдіть у тексті мовні засоби, використані письменником для змалювання зовнішності людини. Визначте стиль мовлення. З якого твору взято цей опис?

Робінзон побачив, як дикуни привели двох зв'язаних полонених. Одного з них повалили на землю. У цю мить інший нещасний кинувся навтьоки. З неймовірною швидкістю він біг до Робінзона.

Це був гарний хлопець, високий на зріст, мав стрункі та міцні руки й ноги. В обличчі юнака не було нічого дикого або жорстокого. Коли він посміхався, обличчя набувало м'якого й ніжного виразу, волосся в хлопця було довге й чорне, але не кучеряве. Колір його шкіри був не чорний, а смаглявий, оливковий. Обличчя в нього було кругле й повне. Він мав гарно окреслений рот із тонкими губами, білі, немов слонова кістка, зуби. Очі юнака були жваві й блискучі.

Пізніше Робінзон сказав хлопцеві, що його ім'я буде П'ятниця, бо цього дня йому врятовано життя (*За Д.Дефо*).

209. І. Прочитайте вголос учнівські описи зовнішності людини. Який із них вам сподобався і чому? Зверніть увагу, чи достатньо учні продумали послідовність в опису зовнішності, чи зуміли розкрити основну думку. Чи допомагає опис зовнішності змалювати внутрішній світ людини? Визначте стиль мовлення.

1. Найкраща моя подруга — Тетянка. Вона висока на зріст, струнка. З Тетянкою завжди приємно спілкуватися. У неї трохи кирпатий ніс. На чоло завжди спадає пасмо русьвого волосся. У Тані розумні сині очі, тонкі чорні брови й густі вії. Вона любить читати, шити. Дуже гарно співає, має чудовий голос.

2. З Марійкою ми дружимо ще з першого класу. Вона чудова дівчинка. У Марійки блакитні очі, темні, пухнасті віії. Тонкі дуги брів, наче крила морської чайки. Погляд ясний, добрий і спокійний. У Марійки на обличчі завжди посмішка. Моя подруга старанна, наполеглива. Вона гарно вчиться, але ніколи цим не хизується. Марійка багато читає, любить слухати музику. Вона щира й уважна.

 II. Який опис, на вашу думку, потребує доповнення, перестановки матеріалу? Усно відредагуйте його, скориставшись таблицею «Вимоги до мовлення» (див. додатки в кінці підручника).

 210. I. Уявіть ситуацію: до одного з відділень міліції великого міста звернувся за допомогою підліток років тринадцяти. Він розповів, що молодший братик Вітя загубився. Черговий міліціонер дав хлопчику аркуш паперу й попросив описати молодшого братика. Прочитайте цей опис.

Він маленький. У нього чорняве волосся, хитрі очі. Він одягнений у синю куртку, сірі штани й синю плетену шапку. Він їсть морозиво. Коли він говорить, то трохи не вимовляє звук [ш].

 II. Як ви думаєте, чи задовольнив міліціонера такий опис? Чому? Яким вимогам повинен відповідати діловий опис зовнішності людини? Відредагуйте опис, зроблений хлопчиком, доповнивши його матеріалом, якого, на ваш погляд, не вистачає.

 211. Складіть усно два твори-мініатюри, описавши зовнішність когонебудь із ваших рідних, друзів: а) у хвилини радості (гніву); б) за якимось заняттям, роботою. Щоб текст був завершеним, у вступі коротко скажіть про те, чим викликаний такий стан або чим зайнята описана людина. Виділіть ті елементи зовнішності, які характерні саме для цієї особи. Зверніть увагу на те, як постава, риси обличчя можуть розкривати настрій, стан, характер людини. Скористайтеся поданою схемою (вправа 134) і довідкою.

Довідка. Обличчя: кругле, продовгувате, повне, худорляве, бліде, ніжне, тендітне, стомлене, засмагле, біле, живе, просте, виразне. Волосся: русяве, темно-русяве, каштанове, золотаве, біляве, пишне, довге, пшеничне, блискуче, коротке, пряме, хвилясте, сиве, густе, темне.

Очі: сірі, карі, сині, блакитні, сірувато-блакитні, чорні, зеленкуваті, темні, світлі, ясні, малі, продовгуваті, вузькі, добрі, привітні, сумні, хитрі, лукаві, злі, глибокі, розумні, гострі, спокійні, лагідні, проникливі.

Погляд: задумливий, уважний, гострий, байдужий, веселий, сумний, спокійний, проникливий, привітний, непривітний, з підозрою.

Ніс: прямий, рівний, з горбинкою, кирпатий, широкий, тонкий, товстий, довгий, невеликий, короткий.

Рот: маленький, невеликий, широкий, дитячий, стиснутий.

Губи: тонкі, повні, яскраві, бліді, безкровні.

Брови: чорні, темні, вицвілі, ледь помітні, тонкі, широкі.

Постать (поства): висока, низька, середнього зросту, струнка, широкоплеча, кремезна, атлетичної будови.

212. Чи вмієте ви по-справжньому «бачити» й «чути» ваших знайомих? Чи вмієте відрізнати характерні риси їхньої зовнішності, особливості ходи, голосу, манери говорити, поведінки тощо? Перевірте себе. Опишіть кого-небудь з учнів вашого класу й запитайте товаришів: «Хто це?». Якщо характеристика вдається, то ви одержите відповідь на запитання.

§ 24. НЕ З ДІЄСЛОВАМИ

213. Прочитайте вірш Вадима Крищенка. До чого закликає поет? Як ви розумієте ці заклики? Поясніть написання частки не з дієсловами.

Пропшу всіх — будьмо милосердні,
 (Не) киньмо душу в каламуть.
 Хай правди паростки мізерні
 В новітнім часі проростуть.
 (Не) забуваймо давній звичай —
 Хлібину вбогому подать
 І (не) хилить своє обличчя
 Лише у бік, де благодать.
 (Не) проклинаймо день вчорашній
 І нинішній теж (не) клянїм.
 Нехай без люті руки наші
 Возводять України дім.

В. Крищенко

II. Поясніть, що означає «бути милосердними»? Наведіть приклади милосердя у наш час. Як ви розумієте вислів поета «(не) киньмо душу в каламуть».

214. Прочитайте спогади поета-пісняря Миколи Сингаївського про дитинство. Поясніть написання не з дієсловами. Яким було дитинство цієї людини? Про що свідчать ці рядочки?

Розповідаючи про своє дитинство, М.Сингаївський трепетно каже: «Пам'ятаю, що все життя я десь працював. У дитинстві ми були найумі-

лішими пастушками, нам першим відкривались весни, джерела і простір. Хто (не) купався в лугових росяних травах, (не) ходив за плугом, (не) обкопував дерева, (не) обсіпав картоплі, (не) прополював грядки, (не) смакував першим хрумтячим огірком з грядки, той, здається, достовірно (не) знає, як пахне земля. Неабияким щастям для нас було скиртування соломи чи духмяного, з прив'ялою ромашкою, сіна і засинати прямо на скирті під серпневими зорями. Ми звикали до будь-якої роботи, нею росли і гартували юнацькі плечі».

Не з дієсловами пишеться окремо: *не спитати, не хотіти, не мати*, крім таких випадків:

- 1) якщо слово без *не* не вживається: *неволити, невгавати, ненавидіти*;
- 2) якщо дієслово з *не* можна замінити синонімічним без *не* : *неславити (ганьбити), нездужати (хворіти)*;
- 3) якщо *не* є частиною префікса *недо-*: *недобачати, недочувати, недооцінювати*.

Зверніть увагу! Аби Уникнути помилок — розрізняйте дієслова *нездужати* (хворіти), *неславити* (ганьбити), *непокоїтися* (турбуватися) із префіксом **не-** від дієслів із часткою *не*: *не здужати* (не зможти), *не славити* (не прославляти), *не покоїться* (не бути похованим): *Моя бабуся часто нездужає. Я не здужаю підняти цей камінь.*

Ненавидіти
нездужати
незчутися
нехтувати
неволити
непритомніти
непокоїти

215. Прочитайте речення. Знявши ризку, запишіть, поясніть написання дієслів, а також орфограми у виділених словах.

1. Повітря мало *не/бриніло* од тієї теплої сили проміння, і жвавий струмок, *б'ючись* об каміння та об повалені стовбури, *сповнювався* брижами *легкого* світла (*Є. Гуцало*). 2. У дзеркало ріки дивилось і *не/могло* надивитись на себе небо (*Є. Гуцало*). 3. Три вітряки стояли край села, такі старі, що й хліба *не/просили*, *розтративши* давно останні сили, *не/ждали* вже ні вітру, ні тепла (*Н. Супруненко*). 4. Скільки див у степу! Скільки різних чудес! *Не/згубити* б прекрасної миті (*Л. Карпенко*). 5. *Розкажіть*, вітряки, *розкажіть*, чом ви птицями так і *не/стали*, *не* діставшись небес верховіть, чом на древні зійшли *п'єдестали* (*Б. Гура*). 6. Спливло відтоді вже багато літ — від вітряків лишився в серці слід, а на землі і сліду *не/лишилось* (*Н. Супруненко*). 7. Приходить вечір *нишком*, *крадькома*, пташок і бджіл *полохати* *не/хоче* (*І. Коваленко*).

216. І. Запишіть прислів'я і приказки, розкриваючи дужки. Умотивуйте написання. Поясніть, як ви розумієте значення фразеологізмів.

1. (Не) пробуй море палицею, а окріп пальцем. 2. (Не) вмивався ти, аби так казати. 3. (Не) вчи орла літати, а рибу плавати. 4. (Не) нагнешся до землі, то й гриба не знайдеш. 5. (Не) питай, ладо, у гніву поради. 6. (Не) хвалися травою, а хвалися сіном. 7. (Не) знаєш жарту — (не) йди поміж люди. 8. Я (не) хочу йти в ворота — розбирайте тин. 9. Як горобців боятися, то й проса (не) сіяти. 10. Що згоріло, того (не) підпалиш. 10. Що міль (не) з'їсть, то сточить задрість. 11. Голубине перо, яке б (не) було легке, само в небо (не) злетить без живого голу́ба.

II. Поясніть, як правильно вимовляти виділені слова.

217. Прочитайте, запишіть, знявши ризик. До дієслів, що є у складі сполук, доберіть синоніми і поясніть написання їх. У разі потреби зверніться до словника синонімів.

Не/хтувати порадою; не/вгавати на уроці; не/здоровилося у дорозі; не/навидіти зраду; не/здужати встати; не/славити сусіда; не/волити до роботи; не/зчутися з радості; не/покоїтися за батьків; не/дооцінювати допомогу.

 218. Розробіть і запишіть правила безпеки для молодших братиків чи сестричок, які залишаються вдома самі. Використайте дієслова з часткою не.

 219. Прочитайте словосполучення, відредагуйте. Поясніть, де допущено помилки.

Не спитати поради; не хтувати заборонаю; не дочути відповіді; не просити допомоги; не докучати сестрі; не добачати без окулярів; не здужати встати; кричати і не вгавати; він немає зошита; не сподіватися на підтримку; не волити робітників; бабуся лежить, не здужає; недодивитися до кінця; не сказати ні слова; не доїдати щодня; не славити на всю околицю; ненавидіти ледарів.

 220. I. Прочитайте текст. Визначте тип мовлення, обґрунтуйте відповідь.

Колись у дитинстві мені дуже подобалося спостерігати за перекотиполом: котяться собі рослинки, гнані вітром і не можуть зупинитися... Як і зрозуміти, куди їх занесло? З людьми іноді трапляється те саме. Проте, як на мене, ми великою мірою визначаємося тим, звідки ми родом.

Ми — це те, що нас оточувало з дитинства. У кожного є місце, де він — удома.

Для мене це Хортиця, Степ і Море. Можливо, саме тому їх так багато у моїх віршах і не тільки. І я їм безмежно вдячна за те, що вони у мене є, а я є у них. І тоді почувуюся їхньою маленькою, але невід'ємною часткою (М. Браццло).

II. Типова ситуація: невимушена бесіда з незнайомою людиною. Співрозмовник задав тему розмови — «...у кожного є місце, де він — удома». Підтримайте розмову, по черзі розповідаючи уявному співрозмовникові про ті місця, де ви — удома, де вам комфортно.

221. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Складіть і запишіть розповідь на тему: «Моя перша поразка». Пригадайте, що було першою вашою поразкою. Як ви сприйняли її? Яке значення вона мала для вас? Які висновки ви після цього зробили для себе? Що порадите одноліткам, аби з ними такого не трапилося? У розповіді використайте дієслова з **не**.

II. Складіть словниковий диктант із двадцяти слів з **не**. Для цього можете використати орфографічний словник.

Рідна домівка

§ 25. НАПИСАННЯ ДІЄСЛІВ

222. Прочитайте текст. Визначте тему й головну думку. Поясніть написання виділених дієслів. Перекажіть текст своїми словами.

Колись у родинях був своєрідний культ матері. Без маминого благословення **(не)орали** землю, **(не)засівали** поле, **(не)ввіходили** в нову оселю, **(не)вирушали** в дорогу. «Хто **(не)слухає** неньку — послухає біду» — говор...т...ся у приповідці.

Через мамину колисаночку немовби все життя пробігає шовковими нитками, ясними кольорами. Через неї у дитину **перелива...т...ся** вся мамина душа, переповнена радістю й любов'ю до дитини.

Наші прабабусі переконані, що велика агресивність сучасних діток від того, що **(не)співають...** їм колисанок (за Г.Маковій).

223. Прочитайте уважно правила. Підготуйте запитання для бліц-опитування.

Аби визначити, яку букву — **е** чи **и** — писати в закінченнях дієслів теперішнього і майбутнього часу, треба пам'ятати такі правила:
 — у закінченнях дієслів I дієвідміни треба писати букву **е(є)**: *знаємо, шануємося, бережеш, ідете*.
 — у закінченнях дієслів II дієвідміни треба писати букву **и(ї)**: *зрушиш, просите, летимо, відводить, стоїте*.

224. Подані дієслова запишіть у формі 1-ї особи множини і 2-ї особи однини і множини теперішнього або майбутнього часу.

Зразок: *Розсипати* — *розсипаємо, розсипаєш, розсипаєте*.

Розсипати, збирати, повторити, знімати, визначити, білити, упасти.

225. Замість крапок поставте букву й поясніть. Доберіть до кожного з дієслів синонім і, де можливо, антонім. Слова запишіть.

Зразок: *Дрижиш* — *трепещиш*; *зганьбиш* — *знеславиш, прославиш*.

Дриж..ш, квап..мося, піклу..тєся, зганьб..ш, здоровка..мося, поважа..те, квітча..мо, подорожу..те, галасу..ш, знаход..те, нишпор..мо.

226. Прочитайте речення. Поясніть орфограми у виділених дієсловах.

1. Коли, схилившись над колискою, голубиш ти своє дитя, — такою рідною та близькою приходиш у мое життя (*О.Журлива*). 2. У маминім саду вітрець гілки колише. Гілок не дістаю — бо я іще мала. Та знаю, що ніде нема землі ріднішої, ніж мамин сад, де вишня зацвіла (*Н.Кир'ян*). 3. Приїжджайте частіше додому, щоб не мучила совість потому, ні грошей не привозьте, ні слави, — будьте з рідними ніжні й ласкаві (*М.Лукив*). 4. Як часто ми не цінимо добро, як дорого ми платим за прозоріння (*Т.Голобородько*).

227. І.Прочитайте виразно текст. Випишіть дієслова. Поставте їх у формі теперішнього чи майбутнього часу 2-ої особи однини і множини. Усно поясніть написання.

Зразок: *зустрічав* — *зустрічатимеш, зустрічатимете*.

Першим, хто мене зустрічав удома, коли поспішала стежкою по холодній від нічної роси траві, був милий серцю луг. Він посилав зозулю, і вона гукала маму й бабусю.

— Вернулась! — бриніли радісні голоси серед кущів калини та сміялися радісно очі. Здавалося, разом із ними привітно всміхаються верби. І проводжають нас до хати, і зазирають обережно крізь вікна й двері. Вернулась!

— Мамо, бабуню, — прошу, — встеліть ліжко татарським зіллям, щоб пахло...

Разом із зіллям простеляю на подушці бабусин рушничок. Покличе він добрі сни. Зійдуться вони, один від іншого духмяніший, один від іншого барвистіший...

Немає вже давно бабуні. Але досі в хатині лежать на печі кужіль і веретено. Немов відпочивають перед довгою зимовою роботою... (В. Обер-жок)

II. Із чим асоціюється домівка в автора тексту? Яке ставлення до рідної домівки вчувається між рядками? Згадайте, чи є у ваших спогадах бабусині рушники й татарське зілля, шовковиця за тином, духмяна матіола й чебрець?

228. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Прочитайте вірш. Розкажіть своїми словами про те, що асоціюється в автора поезії з рідною домівкою. Підготуйте за таким зразком власні роздуми про те, який він — «запах рідного дому», у ваших спогадах.

ЗАПАХ ДОМУ...

Я знаю запах рідної домівки.
 Так пахне свіжий хліб і пиріжки,
 Букет із чебрецю та материнки,
 Лляний обрус і білі рушники.
 Цей світлий образ рідної оселі,
 Турботливих батьків блаженні дні,
 Де я малий, щасливий та веселий,
 Такий близький і дорогий мені.
 Я відчуваю спокій в рідній хаті:
 Зігріє, від негоди захистить,
 Як Мати Божа береже дитятко,
 На тій іконі, що в кутку висить.

Л. Вознюк

II. Доберіть за орфографічним словником 15 дієслів із різними орфограмами для проведення диктанту.

229. Поясніть, на чому була зосереджена ваша увага й діяльність сьогодні на уроці. Наскільки важлива тема уроку? Оцініть власні результати.

§ 26. РОЗБІР ДІЄСЛОВА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

230. I. Прочитайте текст. Про що у ньому йдеться? Назвіть дієслова, визначте вид і час кожного.

Кобзарське життя і його мистецтво залишило глибокий слід у творчості українських письменників. Та з особливою теплотою й ніжністю оспівав кобзарську долю у своїх численних поетичних і прозових творах Т. Г. Шевченко, а його «Кобзар» став найкращим пам'ятником геніального поета всьому українському кобзарству.

Перебенда старий, сліхий —
 Хто його не знає?
 Він усюди вештається
 Та на кобзі грає.
 А хто грає, того знають
 І дякують люде:
 Він їм тугу розганяє,
 Хоть сам світом нудить...

II. Коли й де вперше ви почули про кобзу й кобзарів? Із чим асоціюється у вас цей музичний інструмент? Чому образ кобзаря оповитий смутком? За що люди вдячні кобзареві? Чому влада так боялася кобзарів?

231. Прочитайте текст. Випишіть із нього всі дієслівні форми, виконайте частковий розбір їх за зразком.

Зразок: брали — родова форма, дійсн. сп., минулий час, жн.

Найулюбленіший музичний інструмент — кобзу — козаки брали з собою у військовий похід і вважали її виготовленою самим Господом Богом

і його святими, а до кобзарів ставилися як до посланців Бога на землі. Часто козаки, що мали хист до музики і співу, втративши зір у бою, ставали професійними кобзарями. Прикладом невимовно трепетного ставлення козака до кобзи є старовинна дума «На смерть козака-бандуриста», у якій козак, що вмирає від татарської шаблі, звертається до свого найдорожчого супутника:

Гей, кобзо моя,
Дружино моя,
Бандуро моя мальована.
Де ж мені тебе діти...

Вслухаймося у звуки прадавньої кобзи... Вчуваються в них і гудіння вітру в дикому степу, що грубо бавиться ковилою, і ніжний шепіт придніпровських чи наддеснянських, а, може, і надпсільських трав... Вслухаймося: то кобза доносить звуки кривавої битви і бразкіт шабель, то кобза плаче разом із невольниками в Кафі чи далекій бусурманській Туреччині... А ці ось могутні акорди — то не що інше, як клич славних козаків-запорожців у переможній битві... Звідки ж узялися ці неповторні мінори і мажори? (А.Аленцьова).

232. I. Прочитайте текст. Які почуття викликала у вас ця історія? Про що вона свідчить?

Про знищення у 1930-х роках сотень кобзарів, яких примусово зігнали на «з'їзд» у Харків, знала вся Україна. Говорили про це пошепки, як і про голодомор та інші нечувані злочини тодішньої влади.

Кобзарі, бандуристи, лірники приїхали на конгрес з усіх куточків України. Було їх кілька сотень. Це був живий музей, жива історія України, усі її пісні, її музика й поезія.

...І майже всіх їх розстріляли 30 грудня 1930 року. У день відкриття з'їзду кобзарі, зодягнуті у святкові вишиванки, заповнили один із кращих харківських театрів. У кожного в руках — інструмент. З'їзд відкрився спільним виконанням Шевченкового «Реве та стогне Дніпр широкий...». Уявіть: увесь зал (а зібралися майстри найвищої проби) нахненно співає!..

Потім були вітання від уряду України, доповіді про стан кобзарства, шляхи подальшого розвитку його...

Уже через годину всі делегати недавнього з'їзду були у вагонах, підвезли їх до околиць ст. Козача Лопань, а пізно ввечері вивели з вагонів, вишикували разом із малолітніми поводирами й розстріляли... А музичні інструменти кобзу й бандуру оголосили «класово-ворожими»..

Ця трагедія, як її називають, «харківська трагедія», завдала неправного удару по колишньому кобзарству.

II. Випишіть дієслова. За поданою нижче послідовністю і зразками виконайте розбір кожного дієслова як частини миви.

▶ **Послідовність розбору дієслова як частини мови:**

1. Частина мови.
2. Початкова форма.
3. Вид.
4. Спосіб.
5. Час.
5. Особа (рід).
6. Число.
7. Дієвідміна.
8. Синтаксична роль.
9. Спосіб творення.
10. Правила вимови і написання.

▶ **Зразок усного розбору**

Підійшла — дієслово, початкова форма — *підійти*, доконаний вид, дійсний спосіб, минулий час, жіночий рід, одина, перша дієвідміна, в реченні — присудок, спосіб творення — префіксальний, написання відповідає вимові.

▶ **Зразок письмового розбору**

Підійшла — дієсл., *підійти*, док. вид, дійсн. спосіб, мин. час, одн., ж. рід, I дієвідм., прис., префікс. сп. твор.

233. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання.

1. За якими ознаками слова поділяють на частини мови?
2. Чому дієслово відносять до самостійних частин мови?
3. Яку дію чи стан предмета виражають дієслова доконаного і недоконаного виду? Наведіть власні приклади і запишіть їх.
4. Дієслова якого часу відмінюються за родами? Провідмініжайте за особами дієслова *радіти*, *виплекати*. Які часові форми цим дієсловам не властиві?
5. Яке значення для нашого мовлення мають вид і час?
6. Як утворюються форми дієслів майбутнього часу? Обґрунтуйте відповідь прикладами.
7. Складіть усно твір-мініатюру «Мої домашні обов'язки», уживаючи теперішній і майбутній часи.
8. Розкажіть про способи дієслів. У яких ситуаціях мовлення вживаємо умовний і наказовий способи?
9. Назвіть орфограми, засвоєні вами в темі «Дієслово».
10. Запишіть приклади дієслів, утворених різними способами, і запишіть їх.
11. Яку дію означають безособові дієслова? Наведіть і запишіть приклади.
12. Як пов'язаний поділ дієслів на дієвідмини з орфограмою «Букви *e* (*ε*), *и* (*i*) в особових закінченнях дієслів»?
11. Назвіть теми з розділу «Дієслово», які ви засвоїли легко, а які теми були для вас складніші? Чому?

234. Визначте «третє зайве» в кожній групі дієслів. Обґрунтуйте свій вибір.

Любімо, шануймо, поважайте; будемо чекати, зустрічатимемо, знатимемо; працюю, виконую, навчуся; полоти, колоти, клеїти; вчимося, вчімся, вчаться; розповідати, розповісти, сказати; ведеш, несеш, стоїш; ділимо, ходимо, малюємо; перекладаються, спостерігаються, застеляться.

235. Виконайте тестові завдання.

1. Укажіть серед поданих слів дієслово:
а) знаний; б) знати; в) знання; г) знаючи.
2. Визначте дієслово минулого часу:
а) засекречують; б) зсипав; в) прощається; г) проганяєш.
3. Зазначте групу дієслів, у якій правильно написані всі дієслова з *не*.
а) незважати, не хвалити, не якати; б) незчутися, не турбувати, недовантажити; в) недобачити, не притомніти, не руйнувати.
4. Укажіть дієслово доконаного виду.
а) дрімати; б) завітати; в) припиняти; г) очікувати.
5. Продовжте визначення: «За особами відмінюються дієслова в...»
а)...минулому часі; б)...умовному способі; в)...теперішньому часі.
6. Укажіть дієслово умовного способу і підкресліть у ньому орфограму:
а) буду чекати; б) чекала б; в) хай чекає.
7. Укажіть групу дієслів, утворених префіксальним способом:
а) злетіти, об'єднати, надрукувати;
б) сфотографувати, зимувати, перегріти;
в) повечеряти, покращати, заманити.

236. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Прочитайте вірш. Визначте його основну думку. Випишіть дієслова й розберіть їх як частину мови.

Не збирається бандура помирати,
їй ніякі примхи моди не страшні.
Вдар, нахмурений кобзарю, вірний брате,
щирим серцем по засвіченій струні!
Бандуристе, сизокрилий мій козаче,
окропи свої зіниці у Дніпрі!
За тобою кобзарі стоять незрячі,
пильно дивляться суворі кобзарі...

II. Перебуєш ти

II. Складіть і запишіть твір-роздум на тему «Невмируща кобза». Використайте матеріали уроку. Висловіть у творі своє ставлення до тих жахливих подій, напишіть, яке значення в історії нашого народу відіграла кобза.

237. Підсумуйте, якими є ваші навчальні досягнення з теми «Дієслово». Яке значення мають дієслова для мовної практики? Наскільки важливо знати граматичні особливості дієслова? Чим за ці уроки ви збагатили себе?

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Чарівний світ Петриківки

§ 27. СТИСЛИЙ УСНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ В НАУКОВОМУ СТИЛІ

*(Читаємо вголос і мовчки, говоримо,
спостерігаємо, порівнюємо, оцінюємо)*

238. Прочитайте мовчки текст. Визначте його основну думку.

У шкільній практиці (на уроках із різних предметів, на заняттях гуртків, семінарах) вам доводиться готувати такі види висловлювань у науковому стилі, як повідомлення, яке будується як переказ (докладний, вибірковий, стислий) на основі матеріалу підручника, розповіді, за науково-навчальною й науково-популярною літературою. А тому дуже важливо оволодіти вмінням сприймати почуте чи прочитане, вибирати з нього необхідну інформацію, створювати самостійні висловлювання в усній і письмовій формах.

Розповідати про якусь подію, що відбулася з вами, чи про те, що ви прочитали, можна докладно або тільки найголовніше. Уміння сказати про щось коротко, стисло дуже важливе в житті. Це і рапорт чергового по школі, і виступ, і короткий переказ змісту фільму, і інструкція про те, як потрібно що-небудь зробити, і огляд нових книжок тощо. На заняттях з усіх предметів потрібно вміти стисло передавати зміст статті підручника, а це означає — передати зміст коротко, основне, суттєве, відкинувши другорядне.

239. Подумайте, з якою метою можна читати науковий текст (наприклад, текст шкільного підручника, довідника, науково-популярної літератури). Визначте серед поданих ті формулювання, з якими ви погоджуєтеся.

Щоб запам'ятати; щоб дізнатися про щось нове; щоб одержати задоволення від читання; щоб підготуватися до переказу; щоб знайти матеріал для повідомлення; тому що цікаво.

240. Пригадайте, чи доводилося вам бачити вироби з петриківським розписом. Що ви знаєте про цей вид мистецтва?

241. І. Прочитайте мовчки текст. Під час читання задавайте подумки запитання автору тексту й шукайте відповідь у самому тексті. Мета читання: зрозуміти текст і дізнатися про особливості декоративного петриківського розпису. Розгляньте світлину.

ДЕКОРАТИВНИЙ ПЕТРИКІВСЬКИЙ РОЗПИС

Яскравою сторінкою ввійшов декоративний розпис в історію культури українського народу. Далеко за межами України відомі імена народних майстрів села Петриківки Дніпропетровської області. Ажурний, графічно чіткий орнамент, що в минулому розвивався як настінний розпис і декор побутових предметів, сьогодні широко використовується в художній промисловості, книжковій графіці, оформленні тощо. Чарівна петриківська квітка розцвіла на чудовому порцеляновому блюді, загадковим візерунком ліг на шовкову тканину, коштовним самоцвітом заблищав на лакованій поверхні сувенірної скриньки.

Своєрідний орнамент Петриківки мав давні традиції, свою пластичну мову, техніку і свій арсенал художніх образів. З покоління в покоління передавалися традиції розпису, самотнього, переважно рослинного орнаменту, що згодом усе більш удосконалювалися. Побутові речі з петриківським розписом, що знаходяться в музеях, відносяться до XVIII–XIX століть. Сам же орнамент бере початок від стародавньої традиційної орнаментики, що широко застосовувалася в побуті запорожців, які прикрашали ним житла, начинку і зброю.

Сучасний петриківський орнамент характеризується насамперед як рослинний, переважно квітковий. Він ґрунтується на уважному вивченні реальних форм місцевої флори і створенні на цій основі фантастичних, неіснуючих у природі квітів (наприклад, «лучка» чи «кучерявки»). Широке застосування мають мотиви садових (жоржини, айстри, троянди) і лугових (ромени, волошки) квітів і ягід калини, полуниці й винограду. Характерними є також зображення листя, що називають «папороттю», бутонів і пір'ястого ажурного листя. Для петриківських орнаменталістів характерні надзвичайно точний окомір і дивна спритність руки — усі майстри малюють без попередньо наміченого контуру, не користаючись жодним вимірювальним інструментом. Віртуозність виконання досягається писанням за допомогою тоненького пензлика з котячої вовни. Крім кисті, петриківські майстри застосовують стебла, щіпочки, а ягоди й деякі квіти петриківські майстри використовують для розпису на папері, у настінному розписі — гуаш,

ячну темперу й олійні фарби на ґрунті, а на дереві переважає підлаковий розпис олійними фарбами.

Основними традиційними композиційними сюжетами петриківського розпису є декоративні панно, що часто нагадують мануфактурні килими ХІХ століття, «вазон», «букет», окрему «гілочку». Ці види композицій використовувалися в настінному розписі як компоненти архітектурного декору інтер'єра.

Петриківський розпис — це величезне багатство, успадковане нашим народом, і обов'язок наш не розгубити, а примножити й передати це іскристе й живе диво наступним поколінням (за В.Кавінською).

II. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання:

1. До якого стилю мовлення належить текст? Свою відповідь аргументуйте.
2. На уроках із яких шкільних предметів корисною була б ця інформація?
3. Де нині використовується петриківський розпис?
4. З яких часів бере початок традиція петриківського розпису?
5. Користуючись текстом, назвіть особливості сучасного петриківського орнаменту.
6. Які традиційні композиційні сюжети петриківського розпису?

242. Прочитайте ще раз текст. Стисло перекажіть його зміст (усно). Скористайтеся пам'яткою «Як працювати над стислим переказом».

Як працювати над стислим переказом

1. Прочитайте текст, визначте його тему та основну думку.
2. Визначте адресата й мету висловлювання.
3. Виділіть у тексті всі частини (основні і другорядні).
4. З'ясуйте, які частини можна зняти, об'єднати, узагальнити.
5. Складіть план стислого переказу.
6. Доберіть узагальнювальні слова й речення.
7. Продумайте й запишіть стисло кожен частину.
8. Перечитайте підготовлений вами текст. Визначте, чи все в ньому буде зрозуміле тим, кому він адресований.

243. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Доберіть із літератури (або скористайтеся ресурсами Інтернету) матеріал про відомих майстрів петриківського розпису, про особливості їхньої творчості. Залишіть.

II. Розгляньте світлини з петриківським розписом. Визначте своєрідність його орнаменту. Аргументуйте прикладами, скориставшись матеріалом вправи 241. Залишіть їх.

ДІЄПРИКМЕТНИК

Поспішай творити добро!

§ 28. ДІЄПРИКМЕТНИК ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА ДІЄСЛОВА

У цьому розділі ви будете вдосконалювати будову власного мовлення. Дієприкметник і дієприслівник — особливі форми дієслова, вивчивши які, ви навчитеся містко й стисло виражати свої думки. Уживання дієприкметників і дієприслівників збагачуватиме ваше мовлення, увиразнить його, зробить яскравим і образним.

Намагайтеся, щоб кожне речення містило виважену й відточену думку. Відточити її можна, якщо матимете великий запас слів. Пам'ятайте про це завжди!

244. I. Уважно прочитайте назву розділу, ознайомтеся зі зверненням до вас. Складіть план вивчення розділу. Пунктами можуть бути такі: «Я хочу вивчити...» «Я планую засвоїти й знати..., щоб...» **Що вивчатимете на сьогоднішньому на уроці?**

II. Розгляньте таблицю. Розкажіть про загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксичну роль дієприкметника.

Ознаки дієприкметника	Приклади
I. Загальне значення: це особлива форма дієслова, що виражає ознаку предмета за дією або станом	вишитий, осліплений, сяючий
II. Граматичні ознаки: як у дієслова вид (доконаний, недоконаний) час (теперішній, минулий) як у прикметника змінюється: за родами (чол., жін., сер.), числами (однина, множина), відмінками	застосований метод діючий вулкан працюючий двигун завершена справа зроблений, зроблена, зроблене зроблений, зроблені зроблений, зробленого, зробленому, зробленим, на зробленому
III. Синтаксична роль: Виконує роль означення, присудка	<u>Засіяне</u> гречкою поле <u>дрі-мало</u> під свіжою рососою. Поле все <u>засіяне</u> .

245. I. Прочитайте й перекажіть текст. Визначте його тему. Знайдіть ключові слова. Знайдіть у тексті дієприкметники й визначте прикметникові (рід, число, відмінок, роль у реченні) й дієслівні (час, вид) ознаки їх.

Питання про те, навіщо людина народжується й для чого живе, завжди було найбільшою нерозгаданою загадкою людського життя. Чого саме має людина прагнути й чи варто взагалі чогось прагнути? Чи існують сили, які визначають наше життя, чи ж кожен із нас є його єдиним творцем і беззаперечним хазяїном? Чи можемо ми самі визначити мету свого життя, чи ми лише слухняні іграшки в руках Долі?

Відповідь на ці запитання знайти дуже непросто. Тому краще в молодості з'ясувати для себе все, ніж потім загубитися в незбагненному вирі розкиданого, марно витраченого життя (За Р. Арцишевським).

II. Порівняйте ознаки дієприкметників з ознаками прикметників. Поміркуйте, чим вони відрізняються. Зверте свої міркування з наведеними нижче відомостями.

III. Поділіться з однокласниками своїми думками, обговорюючи зміст тексту. Початком висловлювання можуть бути слова Євгена Плужника «Мало прожити життя — треба життя зрозуміти».

246. I. Прочитайте виразно текст, запишіть його назву. До якого типу мовлення можна його віднести?

У грудні 2012 року в Іспанії відбувалося змагання бігунів із встановленим великим призовим фондом. У забігові брали участь найсильніші й найвитриваліші атлети світу. Цікава ситуація склалася на самому фініші.

Кенієць Абель Мутаї, бронзовий призер Олімпійських ігор у Лондоні з бігу на 3000 метрів із перешкодами, упевнено вийшов у лідери, але не добігши близько десяти метрів до фінішу, зупинився.

Він помилково подумав, що дистанція подолана, фінішна межа вже перетнута й перемога здобута, і почав радісно вітати глядачів, які іспанською намагалися сказати йому, що він ще не добіг. Спортсмен іспанець Іван Фернандес Анаїя, що вийшов до фінішу другим, міг би скористатися помилкою кенійця й зайняти найвищу сходинку змагання. Але він, зрозумівши ситуацію, почав підштовхувати Абеля в спину, показуючи на фінішну лінію.

Після забігу Іван сказав, що йому важливіша збережена гідність, ніж нечесно здобута золота медаль (*З журналу*).

II. Випишіть з тексту дієприкметники із залежними словами, позначте суфікси дієприкметників.

III. Проаналізуйте вчинки дійових осіб наведеної в тексті ситуації й складіть і запишіть діалог «Знайомтеся, справжня людина».

247. I. Прочитайте текст. Що нового ви дізнались з нього? Як ви розумієте використане в тексті прислів'я?

Бережіть молодість до глибокої старості, цінуйте все гарне, що придбали в молоді роки, не витрачайте багатств сповненої радістю молодості. Ніщо із придбаного вами в молоді роки не проходить безслідно: звички, виховані змолоду, зберігаються на все життя. Навички невтомно працювати — теж. Звик до роботи — вона завжди буде давати тобі радість. А як це важливо для людського щастя! Нема людини нещасливішої, ніж людина ледача, яка завжди уникає праці, зусиль.

Є таке прислів'я: «Бережи честь змолоду» (*За Д. Лихачовим*).

II. Випишіть із тексту дієприкметники, позначте суфікси їх. Назвіть ознаки дієслова в дієприкметниках.

248. I. Перепишіть дієприкметники, позначивши їх суфікси, і дієслова, від яких вони утворені.

З р а з о к: співаючий — співати; зроблений — зробити.

Розкиданий, затоплений, пронизаний, намальований, схований, виблискуючий, розлючений, жовтіючий, позеленілий, посіяний, підїжджаючий, відремонтований, усміхнений, рекомендований, посаджений, розірваний, піднятий, прочитаний, розпочатий, тремтячий.

II. Поясніть правопис виділених слів.

249. Розгляньте світлину, складіть за нею сім словосполучень із дієприкметниками.

250. Усі слова є дієприкметниками у рядку:

- А Освітлений, зароблений, роботящий;
- Б діючий, дрижачий, дієвий;
- В узагальнювальний, пануючий, знаннєвий;
- В завершений, тремтячий, знаний.

251. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Прочитайте текст. Визначте його стиль. Перепишіть текст, знайдіть дієприкметники, з'ясуйте їх синтаксичну роль, підкресліть дієприкметники як частину речення.

II. Напишіть невеликий твір-мініюру на тему «Марно втраченого дня не повернеш».

§ 29. ДІЄПРИКМЕТНИКОВИЙ ЗВОРОТ

252. I. Прочитайте текст, знайдіть дієприкметник із залежними від нього словами. Від якого слова залежить дієприкметник? Які слова залежать від дієприкметника? Зробіть висновок про синтаксичну роль дієприкметника.

...Я нікого так не люблю, як діда. Це жива мудрість, *неписана* історія нашого народу. На своїх зігнутих плечах несуть вони стільки невимовної краси й ніжності, що може позаздрити їм будь-хто.

І коли в автобусі я бачу сідоглавого предка мого з в'язанкою бубликів, я чомусь думаю: зараз прийде в хату, добуде свій нехитрий гостинець і скаже своєму Іванкові:

— А глянь, що я привіс від зайця...

Він посадить на коліна своє чорняве чи біляве безсмертячко, і воно, роззявивши ротика, слухатиме його простодушні оповіді, в яких переплететься дійсність і фантазія. І колись обов'язково проснеться в його душі дідова краса, і житиме його дідова мудрість і дідова мова (В. Симоненко).

II. Випишіть дієприкметник із залежними від нього словами, позначте суфікс дієприкметника. Яка роль означень (прикметників і дієприкметників) у тексті?

Слово, від якого залежить дієприкметник у словосполученні, називається означуваним словом.

253. I. Порівняйте місцезнаходження дієприкметника відносно слова, від якого він залежить у реченні попередньої вправи й у поданому реченні.

Український народ довго йшов тернистими шляхами недолі, але до ніс і передав нам у спадщину всю скарбницю своєї душі, надбану за багато віків (А. Матвієнко).

Міркуйте. У попередній вправі в першому реченні дієприкметник *неписана* залежить від слова *історія* (*неписана історія*). У поданому реченні дієприкметник (*надбану*) стоїть після слова, від якого залежить (*скарбницю*).

II. Прочитайте теоретичний матеріал і зробіть висновок про розділові знаки в реченнях з дієприслівниковим зворотом.

Дієприкметник разом із залежними від нього словами називається дієприкметниковим зворотом.

Дієприкметниковий зворот може стояти після означуваного слова й перед ним.

Якщо дієприкметниковий зворот стоїть після означуваного слова, він в усному мовленні виділяється паузою, а на письмі — комою: *Я люблю українське село, сповнене шужу, сповнене дум* (В. Сосюра).

Дієприкметниковий зворот, що стоїть перед означуваним словом, здебільшого не виділяється: *Місячним сяйвом залиті мріють сади* (В. Сосюра).

Завжди виділяється дієприкметниковий зворот з означуваним словом-займенником: *Оглушений ними, він похилив голову* (І. Франко).

254. Виразно прочитайте речення. Поспостерігайте за інтонацією в реченнях із дієприкметниковими зворотами. У яких випадках паузи на письмі збігаються з паузами в усному мовленні?

Повітря, настояне на густих пахоцях трав, не сколихнеться. Настояне на густих пахоцях трав повітря не сколихнеться.

255. Поміняйте місце дієприкметникового звороту в кожному реченні (поставте його після слова, від якого дієприкметник залежить). Прочитайте пари речень; визначте різницю в інтонації та пунктуації.

1. Це був парубок із надзвичайно веселими блакитними очима і з цілою копицею настуборченого русавого волосся на голові (*І. Франко*).
2. Темніють незношені вчасно снопи, як те військо побите (*С. Васильченко*).
3. Розімлілий від перших весняних променів хлопець ніби якомусь забутті стояв (*В. Козаченко*).
4. Набухлі бруньки, підігріті промінням, здавалося, зараз бризнуть зеленим листям і п'янким суцвіттям (*М. Сиротюк*).

256. I. Прочитайте виразно текст, визначте його стиль. Поміркуйте й зробіть висновок: у якому стилі мовлення вживається сполучення дієслова зі словом *який*, а в якому — синонімічні висловлення з дієприкметниками.

Остання кривуля дороги спускається в потемнілий яр. Він, як вінком, обвитий навколо лісом, а сам білий, засліплюючий, пухкою ковдрою снігів засланий. Згадався відразу білий рвучкий Рейн із шумливими цінявими водами, з білявими осяйними верхів'ями гір, що тікають у глибіню неба, що ваблять дух у височінь (*За М. Івченком*).

II. Випишіть дієприкметники із залежними від них словами. Користуючись зразком міркування, доведіть, що у виписаних словосполученнях є дієприкметники.

Міркуйте. Слово *потемнілий* — дієприкметник, бо виражає ознаку предмета (*яр*) за дією, яка вже відбулася, і має суфікс *-ил-*: *потемнілий* яр — це яр, який потемнів; відповідає на питання *який?*

257. I. Перепишіть речення, вставляючи пропущені розділові знаки. Виділіть дієприкметникові звороти як члени речення.

1. За горами гори, хмарою повиті засіяні горем кровію политі (*Т. Шевченко*).
2. Мокрі стомлені але радісно усміхнені ми входимо в ліс (*М. Стельмах*).
3. Вигукнули веселі гори вкриті то синім кучерявим лісом то золотою стернею то ясно-земною травою (*М. Коцюбинський*).

4. Дуже цікавий чоловік зараз упізнав би той голос підсолоджений, ті очі, зумисне спущені вниз, впізнав би природжену вдачу й підроблену (*Г. Нечуй-Левицький*). 5. Село зачароване зоряним небом хороше синіє розкиданими хатками (*М. Стельмах*).

II. Випишіть у дві колонки дієприкметники доконаного й недоконаного видів.

258. Порівняйте виділені слова в реченнях. Чи можна їх вважати дієприкметниками? Чому?

1. Голови дівчат були **заквітчані**** червоними квітками. 2. З липи злетів павич, розпустив свій **блискучий** хвіст і крикнув своїм диким голосом. 3. Сама **наречена** вже нялагодила все до вінця. 4. Я набрав повну хустку **пахучих**** яблук. 5. Кабінет був **обставлений** шафами з книжками (*З тв. Г. Нечуя-Левицького*).

259. Чи задумувалися ви над тим, наскільки багатий ваш словник? Перевірте себе. До кожного поданого слова доберіть по п'ять синонімів.

1. Прикрашений. 2. Думаючий. 3. Початий.

 260. Знайдіть речення, у якому допущено пунктуаційну помилку й запишіть його правильно.

1. Почуття, викликане гарною новиною, розбудило в душі радість. 2. Я згадую той ранок, коли на засніженій дорозі серед замерзалих тополь ми зустрілися з тобою. 3. Двір обсаджений квітами викликав почуття тепла і затишку й нагадував про свято. 4. Витоптана стежина привела мене прямо до непомітного містка через потічок.

 261. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Прочитайте й переписіть речення, уставляючи, де потрібно, пропущені літери й розставляючи коми. Поясніть лексичне значення виділених слів. Перевірте себе за тлумачним словником.

1. Чорна ріл..я зорана І кулями засіяна Білим тілом зволоч..на І кровію сполощена (*Нар. пісня*). 2. Небо незмірян..е всипане зорями — Що то за Божа краса (*М. Старицький*). 3. І знов на горах я овіяний вітрами Казками вільних полонин, Оспіваних ограних **вівчарями**, Налитих ладаном ялин (*Олександр Олесь*). 4. Наче листок, моє серце Пройняте успіхом щастя Крилами волі стривож..не Світом, красою обпоєне (*Олександр Олесь*).

 II. Підготуйте усне повідомлення на тему: «Що я дізналася(-вся) про дієприкметник». Складіть і запишіть план повідомлення.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Життя в мистецтво перейшло

§ 30. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС ЗОВНІШНОСТІ ЛЮДИНИ ЗА КАРТИНОЮ

*(Слухаємо, читаємо мовчки, пишемо,
спостерігаємо, узагальнюємо, моделюємо)*

262. Прочитайте мовчки текст. Про яке відоме полотно йдеться в ньому? Хто автор цієї картини? Як ви гадаєте, для чого люди вдаються до словесного опису зовнішності людини за картиною? Чи допомагає такий опис іншій людині уявити зображуване на полотні, якого не має можливості бачити своїми очима?

Леонардо да Вінчі. Джоконда

ДЖОКОНДА (МОНА ЛІЗА)

Важко знайти в нашій країні людину, яка б не знала це, без перебільшення, найвідоміше живописне полотно на Землі. Портрет молодої жінки з Флоренції вже п'ять століть зберігається в одному з найбільших музеїв світу — Луврі (Франція).

Кожен шедевр зобов'язаний своїм народженням не тільки генію майстра, який створив його, він несе в собі відгомін певного часу, долю певної країни, синтезує досягнення багатьох митців. Портрет Мони Лізи (або Джоконди) пов'язаний із чудовою порою в історії людства — епохою

Відродження. Моральний і художній ідеали цієї епохи якнайкраще втілені в портреті Джоконди, осяяному духовним *genie*ж Леонардо да Вінчі (італійський живописець, скульптор, архітектор, інженер, учений).

Портрет вражає дивним поєднанням зовнішньої простоти та внутрішньої складності розуму. Молода жінка сидить спокійно, невимушено, її обличчя задумливо звернене до співбесідника, яким і відчуває себе глядач. Поза Джоконди, у якій віртуозно* поєдналися профіль* і фас*, тло, на якому вона зображена, — усе продумано до дрібниць. Поступовий розворот фігури до глядача підсилює напружене відчуття внутрішнього життя, що так вражає нас у мінливості виразу обличчя. А дивний пейзаж за спиною Мони Лізи своєю космічністю викликає роздуми про безкінечність всесвіту й душі.

Посмішка жінки буквально на наших очах переходить у задумливість, погляд здається то напруженим і зосередженим, то зверненим у нікуди або в себе, на зміну іронії приходить відкрита доброзичливість. Як чутливий співбесідник, Джоконда немовби відчуває ваш настрій, ваші думки (За П.Нестеренком).

II. За тлумачним словником з'ясуйте значення слів із зірочкою.

263. I. Прослухайте прочитаний учителем чи однокласником опис зовнішності Івана Богуна за картиною Я.Мадеєвського «Іван Богун». Визначте основну думку тексту, стиль мовлення. У якій ситуації може бути використане таке висловлювання?

Я.Мадеєвський. Іван Богун

На картині художника Я. Мадеєвського зображений Іван Богун — один із найвизначніших лицарів Хмельниччини, про волю, хоробрість і розум якого складали легенди ще за його життя. Художник прагнув найвиразніше передати ці риси, а також не менш легендарну вроду Івана Богуна.

З винятковою виразністю змальовано голову полковника в хутряній шапці. Кожна деталь виконана з такою точністю, так ретельно підігнана одна до одної, що картина нагадує коштовну срібну різьбу.

Ви не побачите на цьому портреті розкішних прикрас. Усе просто й скромно, як і в щирому, без погорди погляді Івана Богуна, спрямованого в далину. За злетом брови, за тонкими повіками вловлюємо пильність, нелукавість, чистоту цього погляду. Риси худорлявого обличчя полковника здаються загостреними.

Вимальовується характер воїна, уже обпаленого полум'ям битв, та не суворого, рано змужнілого, але сповненого романтики молодості, твердого в переконаннях, але чуйного, людяного й м'якого за вдачею.

У цій завершеності зовнішності й характеру Богуна, як і інших сподвижників Богдана Хмельницького, виявився талант художника Я.Мадеєвського (За Д. Степовиком).

II. Знайдіть у тексті вступ, опис зовнішності людини, заключну частину.

- III. Обміркуйте зі своїми однокласниками, чи сподобався вам опис зовнішності легендарного полковника (вправа 263)? Обґрунтуйте свою відповідь. З якою метою такі описи складаються? Для чого людям потрібне вміння складати описи зовнішності людини?

264. I. Доберіть за власним уподобанням репродукцію картини, що зображує портрет людини.

II. Розгляньте портрет національного героя. Що ви знаєте про змальовану людину з уроків історії, літератури? Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання.

1. Якими живописними фарбами художник змалював національного героя?

2. Що насамперед привертає вашу увагу до зовнішності людини?

3. Опишіть детально вік, обличчя, позу, одяг.

4. Яка основна думка змальованого на картині?

5. Які почуття, думки викликає портрет?

III. За самостійно складеним планом напишіть твір-опис зовнішності людини за обраною вами картиною.

- **265. Перевірте свою спостережливість.** Ви їдете в метро, тролейбусі, автобусі, йдете пішки... Подивіться, скільки навколо людей, різних за віком, характером, професією! Яка різноманітність облич, фігур, жестів! Кожна риса говорить про щось, потрібно лише навчитися розпізнавати їх за зовнішністю людей, їхнім одягом, манерами, ходом. Намалюйте словесний портрет якоїсь людини; зверніть увагу на основні деталі, які дають змогу визначити її професію, характер, настрій, думки. Запишіть цей опис, доберіть до нього заголовок.

- **266. Проаналізуйте свою навчальну діяльність і результати її на уроці.** Чи повною мірою ви сьогодні впоралися із завданнями? Чи були труднощі в засвоєнні матеріалу? Чи відкрили для себе щось нове?

§ 31. АКТИВНІ Й ПАСИВНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ

*«Роби добро, — мені казала мати, —
І чисту совість не віддай за шмат!»*

*Благословенний мамин заповіт
Ніхто в мені не зможе полагати (Д. Павличко)*

267. І. Розгляньте світлину, прочитайте текст, визначте тему й перекажіть його.

Проймаючою тривогою охоплює душу залишений нами батьківський поріг. На очі набігає тремтяча сльоза, коли мати благословляє в далеку дорогу.

Є давній звичай, сповнений глибокою вірою в людей, у благодатну роль слова-благословення. Дослівно означало «висловлення блага (добра)», чи «благє (добре висловлювання)», побажання з вірою, що так збудеться. Вирушаючи в далеку дорогу чи одружуючись, просили благословення відповідних богів і батьків. Кожна розпочата людьми справа (оранка, сівба, будівництво тощо) супроводжувалися також благословенням.

Пригадайте сучасні словесні побажання, вітальні листівки. У них — відлуння віри наших пращурів у лікувальну силу слова. А сучасні стрічки навколо голови, ланцюжки — це теж стародавні обереги (З кн. «Етимологія укр. мови»).

II. Визначте й запишіть ключові слова тексту, що виражають його основну думку. Зробіть усний докладний переказ тексту. Поміркуйте й скажіть, наскільки розширилися чи звузилися функції вітальних листівок нині? Яку функцію вони несуть у сучасному суспільстві?

III. Назвіть дієприкметники й іменники, від яких вони залежать. Визначте, хто виконує дію, за якою дієприкметник називає ознаку предмета. Зверте увагу на правильність своїх думок з такими міркуваннями.

Міркуйте. У реченні: «Проймаючою тривогою охоплює душу залишений нами батьківський поріг» є два словосполучення, до складу яких належать дієприкметники: *проймаючою тривогою*; *залишений поріг*. У першому словосполученні дію, за якою названо ознаку предмета, виконує сам предмет (*тривога проймає*). У другому — дію, за якою названо ознаку предмета, виконує інший предмет чи особа.

268. I. Розгляньте схему й розкажіть про активні й пасивні дієприкметники. Наведіть власні приклади.

269. Випишіть спочатку приклади, у яких ужито активні дієприкметники, а потім — пасивні. Зверте відповідь з поданим нижче матеріалом.

1. Сліпучий полудень — засліплений сонцем погляд. 2. Досліджуване вченим явище — учень, досліджуючий цікаву проблему. 3. Бажаючий бути першим — досягли бажаного результату. 4. Ефективний лікувальний засіб — бездоганно лікуючий препарат. 5. Керуючий експериментом учений — уміло скерований хід.

Активні дієприкметники виражають ознаку за дією, яку виконує сам предмет: *опале листя, терплячий організм*. Активні дієприкметники мають граматичне значення теперішнього й минулого часу: *оточуючий, потемнілий*.

Пасивні дієприкметники виражають ознаку предмета за дією, яку виконує інший предмет: *написаний бездоганно твір*.

- **270.** Поміркуйте, що викликало сміх однокласників Мишка. У якій формі треба було вжити дієприкметник? Запишіть правильний варіант листівки.

Написав Мишко вітальну листівку своїй учительці й підписався: «Шанований Вас учень М. Шевчук». Всі стали сміятися й жартувати.

271. Прочитайте прислів'я. Випишіть дієприкметники разом зі словами, до яких вони належать. Визначте й запишіть, активними чи пасивними вони є, зазначте їх вид, рід, число, відмінок.

1. Лежачого хліба ніде нема. 2. У вмілого руки не болять. 3. Роботящі руки гори вернуть. 4. Згаяного часу й конем не доженеш. 5. Тільки сир одкладений гарний, а одкладена робота — ні. 6. До доброї криниці стежка утоптана. 7. Не питай старого, а питай бувалого. 8. Одрізаного не приставиш (*Нар. творчість*).

- **272.** За вивченим на уроці теоретичним матеріалом складіть і запишіть контрольні запитання.

- **273.** Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Прочитайте текст. Дайте йому назву. Запишіть коротко зміст тексту. Знайдіть і випишіть у наведеному тексті дієприкметники, зазначте, активними чи пасивними вони є.

Осаули* привезли синам Тарасовим благословення від старої матері й кожному по кипарисовому образку Межигірського київського монастиря. Наділи на себе привезені святі образки змужнілі в боях брати й мимохіть задумалися, пригадавши посивілу матір. Що то пророкує їм і каже передане благословення? Чи перемогу над здичавілим ворогом і потім веселий поворот у вітчизну із здобутою славою на вічні пісні бандуристам, чи...? (*За М. Гоголем*).

- **II.** Згадайте слова Ліни Костенко «*Душа летить в дитинство, як у вирій, бо їй на світі тепло тільки там*». Підготуйте й напишіть текст святкової вітальної листівки найріднішим людям. Використовуйте в процесі роботи за можливістю дієприкметники.

§ 32. ТВОРЕННЯ АКТИВНИХ І ПАСИВНИХ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ

*Кермай собою! Хай невпинно розум
Вишкребує зі справ травневі грози,
Тоді тобі віддячиться земля (Н.Чир)*

274. I. Виразно прочитайте текст. Яка його основна думка? Визначте стиль тексту.

Ти не завжди будеш дитиною — умій вдуматися в глибокий зміст цієї істини. Ми приходимо в світ і спочатку буваємо маленькими дітьми для того, щоб, ставши дорослими, залишити свій слід на землі, прожити життя справжніми людьми.

Людське життя — це творення духу людського. Намагайтеся швидше стати духовно зрілим творцем — мислителем, трудівником (*В. Сухомлинський*).

II. Випишіть із наведеного тексту дієприкметники. Прочитайте теоретичний матеріал.

Активні дієприкметники теперішнього часу творяться від основи теперішнього часу перехідних і неперехідних дієслів суфіксами *-уч-(-юч-)* для дієслів I дієвідміна та *-ач-(-яч-)* — II дієвідміна: *в'януть—в'яну́чий, синіють—синію́чий, лежати—лежа́чий, ваблять—вабля́чий*.

Кілька активних дієприкметників минулого часу утворюються за допомогою суфікса *-ш-*: *перемі́гший, допомі́гший, був́ший*.

Активні дієприкметники минулого часу творяться від основи інфінітива неперехідних префіксальних дієслів доконаного виду суфіксом *-л-*: *помолоді́ти — помолоді́лий*.

Пасивні дієприкметники творяться від основи інфінітива перехідних дієслів суфіксами *-н-, -ен-, -т-*.

Суфікс *-н-* утворює дієприкметники від інфінітива, що закінчується на голосний [а]: *виора́ти—виора́ний, засія́ти—засія́ний*.

Суфікс *-ен-* додається до основи інфінітива, що закінчується на приголосний або голосні [н], [і], які усикаються: *везти — везе́ний, зварити — зваре́ний*.

Суфікс *-т-* утворює пасивні дієприкметники від основи інфінітива з однокладовим коренем на *и, і, а, у, е*: *мити* — *митий*, *зігріти* — *зігрітий*, *жати* — *жаний*, *дуги* — *дугий*, *терти* — *тертий*.

275. I. Визначте морфологічні ознаки кожного дієприкметника (активний чи пасивний, час). Запишіть дієслово, від якого утворено дієприкметник. Позначте в дієприкметниках суфікси й закінчення.

Зразок: *Пожовкнути* — *пожовклий* (акт. дієприкм. мин. часу), *зносити* — *зношений* (пасивн. дієприкм.)

Розквітлий, пануючий, розбитий, здичавілий, розписаний, спітнілий, ведучий, принесений, збіднілий, нагромаджений, зніяковілий, терплячий, скошений, заплаканий, сповнений, гноблячий, розписаний, сумуючий.

! **Зверніть увагу!** Активні дієприкметники в українській мові вживаються рідко. Здебільшого вони замінюються підрядними реченнями зі словами *який, що*: *Не бійся гостя, який сидить за столом, а бійся гостя, який стоїть біля дверей* (Нар. творчість)

276. I. Від поданих словосполучень із дієприкметником утворіть і запишіть сполучення зі словами *який, що*.

Зразок. *В'януча квітка* — *квітка, що в'яне*.

Сяюча усмішка, зарослий чагарником вигін, бажаючий відповідати учень, хвилюючий виступ, дозрілий вчасно плід, змарнілий вигляд, блукаючий погляд, збіднілий духовно, відмінно працюючий механізм, відмінно володіючий мовою іноземець, усвідомлений вчинок.

! II. З виділеними словосполученнями складіть речення.

277. Випишіть окремо активні дієприкметники теперішнього й минулого часу. Позначте суфікси, за допомогою яких вони утворилися.

Виступаючий, застарілий, бажаючий, помолоділий, опалний, облізлий, пламеніючий, зачерствілий, замерзлий, допомігший.

278. Запишіть, утворивши за зразком пасивні дієприкметники. Позначте суфікси. Які зміни відбуваються у виділених суфіксах?

Зразок: *Попрасувати* — *попрасований*.

Намалювати, купувати, записати, розновсюджувати, освячувати, зіпсувати.

279. Запишіть дієприкметники в три колонки: активні дієприкметники теперішнього, активні дієприкметники минулого часу, пасивні. Позначте суфікси.

Мріючий, здоланий, немеркнучий, зачарований, чарівливий, змашений, посивілий, змочений, запорошений, палаючий, розлитий, спантелений, збентежений, зігнутий, розлючений, розперезаний, звеселилий.

280. Перепишіть, узгоджуючи дієприкметники із означуваними словами, поставте пропущені розділові знаки. Розкажіть про творення вжитих дієприкметників.

1. (Зруйнований) часом пам'ятки варто зберігати в такому вигляді, у якому вони дійшли до нас (*О. Пламеницька*). 2. Вода, (затягнутий) (тремкий) скалками льоду, була схожа на (застиглий) блакитне шумовиння (*С. Гуцало*). 3. Слід звіра, кимось (зламаний) гілка чи (зім'ятий) трава, попіл на місці недавнього вогнища стають добре (зрозумілий) знаками (*П. Утєвська*). 4. Груша, неначе на злість, ще більше розрослася вшир і вгору, вона уродила й стояла рясна, як (облитий) (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Вийди, кохана, працюю (зморений), хоч на хвилиночку в гай! (*М. Старицький*). 6. (Вдумливий), (розважливий) він був безмежно добрий до тих, кого любив, кому вірив (*Б. Тимошенко*).

281. I. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Дайте йому назву. Складіть і запишіть план тексту.

Наші предки ходили в перелатаних сардаках*, не бачили на столі вишуканих делікатесів, а жили понад сто років. Чи не тому, що намагалися не порушувати гармонію космосу — «не гнівити Бога»?

Найбільше щастя людини в тому, щоб витворити в собі світлий промінець, який освітлював би кожного, зігрівав теплом і прибільшував чюсь радість.

Ми є тут на те, щоб здати екзамен на вічність, — був упевнений дідусь, навчений своїми батьками. Так жили його дід, баба — Бог хоче, аби чоловік жив сонечком. Отож намалюй на листку їх стільки, скільки місяць має днів. Тепер постав над ними числа. І перш, ніж покласти голову на подушку, перебери прожитий день: скільки злого сьогодні подумав, скільки сказав, зробив. Постав стільки на сонці хмарок (*Г. Маковій*).

II. Випишіть із тексту дієприкметники, позначаючи суфікси: спочатку активні, а потім — пасивні дієприкметники разом з означуваними словами. Назвіть граматичні ознаки дієприкметника, спільні з дієсловом і прикметником.

! Зверніть увагу! Зверніть увагу! Від деяких дієслів пасивні дієприкметники утворюються паралельно із суфіксами **-т-** та **-ен-**: *полоти* — *полотий* і *полєний*, *зігнути* — *зігнутий* і *зігнєний*.

Перед суфіксом **-ен-** при утворенні дієприкметників нерідко відбувається чергування приголосних звуків, яке виникає і при утворенні 1-ї особи однини дієслів теперішнього часу: *косити* — *кошений*, *посадити* — *посаджений*.

282. Запишіть подані дієслова, додаючи утворені від них пасивні дієприкметники. Виділіть суфікси. Назвіть приголосні звуки, що чергуються при утворенні дієприкметників.

Закрутити, роз'їздити, пошкодити, скривдити, зберегти, виростити, змастити, налагодити, підстригти, намолотити, зросити, засвітити.

283. Утворіть від поданих дієслів у неозначеній формі пасивні дієприкметники. Позначте кінцевий суфікс, за допомогою якого утворено дієприкметник. У яких випадках є паралельні форми дієприкметників?

Висмикнути, одягнути, пояснити, обробити, забути, помолодіти, зігнути, посадити.

284. I. Утворіть від поданих дієслів активні дієприкметники чоловічого роду й запишіть їх, позначте суфікси.

Ревти, виконувати, правити, примерзнути, здрібніти, зжовкнути, засмагнути, здичавіти, посивіти, лежати, співати, констатувати, здрібніти, висіти, збліднути.

II. Складіть і запишіть речення з дієприкметниками, утвореними від виділених слів.

285. Використовуючи вивчений теоретичний матеріал, розкажіть про творення активних і пасивних дієприкметників.

286. З кожної групи дієприкметників випишіть «третій зайвий». Позначте суфікси.

1. Посивілий, знесилений, помолоділий.
2. Вишитий, навислий, вимитий.
3. Керуючий, покинутий, сидячий.
4. Згаданий, прочитаний, зжовклий.

287. Проаналізуйте свою роботу на уроці, продовживши речення:

1. Я сьогодні зробив (-ла)...;...досяг (-ла)...; дізнався (-ла-), зміг (-ла)...; зрозумів (-ла)...; подолав (-ла)...; навчився (-ла-)...

288. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. З поданих речень випишіть дієприкметники. Дайте їм морфологічну характеристику (активний чи пасивний стан, від якої основи утворено, рід, відмінок, вид, число, синтаксична роль).

1. Григорій ліг на ліжкові й вдивлявся в ледь бовваніючу постать (*В. Шевчук*). 2. На чистому лобі були ніби намальовані веселі тонкі чисті брови (*І. Нечуй-Левицький*). 3. На лісовій галявині стояла крита очеретом хата. Біля хати прихилився зроблений із хворосту й обмазаний глиною сарайчик (*О. Довженко*). 4. Кропива, обважніла насінням, хазяйновито шепталася по своїх луговицях (*М. Коцюбинський*).

II. Підготуйте письмовий портрет людини, добра справу якої ви ніколи не забудете. Напишіть, які риси, на вашу думку, властиві такій людині.

Людина повинна творити добро?

§ 33. ВІДМІНЮВАННЯ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ

289. І. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Дайте аргументовану відповідь на поставлене на початку параграфа питання. Свої аргументи запишіть у зошит.

Добро повноцінне, якщо людина керується не загальною ідеєю добра, не усвідомленням виконаного обов'язку, а живими почуттями любові, жалю, симпатії, безкорисливої радості спілкування. Людина має проїнятися вродженим духом ніким не підробної моральності настільки, щоб він міг жити й бути втіленим у найглибших її почуттях, проявлятися мимоволі й невимушено. Добро чогось варте, коли людина, забувши про те, що повинна творити добро, залишається доброю (*З журналу*).

II. Знайдіть у тексті дієприкметники. Визначте їх рід, число, відмінок.

III. Прочитайте й продовжте розмову семикласників.

Тарас. Чи повинна людина постійно думати про те, для чого і як їй жити? Живи та й годі, поки живеться...

Зоряна. Так живуть тільки нерозумні істоти. Звичайно, це питання керує всіма нашими вчинками. Ще Шевченко шукав на нього відповідь:

Нащо нас мати привела?

Чи для добра? Чи то для зла?

Нащо живемо? Чого бажаємо?

Богдан. Так, загальновідомо, що людина повинна жити за ідеалами добра, Божими заповідями, не чинити зла. Але чому навколо нас панує не лише добро, а й зло?

Зоряна. Я читала, що відомий історик Ключевський говорив, що доброю він може назвати тільки таку людину, яка не тільки не чинить зла, а й не може його робити. Але давнє туркменське прислів'я твердить, навпаки, що той, хто не здатний на зло, не здатний і на добро.

Дієприкметники, як і прикметники, відмінюються за родами (в однині), числами й відмінками. Вони мають такі ж закінчення, як і прикметники твердої групи.

У відмінкових закінченнях дієприкметників чоловічого й середнього роду однини та множини вимовляється [и] й пишеться буква **и**: *виголошений, виголошеним, виголошеними, виголошених*. Буква **і** пишеться в одній із форм місцевого відмінка однини дієприкметників чоловічого роду (*на виголошенім*), у давальному й місцевому відмінках однини жіночого роду (*виголошеній, на виголошеній*) і в називному відмінку множини (*виголошені*).

290. Провідмінійте дієприкметники *хвилюючий* і *залишений*. Позначте закінчення.

291. I. Перепишіть, уставляючи пропущені літери й розділові знаки. Позначте закінчення дієприкметників.

1. Перед вікнами ще стріпувався білим зі споду вмираюч..м листям пр..кипілий до землі, переламаний, розп'ястаний перед хатою осокір (*М. Іщенко*). 2. Дорога лежала під хмарами тиха упокорена, заслана м'ятою-перем'ятою піщаною потертою поля не засіяні й не волочені, сумовито-зобиджені (*Ю. Збанацький*). 3. Недалеко від посивілого у віках Києва, що живе нині нов..м кипучим життям, на мальовнич..й повит..й зеленню горі підноситься у височінь бронзова постать поета (*О. Гончар*). 4. Окрилен..й успіхом, Петро Михайлович вийшов із клініки мовби помолоділ..й (*Я. Баш*).

II. Зробіть морфологічний розбір виділених слів.

292. I. Прочитайте. Чи можна подані речення назвати текстом? Чому? Для аргументації відповіді назвіть ознаки тексту. Знайдіть дієприкметники й провідмінійте їх, позначте відмінкові закінчення.

Новонароджений малюк — це ще не людина. Нею можна стати або можна й не стати. Це велика наука. Осягнутою вона буде не всіма. Опанувати її вдається найдостойнішим.

Духовність — риса людської сутності, яка характеризує смисл поведінки людини; вияв людського в людині, потяг до добра, справедливості (*З журналу*).

II. Визначте тему тексту, перекажіть його. Складіть і запишіть на цю ж тему твір-мініатюру, наведіть приклад із вашого життя про прояви людяності, добра ваших рідних, друзів, знайомих.

293. Запишіть подані дієприкметники в давальному й орудному відмінках однини й множини. Позначте закінчення.

Засмічений, пламенючий, розгублений, розбитий, зосереджений, поставлений, зазначений, посаджений, доглянутий.

 294. Прочитайте текст. Чи погоджуєтеся ви з порадою мудреця. Продовжте діалог і обіграйте описану ситуацію в тексті.

 Прийшов парубок до мудрого діда й запитав: «Як мені життя прожити, щоб потім не каятися?» Відповів йому мудрець: «Якщо хочеш довго жити, — посади сад; якщо хочеш, щоб тебе люди прославили, — викопай криницю; якщо хочеш безсмертним бути, — учи дітей добра» (*О. Дорошенко*).

 295. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Спишіть, розкриваючи дужки. Від дієслів, що в дужках, утворіть дієприкметники й поставте їх у потрібному роді, числі й відмінку.

1. Стиха луцциться зерно з (перестигнути) колоса (*М. Коцюбинський*).
2. Коли ви самі (роздратувати), краще помовчте, щоб не сказати чогось такого про що пізніше жалкуватимете (*І. Тoman*). 3. Трохи (вищербити), але цілий полив'яний кухлик немовби й в землі стільки не лежав — ураз заблищав веселкою (*А. Давидов*). 4. (Завалити) снігом перон і вокзал теж були порожні й сумно німували (*М. Сиротюк*).

 II. Підготуйте й напишіть твір-мініятуру на тему: «Що означає жити за ідеалами добра?» У висловленні вживайте за потреби дієприкметники.

§ 34. ПЕРЕХІД ДІЄПРИКМЕТНИКІВ В ІНШІ ЧАСТИНИ МОВИ

 296. I. Зверніть увагу на подані словосполучення. Поміркуйте й визначте, якими частинами мови виражені виділені слова.

вихований хлопець вихований батьками син
учений земляк учений в університетах
здійснена мрія здійснена мрія

II. Звірте свої висновки з теоретичним матеріалом.

Дієприкметники можуть втрачати граматичні ознаки дієслова й переходити в прикметники.

Деякі дієприкметники, як і прикметники, можуть переходити в іменники. Тоді вони називають предмет і виконують синтаксичну роль підмета, додатка й інших членів речення.

Дієприкметники означають динамічну, а прикметники постійну ознаку: *їли печену за новим рецептом картоплю — їли печену картоплю (а не варену)*;

Можуть мати залежні додатки й обставини: *битий вітром березовий лист* (пор. *битий шлях*).

У дієприкметниках наголошений здебільшого корінь слова: *варена картопля — варена картопля*.

297. Випишіть спочатку словосполучення з дієприкметниками, а потім із прикметниками дієприкметникового походження.

Пекучий погляд, атакуючі роти, випитий сік, солоні гриби, смажена риба, замкнута кімната, свистячі кулі, смажене м'ясо, плакуча верба, солені огірки.

298. Перепишіть прислів'я й приказки. Поясніть смисл їх. Підкресліть дієприкметники, що перейшли в іменники або прикметники. Доведіть, що такий перехід відбувся.

1. Зароблене потом — змащене медом. 2. Ученому світ, а невченому тьма. 3. Під лежачий камінь вода не тече. 4. Працьовитого не треба спонукати до роботи. 5. Здобуте без праці на користь не піде. 6. Посіане вчасно родить рясно (*Нар. творчість*).

299. Прочитайте текст. Яка його тема? Перепишіть, підкресліть дієприкметники. Визначте, чим вони відрізняються від прикметників дієприкметникового походження. Зверте свої висновки з теоретичним матеріалом.

Дзвони України... Сьогодні, мабуть, важко знайти людину, яка б, почувши їх мелодійний хвилюючий спів, не прислухалася до його чарівливої гармонії, не спробувала розгадати його утаємничений для сучасників зміст, що ясніше сприймається на рівні підсвідомого, ніж досягається розумом.

У цьому феномені — сила творчої наснаги* багатьох поколінь майстрів-ливарників та скромних дзвонарів. Усі вони через постійний пошук і незаспокоєність душі довели свою справу до вершин справжнього мистецтва, здатного силою невловного звуку полонити найвибагливішого естета* (*О. Нестуля*).

Пасивні й активні дієприкметники треба відрізнити від прикметників дієслівного походження, утворених:

а) суфіксом *-л-* від основи безпрефіксних дієслів: *тривалий, талий, стиглий*;

б) суфіксом *-уч-* від основи інфінітива, а не теперішнього часу: *квітучий, співучий* (дієприкметники — *квітучий, співаючий*);

в) суфіксом *-н-*, що додається до основи на приголосний: *передплатний, перекладний* (дієприкметники — *передплатчений, перекладений*);
 г) суфіксами *-енн-*, *-анн-*: *здоланний, незбагнений*

300. Перепишіть словосполучення, підкресліть у них прикметники дієприкметникового походження. Усно доберіть до цих прикметників синоніми.

Учений чоловік, вихована дівчина, розгніваний дідусь, відкрита душа, відкритий урок, відкритий рот, сяючий погляд, сяюче сонце, стомлені руки.

301. Прочитайте речення. Доведіть, що серед виділених слів є дієприкметники, прикметники й іменники.

1. Я мовчав, зломлений його простою правдою (*М. Дочинець*). 2. І старий батько не міг натішитися своїми вченими зятями (*І. Нечуй-Левицький*). 3. Задумала Орлиха свого Василя одружити, стала шукати йому наречену (*Марко Вовчок*). 4. І тут відразу пізнав чоловік свого названого батька (*Укр. нар. творчість*). 5. Небо скуйовджене й розколисане дрантя спустило на темні бори (*В. Симонович*).

 302. Уявіть собі, що в листі вашому другові ви хочете застерегти його від недостойного вчинку стосовно неввічливого ставлення до його бабусі. Використайте для цього розповідь про випадок, свідком якого ви випадково стали. Розкажіть про те, що сталося, і які неприємні хвилини ви пережили, які висновки для себе зробили на майбутнє. Використайте за можливістю дієприкметники.

303. Перепишіть, підкресліть дієприкметники, записавши в дужках дієслівну форму, яка була основою утворення їх. Відзначте, які дієприкметники перейшли в прикметники.

1. Із поля дівчина утомлена прийшла (*М. Рильський*). 2. І чим справжніше, глибше живе людина, тим більше сторінок залишається з книги, написаної її життям (*В. Дрозд*). 3. Темним огнем горіли корчаги смerek, відбиваючись на стіні лісу тремтячою луною (*М. Грушевський*). 4. І став, зажурився, аж весь похилився козак, скам'янілий неначе (*М. Вороний*). 5. А яка то була радість, коли орач виїмав тобі з торби шматок причерствілого хліба й казав, що він від зайця (*М. Стельмах*). 6. Квітучий сад. У нім тиша залягла (*В. Сосюра*).

 304. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Із кожної групи словосполучень виберіть те, у якому дієприкметник перейшов у прикметник. Доберіть і запишіть до таких прикметників синоніми.

1. Замкнутий характер, замкнутий у кабінеті, замкнуте коло. 2. Бита дорога, битий життям чоловік. 3. Свистячий голос, свистячі над головою кулі.

II. Складіть усне повідомлення про правила написання дієприкметників і спільнокоренових із ними прикметників. Складіть і запишіть тези вашого повідомлення.

Щоб жити, потрібні сонце, воля й маленька квітка
(Ганс Крістіан Андерсен)

§ 35. НАПИСАННЯ -Н- У ДІЄПРИКМЕТНИКАХ ТА -НН- У ПРИКМЕТНИКАХ ДІЄПРИКМЕТНИКОВОГО ПОХОДЖЕННЯ

305. І. Прочитайте текст, у якому автор наводить роздуми людини, яка копає криниці. Що нового ви дізналися з тексту? Що вас вразило в ньому?

Своя вода... Які почуття збуджують ці прості слова! Бо все на світі схоже, лише не вода. І все на світі має запах, лише не вода.

Зате на смак вона така різна. О, на цьому я таки розуміюся! Навіть коли п'єш ту саму воду з різного посуду — це інша вода. Із залізного горнятка вона солодка. Із скла — тверда на зуби. З каменя — тяжка для серця. Із жмені — м'яка й податлива. З дерев'яної коновочки* — сонна, притихла. З листа лопушиного — гіркувата й щиплива. З волового рогу — ламка. Через тростину — вичахла, перестигла.

А найсмачніша вода, коли тягнеш її з джерельця губами, — гостра, дражлива, ситна (*М. Дочинець*).

ІІ. Випишіть із тексту дієприкметники, записавши в дужках дієслівну форму, яка була основою утворення їх. Підкресліть ті з них, які перейшли в прикметники.

306. І. Прочитайте текст. Дайте назву йому. Як зміст тексту переключиться з основною ідеєю попереднього тексту? Подумайте, чому автор порівнює дерева із живими істотами? Випишіть слова, ужиті в переносному значенні.

Обабіч дороги в житі з'явилася усміхнена дівчина з коромислом на плечах. У двох кленових відеречках похлюпувала прозора вода. Дівчина побачила козаків, засоромлено зупинилася. Грицько Підкова схвально й привітно усміхнувся, кивнув:

— Помагайбі, дівчино хорошая, на все добре. Чом зупинилася, переїди дорогу вповні, хай нам пощастить!..

— Дай Боже й вам ясної долі, ласкаві козаченьки, — дзвінким голо- сом проказала дівчина, переходячи з відрами шлях.

Гордій задивився на неї, замилювався. Як до лиця їй волошковий віночок, як гарно їй у простій полотняній вишиванці. Ні в якій казці не описати такої краси, яку мають українські дівчата.

— Звідки воду несеш? — здивувався Грицько. — Хіба нема колодязя біля хати?

— Є, — усміхнулася дівчина, показавши разок білих зубів. — Але тут є цілющий потічок у полі. У ньому вода солодка й чарівна.

— Може, й нас пригостиш чарівною водою? — пожартував Підкова.

— Ласкаво прошу, козаченьки, — сказала дівчина, зупиняючись.

Побратими скочили з коней. Гордій підійшов ближче, припав до переднього відеречка. Вода справді була солодка, холодна й запашна. Не одриваючись від того чарівного напою, козак спідлоба глянув на дівчину. Темні крилаті вії злякано майнули вниз, прикриваючи блакитні очі.

— Доброго здоров'я пивши, — прошепотіла вона.

— Спаси Віг, — одказав Гордій, витираючи рукою вуса. — А як тебе звати, хороша дівчино?

— Василюю...

— Будь щаслива, Василюю. Хай буде щастя тобі стільки, скільки маєш вроди! (О. Бердник «Дике поле»).

II. Знайдіть у першому реченні тексту дієприкметник, провідмінійте його. Поясніть правопис *-н-* у ньому, ознайомившись із поданим нижче теоретичним матеріалом.

У суфіксах дієприкметників пасивного стану пишеться одна літера *н*: *занурений, зобов'язаний, привезений*.

Дві букви *нн* пишуться в прикметниках дієприкметникового походження, коли наголос падає на суфікс, а прикметники вказують на можливість чи неможливість дії, а також вищий ступінь ознаки: *здійснений, нездоланий, здоровенний*.

307. I. Прочитайте текст. Яка його основна думка? Що для вас є найдорожчим дарунком?

Людина починається з любові. А любов виростає з дитинства.

Виростає з лагідного дотику маминих рук і ласкавого маминого слова, з тихої колискової і замріяної** веселки в небі, з розквітлої квітки, бо в квітці так багато добра до людини, що, раз торкнувшись вразливої дитячої душі, воно продовж цілого життя зоріє, як неопалима кушина.

І тиха колісанка, і святий образ мами, і сонце в блакитному небі, і земля — усе що дається як найдорожчий дарунок світу і приходять у життя непомітно, як являється у всієї своїй незбагненій**, неперевершеній красі й силі добро і любов (За Я. Гояном).

II. Випишіть із тексту дієприкметники, визначте їх граматичні ознаки, поясніть правопис. Яка роль дієприкметників у поданому тексті?

308. Запишіть у два стовпчики словосполучення з дієприкметниками й прикметниками, вставляючи суфікси -н- чи -нн-.

Варе(н, нн)а ковбаса, випра(н, нн)а скатертина, праль(н, нн)а машина, ко́пче(н, нн)а риба, копчѐ(н, нн)е м'ясо, закопче(н, нн)е скло.

309. I. Утворіть від дієслів дієприкметники, коментуючи свої дії. Запишіть слова парами. Підкресліть орфограми.

Постригти, обтесати, спалити, випекти, навчити, оновити, вичерпати, розсіпати, сплющити, заклеїти, зносити, зачинити, надірвати, зрушити, зорати.

II. Складіть і запишіть три словосполучення з утвореними дієприкметниками. Позначте головне й залежне слова.

310. I. Запишіть словосполучення з голосу вчителя. Позначте суфікси дієприкметників.

Загоєна рана, зломлений годинник, розстелена ковдра, підстрелений птах, зроблений ремонт, пущена стріла, печений буряк, запряжений кінь, узгоджений план, пересолений борщ, випрана білизна, спалений папір, висміяний вчинок, виправлений текст, замариновані гриби, пофарбовані стіни.

II. Здійсніть взаємоперевірку диктанту з сусідом по парті.

311. Складіть і запишіть за зразком речення, замінивши одне із дієслів-присудків дієприкметником. Підкресліть дієприкметникові звороти. Позначте суфікси дієприкметників.

Зразок: Сніжинки кружляють у повітрі й сідають на землю, перетворюючі в пухнасту ковдру.

1. Сніжинки кружляють у повітрі й перетворюють землю в пухнасту ковдру. 2. Радість переповнила душі призерів конкурсу й покликала на нові переможні висоти. 3. Сильні зимові вітри обломали сухі гілки сосен і обрekli мертві дерева на самотність. 4. Небо затягнули важкі сиві хмари й темною стелею навислі над степом.

312. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Перепишіть речення, уставляючи пропущені розділові знаки й літери. Поясніть правопис **н** або **ни** у суфіксах прикметників і дієприкметників.

1. Кожна людина свято береже в своїй пам'яті все, що супроводить її з дитинства: і рідну хату, і батьківський поріг, і своє місто чи село, й дороги, й стежки та дороги, сходже(н, ни) і в кінці літа (*І. Цюпа*). 2. І от знову засніже (н, ни) ий, полумисок долини і млин і міст і напівпрочине(н, ни) і ворота (*М. Стельмах*). 3. Твоя душа за мною не жалкує, а тільки серце вираже(н, ни) є сумує (*Лесь Українка*). 4. Незліче(н, ни) ими перлинами що виграють і відсвічують всіма відтінками людських почуттів і переживань, збагачує наша пісня та дума слов'янська. 5. Завале(н, ни) ий снігом перон та вокзал теж були порожні й сумно німували (*М. Сиротюк*). 6. Місяць все щедріше обризував сяйвом оброщен(н, ни) і дерева й шляхи (*М. Стельмах*).

II. Виразно прочитайте вірш Любові Забашти й спробуйте продовжити зміст поданого вірша, використовуючи дієприкметники. Складіть текст на тему: «Людина починається з добра!».

Людина починається з добра,
 Із ласки і великої любові,
 Із батьківської хати і двора,
 З поваги, що звучить у кожному слові.
 Людина починається з добра,
 З умінь співчувати, захистити.
 Це розуміти всім давно пора,
 Бо ми прийшли у світ добро творити.
 Людина починається з добра,
 Із світла, що серця переповняє.
 Ця істина, як світ, така стара,
 А й досі на добро нас надихає.

§ 36. НАПИСАННЯ НЕ З ДІЄПРИКМЕТНИКАМИ

*Минуле? Там не змінюю ні йоти,
Майбутнє? Клич до творчої роботи.
А життя, що ділить їх, все швидше мчить
Ракетою в незаймані висоти (Д. Павличко)*

313. I. Прочитайте текст. Що означає вчитися в природи, птахів?

Спліталися в свідомості уривки минулого...

Безжурні дитячі роки.

Лелека на хаті. Він непохитно сидить на димарі, задерши вгору голову, заклично клекоче. З гнізда виглядають четверо лелечат з чорними дзьобами: вони боязко позирають на землю — високо, страшно! Тоді старі лелеки — батько й мати — піднесли в небо, почали кружляти в блискитній безодні, здіймаючись на дужих крилах вище й вище. І лелечата вже не дивилися вниз, на землю, а, затріпотівши крильми, полинули за батьками, і небесна незбагненна голуби́нь прийняла в своє ласкаве лоно, як суджених дітей...

Батько Гордійків теж стежив за тією пригодою, усміхався лагідно в густі вуса, запрягав конячину у воза й загадково казав синові:

— Вач, які мудрі птахи! Не дивися, мовляв, униз, бо страх зв'яже крилята. А дивися в небо. Еге, синочку, вчися... (О. Бердник «Дике поле»)

II. Поясніть написання **не** у виділених дієприкметниках. Прочитайте теоретичний матеріал і перебудуйте речення з виділеними словами так, щоб **не** з дієприкметниками було вжито окремо.

Не з дієприкметником пишеться разом:

1. Якщо дієприкметник є означенням і не має залежних слів: *Здалека червоніли на галявині **незібрані** ягоди.*

2. Коли дієприкметник утворений від дієслів, що пишуться з **недо**-разом: *недороблений, недописаний.*

Не з дієприкметником пишеться окремо:

1. Коли при дієприкметнику є залежні слова: *не зібрані (коли?) вчасно ягоди.*

2. Виступає присудком: *Ягоди не зібрані.*

3. Коли є протиставлення: *Руки не вилиті, а лише намочені.*

314. І. Поширте словосполучення з дієприкметниками залежними словами. Як це вплине на правопис *не* з дієприкметниками? Виконайте за зразком.

Зразок: *Незавершена справа — не завершена ще справа.*

Незібраний матеріал, невизнаний талант, невимите скло, невивчений вірш, неполаджений годинник, незамкнені двері, неоплачений рахунок, незайманий ліс, нерозгаданий кросворд, невідправлений лист, не підписана заява, необмірковане твердження.

315. І. Прочитайте виразно вірш Тодося Осьмачки «Україна». Яка основна ідея цих проникливих слів?

Шляхи мої неміряні,
гори мої неважені,
звірі мої не наджені,
води мої не ношені,
риба у їх не піджена,
птахи мої не злякані,
діти мої не лічені,
щастя мое не злежане...
Оце така я в тебе матінка,
в руці Господній
Україна синенебая!

ІІ. Випишіть дієприкметники. З'ясуйте, чому автор так часто вживає в тексті їх. Поміркуйте, яку мовленню роль вони виконують? Визначте лексичне й граматичне значення їх.

316. Перепишіть, розкриваючи дужки й вставляючи пропущені букви. Слідкуйте за наявністю залежних від дієприкметника слів. Виділіть суфікси дієприкметників.

1. І спогади, сльозами (не)омиті, приходили прощатися з життям (*Л. Костенко*). 2. Вірші були кращі, бо (не)писані, а складені з самої гл... бини наївного юнац...кого серця (*І. Багряний*). 3. Ах ви, дні мої потрачені, (не)доспівані піс...ні! Край казковий, (не)побач...ний, (не)допалені вогні (*Д. Фальківський*). 4. Уся з...мля — живі квітчасті фрески, вічний шум (не)вигорілих трав (*О. Ющенко*). 5. Хвіртка (не)замкнена, батько тільки натиснув на неї рукою, сама ві...чинилася (*Д. Ткач*).

317. Напишіть речення з голосу вчителя. Виділіть суфікси дієприкметників, поясніть написання їх.

1. Високі нескошені трави й хліба виблискували під сонцем (*І. Цюпа*). 2. Невідомий нікому, сідаю на лавку, слухаю й дивлюся (*М. Стельмах*). 3. Причаїлися гори, заворожені красою ніколи не бачених степів

(*О. Гончар*). 4. І не всі теореми доведені, недочитані всі казки (*Б. Олійник*). 5. А яке величезне, незбагненне й невимовне задоволення від почівлі у відкритому степу або де-небудь у широкій й розлогій балці на свіжоскошеному й пахучому сіні! (*Д. Яворницький*).

318. I. Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Перепілки кричать у (не)скошених нивах вівса, дзвінко перегукуються від щастя (*Т. Масенко*). 2. Спасибі вам, мамо, за вічну любов і всю (не)оплачену ласку (*Д. Луценко*). 3. Ромашка на ноги зіпнеться послухать (не)займану тишу (*Г. Кривда*). 4. Багато є іще казок (не)читаних тобою (*М. Познанська*). 5. Осінь у серце веде смуток (не)жданий. Біль мій ніким (не)розгаданий, але я до болю звик (*М. Семенко*).

319. Поясніть правопис дієприкметників. Подумайте, чи всі наведені слова є дієприкметниками. Обґрунтуйте свої міркування.

Не висушені добре гриби; недоспівані пісні; неказанна краса; небуденний одяг; не накритий скатертиною стіл; яблука ще не зірвані; ніким не скопана ділянка; не підписаний конверт; несподіваний вчинок.

320. У наведених словосполученнях вісім орфографічних помилок. Виправте й напишіть правильний варіант.

1. Не досіанне поле. 2. Не підписана заява. 3. Невиконяне вчасно завдання. 4. Стіл незастелений, але вимитий. 5. Городина не посаджена. 6. Підє ненадруковані вірші. 7. Засніженне поле. 8. Збудований причілок.

321. Проаналізуйте самостійно урок і дайте відповіді на запитання: Навіщо мені потрібні знання про дієприкметник? Як я зможу скористатися в житті відомостями про правопис дієприкметників?

322. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Складіть і запишіть словосполучення з поданими дієприкметниками, у яких частка не пишеться разом або окремо.

Зразок: (Не)зроблений — незроблена справа; не зроблена до кінця справа; справа не зроблена, але успішно розпочата.

(Не)накритий, (не)застелений, (не)принесений, (не)випрасуваний, (не)закінчений, (не)прочитаний.

II. Напишіть твір-мініатюру, розкривши тезу: «Будь спостережливим, цілуй і наповнюй змістом кожну мить життя».

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Твоє місце в суспільстві

§ 37. КОНТРОЛЬНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ РОЗДУМУ В ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ МОВЛЕННЯ

(Читаємо мовчки, пишемо, аналізуємо, моделюємо)

323. I. Прочитайте мовчки текст. Визначте в ньому основну думку. Що відбиває заголовок: тему чи основну думку?

ТВОЄ МІСЦЕ В СУСПІЛЬСТВІ

Людина не може жити сама. Найвище щастя й радість людська — спілкування з людьми.

Ви щодня зустрічаєтеся в школі. Ви дивитесь одне одному в очі, звіряєте свої таємниці, сперечаєтеся, радієте, буває, б'єтеся, засмучуєтеся, переживаєте свої великі й маленькі кривди. Це і є людськими взаєминами.

Уся суть нашого життя полягає в тому, що всі ми зобов'язані, повинні. Інакше жити було б неможливо. Живучи в суспільстві, ти на кожному кроці стикаєшся з іншими людьми, кожна твоя втіха, кожна радість чогось коштують іншим людям. Життя перетворилося б у хаос*, серед білого дня не можна було б вийти на вулицю, якби не було людського обов'язку. Якщо ти робитимеш тільки те, що хочеться, у житті твоєму не буде нічого дорогого й святого. Бажання твої будуть низькими й убогими, а життя без благородних людських бажань — порожнім і нудним.

Ти живеш серед людей. Придивися уважно, що відбувається навколо тебе: люди працюють, ідуть із роботи й на роботу, відпочивають, зносять горе й злидні, досягають мети й знову ставлять перед собою нову мету. Одні не знають, в ім'я чого вони живуть, інші вміють зробити своє життя горінням в ім'я благородної мети. Люди виражають себе. Кожен виражає себе по-своєму в своїх переконаннях, у відчутті добра і зла, у радості й смутку. Усе це життя людського духу. Опановуй головне в духовній культурі — культуру людських відносин. Умій розрізнити в людині світле і темне. Якою б неоправною не здавалася тобі людина, зумій побачити в ній зерно добра, честі. Те, що ми називаємо повагою до людини, — це віра в її добрий початок (За В. Сухомлинським).

II. Напишіть докладний переказ поданого тексту за самостійно складеним планом.

§ 37. БЕЗОСОБОВІ ФОРМИ НА **-НО**, **-ТО**

*Блажен той муж, воістину блажен,
котрий не був ні блазнем, ні вужем.
Котрий вовік ні в празники, ні в будні
не піде на збіговиська облудні.
І не схибнеться на дорогу зради,
і у лукавих не спита поради.
І не змінє совість на харчі, —
душа його у Бога на плечі.
Ліна Костенко*

324. I. Прочитайте текст. Дайте йому назву. Що нового для себе ви дізналися?

Людина повинна жити так, щоб залишений нею на землі слід міг виправдати її існування. Легкі шляхи, як правило, швидко закінчуються** й нікуди не ведуть.

Багато видатних людей прожили своє життя гідно саме тому, що великі відкриття досягнуто й зроблено ними в процесі нелегкої праці. Вони йшли не звіданими** ніким шляхами, торуючи їх для інших. Щоправда, така доля надзвичайно важка, вимагає чимало здібностей, напруження всіх життєвих сил. Треба мати неабияку мужність чи мало незгасаючу віру в себе й людей, у перемогу добра, справедливості, істини.

Людські підлість, боягузтво, обман, насильство, зраду не можна виправдати, оскільки вони не тільки завдають шкоди іншим, а й позбавляють людину, що так чинить, честі й гідності (З підручника).

II. Випишіть дієприкметники, дайте їм морфологічну характеристику (активний чи пасивний стан, від якої основи утворено, рід, відмінок, вид, число, синтаксична роль).

III. Перепишіть речення із виділеними словами. Визначте роль цих слів у реченні, прочитавши поданий теоретичний матеріал.

Українській мові властиві близькі до пасивних дієприкметників **безособові форми на -но, -то: підготовлено, виконано, піднято, вилито.**

Безособові форми на **-но, -то** — це незмінні слова, які виконують роль головного члена (присудка) в реченнях з одним головним членом.

325. Поряд із дієсловами запишіть утворені від них пасивні дієприкметники середнього роду та безособові форми на *-но*, *-то*. Розберіть за будовою дієприкметники й безособові форми на *-но*, *-то*. Яка різниця в будові їх?

Зразок: *Урятувати* — *врятоване, врятовано*.

Захищати, розсадити, переписати, обгорнути, спростувати, приспати, сплести.

326. I. Прочитайте текст. Подумайте й проаналізуйте, чи керуєтеся ви наведеними настановами в своєму житті?

«Найдорожчий мій сину, даю останні тобі уроки — як маєш уладнати в своїй душі звичаї, котрі порятовують від хибного шляху, добудуть тобі чесне ім'я й постелять життя в добрій славі.

1. Богові молись. 2. Батьків люби. 3. Родичів шануй. 4. Дароване бережи. 5. З добрими знайся. 6. Не кличуть — не йди. 7. Будь охайний. 8. На вітання не скупись. 9. Старшому поступися. 10. Учителеві корися. 11. Живи в скромності. 12. Дбай про майно. 13. Будь ревним у праці. 14. Дбай про дім. 15. Позичати не відмовляй. 16. Кому даруєш, зважай. 17. Гостюй рідко. 18. Не пересипляй. 19. Жону люби. 20. Присяги дотримуй. 21. Вина не перепивай. 22. Воюй за отчизну. 23. Не будь легковірним. 24. Легковажних уникай. 25. Книги читай. 26. Що читав, пам'ятай. 27. Дітей навчай. 28. Будь лагідний. 29. Без причин у гнів не впадай. 30. Нікого не висміюй. 31. На людський поклик не запізнюйся. 32. Не відмовляй у порадах. 33. Чесноти вигострой. 34. Вправляй тіло. 35. Гри в карти уникай. 36. Словесність свою й чужу вивчай. 37. Доброму плати добром. 38. Порадами не розкидайся. 39. Не лихо-слов. 40. Суди по правді. 41. Олжі ні в чому не припускайся. 42. Близьких переконую терпеливо. 43. Слабшим не гордуй. 44. Діла силою не верши. 45. Встановив закон — дотримуй його. 46. Добродійство не забувай. 47. З убогого не смійся. 48. Судити не поспішай. 49. Чужого не пожадай. 50. Берися лише за добре діло. 51. Будь люб'язний» (*М. Дочинець*).

II. Продовжте й запишіть речення, які б відповідали темі: «Найголовніші людські чесноти», використовуючи дієприкметники. Підкресліть безособові форми на *-но*, *-то*.

У доброї, порядної, чесної людини:

- 1) Життя прожито чесно.
- 2) Роки прожито гідно серед людей.
- 3) Створено добро на своїй землі.
- 4) захищено вдів, сиріт, убогих, хворих.
- 5) ...

327. Перепишіть, замінюючи дієприкметники безособовими формами на *-но*, *-то*. Визначте, яких змін зазнає текст.

Володимиром Мономахом написані «Повчання своїм дітям». У них виражені не лише поради, повчання дітям, але й вміщені декілька рис, характерних для особистості батька, та і для його часу. Уміщені ним заповіді містять такі накази: намагатися все робити самим, у все вникати й покладатися на себе, захищати вдів, сиріт і вбогих, не давати сильним губити слабших, годувати й поїти всіх, хто приходить (За М. Костомаровим).

328. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Перепишіть, підкресліть безособові дієслівні форми на **-но**, **-то**, визначте синтаксичну роль їх.

1. Хай буде все небачене побачено. Хай буде все пробачене пробачено. 2. Хай буде вік прожито, як належить, На жаль, від нас нічого не залежить... 3. Багато слів написано пером. Несканане лишилось несказаним. 4. Одгородила доля шматочок поля. А на ньому давно вже й не орано — як заклято, як заговорено... 5. Чорним струсом палеозою переламано горах хребти (з тв. Л. Костенко).

 II. Чи згодні ви з народним прислів'ям: «Глибока вода не каламутиться»? Свою думку висловіть у письмовому міні-творі. За можливістю використовуйте речення з дієприкметниками.

§ 39. ВИКОРИСТАННЯ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ У МОВЛЕННІ

329. I. Прочитайте текст і доберіть до нього заголовок. Який настрій створює текст: тривожний, сумний, оптимістичний? З яким настроєм ви дивитесь у майбутнє? Чому?

Колись Сковорода казав про те, що людина — то Божий храм. І було в цих словах дивовижне захоплення **незміряною** величиною людини, її красою, довершеністю, її богорівністю. Нехай це ідеалізм, але стільки ж у ньому віри в людину, у її велич. Так, найбільшим храмом, «храмом храмів» є на землі Людина. Не звір, а людина з сонячним **сяючим** серцем.

У днів кривавім вирі загубилися стежки до цього храму храмів, — але ж неодмінно треба знайти їх, треба знайти шлях до того, щоб світом правила Людина, а не антилюдина, **породжена** світом зла... (за С. Тельнюком).

II. Поясніть значення виділених слів. Визначте стиль мовлення, назвіть його ознаки. Знайдіть дієприкметники. Ознайомтеся з мовленнєвими особливостями дієприкметників. Проілюструйте ці особливості на прикладі тексту вправи.

Дієприкметники володіють такими мовленнєвими особливостями:
 а) книжне стилістичне забарвлення;
 б) смислову місткість, бо мають ознаки й прикметника, і дієслова;
 в) стислість думки (порівняно з підрядними реченнями).

330. Прочитайте висловлення. Як ви їх розумієте? Випишіть дієприкметники, зробіть його морфологічний розбір їх за зразком.

1. Мені стояло в пам'яті роками, як ми тоді не віддали про те, чого старий тремтячими руками ловив секунди крильце золоте (*Л. Костенко*).
2. Коли людина нудиться від неробства, для неї час — тиран, що мордує її, як отруєна стріла (*С. Добровольський*).

► **Морфологічний розбір**

Послідовність розбору дієприкметника як особливої форми дієслова

1. Назва частини мови, її форма.
2. Початкова форма (називний відмінок однини чоловічого роду)
3. Активний чи пасивний.
4. Вид.
5. Час.
6. Число.
7. Рід (в однині).
8. Відмінок.
9. Синтаксична роль.

Усе кругом спало, мов зачароване, в тихім забутті ночі (П. Мирний)

► **Зразок усного розбору**

Зачароване — особлива форма дієслова — дієприкметник; початкова форма — *зачарований*, пасивний; доконаного виду; однини; середнього роду; вжитий у називному відмінку; у реченні є означенням.

► **Зразок письмового розбору**

Зачароване — особл. форма, дієприкм.; *зачарований*, пасивн.; док. вид; одн.; с. р.; наз. відм.; озн.

331. І. Прочитайте фразеологізми. Поясніть значення їх, користуючись довідкою. Обґрунтуйте роль ужитих дієприкметників.

Голова вітром набита, з розкритим серцем, набитий дурень, смаленого дуба плести, натоптана голова, затуманені очі, загострене слово, голова половою начинена, ще на цвіту прибитий, ходячий мрець, ціна — ламаний гріш, немов громом прибитий, як із каменю вимуруваний, як із хреста знятий, як опечений, як у воду опущений.

Довідка: дурний, щиро, дурний, говорити, розумний, хвилювання, дотеп, дурний, недоумкуватий, худий, дешево, несподівано, нерухомо, худий, швидко, приголомшений.

II. Складіть і запишіть речення з виділеними фразеологізмами.

332. Запишіть словосполучення з голосу вчителя. Виконайте морфологічний розбір двох дієприкметників.

Нескопана земля, нестертий слід, недоспівані пісні, невпинний рух, робота ще не завершена, трава не викошена, намальований, зав'язаний, схований, недоспана ніч.

 333. Складіть розповідь про вчинок, який служить для вас життєвим прикладом. У розповіді правильно вживайте дієприкметники. Скористайтеся за потреби словами з довідки.

Довідка: Вражений, здійснений, недосяжний, пізнаваний, бажаючий, незамінний.

 334. Визначте, яку з форм у дужках потрібно вжити в реченні. Відповідь обґрунтуйте. Перепишіть, уживаючи потрібне слово.

1. Я виходитиму на (слідуючій, наступній) зупинці. 2. Іспит здавали (завідувачу, завідуючому) кафедри стилістики. 3. Під час футбольного матчу ми були задоволені комбінаціями (гравців, граючих). 4. На спортивних змаганнях нами керувала (панівна, пануюча) ідея захистити честь своєї школи. 5. Згодом випускники стануть (незамінними, незамінними) фахівцями своєї справи.

 335. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання.

1. Які ознаки прикметника властиві дієприкметнику? Наведіть приклади.
2. Які ознаки дієслова властиві дієприкметнику?
3. За яких умов можна утворити активний дієприкметник? Наведіть приклади.
4. За яких умов можна утворити пасивний дієприкметник? Наведіть приклади.
5. Які мовленнєві особливості дієприкметників ви знаєте?
6. Як пишеться *не* з дієприкметниками?
7. Назвіть суфікси дієприкметників.
8. Що називається дієприкметниковим зворотом? Як він виділяється й позначається в реченні?
9. Яка синтаксична роль дієприкметника в реченні?

336. I. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. До якого стилю мовлення він належить?

Люди від природи не наділені силою перевищувати самих себе охоче підкоряються автоматизмові невпинного** часу. Тоді запановують настрої жити лише нинішньою хвилиною пливати за течією покладатися лише на власні зусилля, забуваючи про корені, не зазираючи до залихтих сонцем верховіть. Тоді думати про своє промайнуле життя боязко бо

схоплюєш лише кінцівку, лише найближче. Усе попереднє тоне в цілих океанах подій яких ні уявити ні перелічити. Такий чоловік мовби й не жив, а лише присутній нині при розв'язці свого власного життя (*П. Загребельний*).

II. Перепишіть, уставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть дієприкметники. Поясніть роль їх у мовленні.

 337. Зіставте результати особистої навчальної діяльності з метою, яка ставилася на початку вивчення розділу (по кожному з пунктів). На основі цього зіставлення оцініть, наскільки успішною була ваша діяльність.

 338. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Прочитайте крилаті вислови. Прослідкуйте за особливостями вживання дієприкметників у мовленні.

1. Тіні забутих предків. 2. Украдене щастя. 3. Неопалима купина. 4. Самозакоханий Нарцис. 5. Усевидящее око. 6. Голос волаючого в пустелі. 7. Порох, розвіяний вітром. 8. Невіруючий Хома.

II. Доберіть з художньої літератури й запишіть приклади крилатих висловів, у яких ужито дієприкметники.

 III. Прочитайте крилатий вислів. Чи погоджуєтеся ви з думкою автора? Складіть чотири-п'ять речень на тему висловлення, уживаючи за можливістю дієприкметники.

Живи не так, щоб закон твого життя міг бути законом для всіх. А так живи все своє життя, наче ти через годину маєш померти (*В. Винниченко*).

СПРИЙМАННЯ ПИСЕМНОГО МОВЛЕННЯ

§ 40. ЧИТАННЯ МОВЧКИ ТЕКСТУ НАУКОВОГО СТИЛЮ

(*Читаємо мовчки, аналізуємо, систематизуємо*)

 339. Прочитайте мовчки запропонований учителем текст наукового стилю мовлення. Цей текст буде для вас незнайомий, тому його немає в підручнику. Намагайтеся під час читання зрозуміти його якнайкраще. Після цього потрібно відповісти на запитання за тестом. Будьте уважні у виборі правильної відповіді із запропонованих учителем варіантів.

§ 41. ДІЄПРИСЛІВНИК ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА ДІЄСЛОВА

340. I. Прочитайте вірш. Назвіть дієслова, укажіть спосіб, час і вид.

Якби мені мамо, сьогодні —
Дозволили вибирати,
Де мені далі жити
Й довершувати діла, —
Я вибрав би не країну,
Палаці а чи палати:
Я вибрав би, мамо, дитинство,
Де ти молодого була.

В. Баранов

II. Яку мрію автор утілює в поезію? Чим саме приваблює поета дитинство? Згадайте яскраві картинки вашого дитинства. Які саме спогади про дитячі роки залишилися у вас? Погляньте на світлинки й скажіть кількома реченнями, із чим у кожної дитини пов'язується дитинство?

341. I. Прочитайте текст. Про що у ньому йдеться? Випишіть усі форми дієслова, охарактеризуйте їх.

Пам'ять наша — глибокий колодезь. Пригадайте, як у дитинстві, що тепер здається далеким, напівзабутим, дивились у його темну й холодну далечінь, дивилися зосереджено, не кліпаючи, й бачили ген-ген унизу кляпоту блакитного неба...

Пригадайте, як, піддавшись спокусі, брали галузку, чи листок, чи вишневий камінчик, кидали вниз і пильно стежили, як летить, як наближається до поверхні... (*Є. Гуцало*).

II. Наскільки важливо пам'ятати про своє дитинство? Як ви гадаєте, що людині на схилі літ дають такі спогади?

342. I. Пригадайте, що вам відомо про дієприслівник із попередніх уроків? Уважно вивчіть таблицю. Підготуйте розповідь про дієприслівник.

Дієприслівник як особлива форма дієслова			
На які запитання відповідає	Загальне значення	Морфологічні ознаки	Синтаксична роль
Що роблячи? <i>радіючи, уміючи</i> Що зробивши? <i>побачивши, допомігши</i>	Означає додаткову дію при основній дії, вираженій дієсловом. <i>Дмитрик, заплющивши очі, уявив неосяжну далечінь мря...</i>	Вид: а) доконаний: <i>біжучи</i> б) недоконаний: <i>прибігши</i> Час: а) теперішній: <i>збираючи</i> б) минулий: <i>зібравши</i> Незмінюваність	У реченні — обставина

II. Порівняйте свою розповідь з відомостями про дієприслівник.

Дієприслівник — особлива незмінювана форма дієслова, що означає додаткову дію або стан, супроджує основну дію, виражену дієсловом, і відповідає на запитання *що роблячи?* *що зробивши?*

Дії, названі дієприслівником і дієсловом-присудком, виконує та ж сама особа чи предмет-присудок: *Помітивши неподалік лелеку, я аж затремтів від радості (Є. Гуцало).*

Дієприслівники бувають доконаного (*що зробивши?*) і недоконаного виду (*що роблячи?*), теперішнього або минулого часу.

Увага!

Дієприслівник поєднав у собі ознаки дієслова і прислівника.

Дієслівні ознаки — це загальне значення, вид і час, а прислівникові — незмінюваність і роль у реченні.

343. Прочитайте речення і запишіть. Виділіть дієприслівники, назвіть ознаки. Поясніть орфограми у виділених словах.

1. Кинувши велосипеди на березі, із гучними криками хлопці хутко стрибали у рятівну прохолоду (*Л. Зоряна*). 2. Опинившись серед дикої природи, Остап із Даринкою безперестанку гасали поміж деревами одне за одним (*А. Бачинський*). 3. Одного разу, гуляючи біля скель річки Тетерів, Макар помітив на одному з пагорбів димок від ватри (*І. Роздобудько*). 4. Вигулькнувши з-за рогу вулички з насадженими вздовж каштанами, задзеленчав трамвай, наближаючись до зупинки біля скверу, ніби запрошуючи покататися (*О. Сайко*). 5. Заплющуючи очі, й по цей день я ще не маю темряви в душі (*О. Довженко*).

344. І. Прочитайте текст. Про кого в ньому розповідається? Яким настроєм пронизаний текст? Назвіть образи, що зринули у вашій уяві під час читання. Випишіть дієприслівники, охарактеризуйте їх, використовуючи таблицю.

Чомусь найбільше мені подобається, як чорногузи ширяють у повітрі. Здається, міг би годинами стежити, як вони плавно плывуть, підібгавши й відставивши назад чевоні лапки. А то, буває, зібравшись до купи, затіють таке швидке шугання, що дух перехоплює і хочеться сміятися, бігати по землі, бо груди розриває від радості.

Наближаюсь до чорногузів, що ходять по мілкому...Ось один птах подивився на мене і, задерши дзьоба, хуленько перескакує на безпечніше місце. А решта, не дивлячись у мій бік, переступають тонкими ногами поміж лепехи й осоки, вишукуючи здобич (за С. Гуцалом).

345. Прочитайте уривки з творів. Знайдіть дієприслівники, визначте роль у реченні. Які дієслова при них означають головну дію?

1. Рано, разом із сонцем, прокинулась і Харитя. Хуленько зварила куліш, нагодувала маму, сьорбнула й сама кілька ложок. Упоравшись, зняла серп із полиці, поклала в торбинку хліба й цибулі, зав'язалась рябенькою хусточкою. Далі, поцілувавши маму, мовила: «Піду я, мамо, на вулицю до дівчат, побавлюся трохи» (за М. Коцюбинським).

2. Улянка, прийшовши зі школи, стала поратись по господарству. Принісши в сарайчик цебро з водою, напоїла козу. Потім дівчинка кинула проса курям, зварила кисіль з бузини та яблук і спекла пиріг з пасльоном. Покликавши діда, сіла до столу обідати. Вони завжди отак обідають удвох, бо тільки ж їх двоє живе в хатині...(за О. Донченком).

3. Климко, прокинувшись від холодної роси, що впала йому на босі ноги, побачив над собою скам'яніло-бузкове небо. Таким воно буває лише восени на сході сонця, — без жайворіння, без легких з позолотою хмарок по обрію, без усміхненої радості пробудження. Підібгавши ноги під поли діжурчини*, онімілою тремтячою рукою хлопчик дужче розгорнув солому напроти очей. Він спав під скиртою... (за Гр. Тютюнником).

Діжурчина, або діжурка, — робочий одяг залізничника

Бесіда:

1. Пригадайте, у яких творах українських письменників автори описують дитинство своїх героїв? Яким воно поставало у вашій уяві?
2. Які почуття викликали у вас діти, дитинство яких описане в уривках із творів?
3. Доберіть епітети, що характеризують їхнє дитинство.

Міркуйте! У реченні *Ведучи мене подвір'ям, бабуся говорила без упину (І. Роздобудько)* слово *ведучи* називає другу, додаткову дію щодо основної (*говорила*), відповідає на запитання *що роблячи?*, має недоконаний вид, теперішній час, є незмінюваним, у реченні виконує роль обставини. Отже, це слово — дієприслівник.

- **346.** Проаналізуйте тексти попередніх вправ, порівняйте дитинство згаданих у них людей із вашим. Підготуйте колективну розповідь на тему: «Близьке й далеке дитинство...». Використовуйте дієприслівники.

- 347.** Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

Приємно бродити по теплих калюжах після грому й дощу..

Приємно знайти у траві пташине кубло. Приємно їсти паску і крашанки. Приємно, коли весною вода заливає хату й сіни і всі бродять по воді. Приємно спати в човні, у житі, в просі, в ячмені, у всякому насінні на печі. Приємно тягати копиці до стогу й ходити навколо стогів по насінні. Приємно, окли яблуко, про яке думали, що кисле, виявляється солодким. Приємно, коли позіхає дід і дзвонять до вечерні влітку. І ще приємно, і дуже любив я, коли дід розмовляв з конем і лошам, як з людьми (*О. Довженко*).

I. Прочитайте текст. За зразком цього тексту напишіть слогади про приємні миті дитинства.

II. Перепишіть текст, додавши у кожне речення дієприслівник.

- **348.** Підбийте підсумки вашої роботи на уроці. Розкажіть, чого ви навчилися; що пригадали; які знання чи вміння сприяли засвоєнню нових знань; які вправи і завдання вам більше підходять для закріплення вивченого і набуття досвіду застосування нових знань.

Чари дитинства

§ 42. ВИД І ЧАС ДІЄПРИСЛІВНИКІВ

349. Прочитайте уважно текст. Доберіть до нього заголовок.

Батьки не знали, що в Мишука (*учителя математики*) я отримувала дуже низькі бали. Я приховувала це від них і навіть від своєї старшої сестри. Мені не хотілося про це говорити: дорослі часом не можуть збагнути найпростіших речей. Я не розуміла Мишукових пояснень, а перепитувати його було неможливо, бо він страшенно дратувався, і мова його ставала ще швидшою і невиразнішою.

А все почалося того дня, коли Марта, моя найкраща подруга, не могла розв'язати біля дошки задачу. Їй завжди було важко з математикою, зате на фізкультурі вона була першою. Особливо їй удавалися стрибки в довжину і крос, через що я іноді зовсім трішки заздрила їй. Марта стояла похнюплена, розчервоніла, нервово роздроблюючи пальцями крейду. І марно Ірка, відмінниця з першої партії, намагалася підказати їй правильну формулу. Павло, якому Марта подобалася ще з третього класу, написав навіть формулу на аркуші паперу й підняв високо над головою. А Марта ніби не помічала цього, вперто стояла, мнучи поділ спідниці.

Павло тяжко зітхнув і, махнувши рукою, ліг обличчям на парту. Вичекавши якусь хвилину, Мишук безжально вивів у журналі оцінку...

— Не ходитиму до нього на уроки, — категорично заявила Марта наступного дня.

Тоді-то в мене й зародилася ідея протесту... (*за О. Сайко*).

Поміркуйте і скажіть

Знання, уміння, розуміння	Емоційно-ціннісне ставлення
1. Ознаки яких частин мови поєднує у собі дієприслівник? 2. Скільки дієприслівників є у тексті? Назвіть їх. 3. Визначте у них ознаки дієслова? Поясніть, як ви це зробили? 4. Випишіть із тексту по 3 дієслова доконаного і 3 — недоконаного виду й утворіть від них дієприслівники. У разі потреби скористайтеся правилами і таблицею.	1. Скільки проблем ви виявили у цьому невеликому тексті? 2. Зізнайтеся: у вас є таємниці від батьків? Чому? Це, по-вашому, добре чи погано? 3. Порадьте дівчаткам, як бути у разі, коли ви не розумієте нової теми чи не розібралися у попередній. 4. Як найкраще клас може допомогти Марті? 5. Кому і як допоможе така солідарність? 6. Випишіть із тексту думки, що є дискусійними.

Дієприслівникам властивий вид і час.

Дієприслівник теперішнього часу означає таку супровідну дію, яка відбувається одночасно із головною: *Гортаючи підручник географії, Артем удавав, що уважно читає.*

Дієприслівник минулого часу передає таку супровідну до головної дію, яка відбулася раніше: *Послухавшись бабусиної поради, ми обговорили цю проблему всім класом.*

Бесіда:

1. На які запитання відповідають дієприслівники доконаного виду?
2. Як визначити, до якого виду належить дієприслівник?

Творення дієприслівників	
недоконаного виду:	доконаного виду:
Додаванням до основи дієслів теперішнього часу суфіксів —учи (ючи), -ачи (-ячи): <i>шануй-уть — шануючи; нес-уть — несучи;</i> <i>леж-ать — лежачи; робл-ять — роблячи;</i>	Додаванням до основи неозначеної форми дієслова суфіксів —ши, -вши: <i>пізна-ти — пізнавши; добіг-ти — добігши;</i> <i>озвучи-ти — озвучивши; зігну-ти — зігнувши.</i>

350. І. Прочитайте виразно вірш. Яке враження він на вас справив? Випишіть окремо дієслова доконаного і недоконаного виду. Дієслова доконаного виду запишіть у неозначеній формі, а недоконаного — у формі 3-ої особи множини теперішнього часу. Утворіть від них дієприслівники.

Зразок: *видніється — видніються — видніючись;*
Заснула — заснути — заснувши.

Видніється світанку силует,
А ніч заснула в зорянім намисті.
Де казка з колісковою живе,
Колись давно з'явилося дитинство.

Зігріте на матусиних руках
І купане у чебреці і м'яті.
З тобою на усіх твоїх стежках,
Воно в тобі не хоче підростати.

Йому співає весняний струмок,
Йому метелик сяде на долоньку,
Сніжинок рій запрошує в танок
І зайчиком стає промінчик сонця.

Н. Янушевич

П. Бесіда:

1. Назвіть яскраві штрихи до загального привабливого портрета дитинства.
2. Що із названого поетесою є спогадом і для вас?
3. Згадайте і допишіть 4-5 своїх образків зі спогадів про дитинство.
4. Випишіть 5 дієприкметників, визначте, якого вони стану.

351. Запишіть дієслова, утворіть від них дієприслівники. Поясніть.

Ворухнутися, походжати, завмирати, віддалятися, забувати, освітлювати, затихати, затихнути, вити, витися, дивитися, здавати, розповідати, отримати.

352. І. До кожного дієслова доберіть видову пару, а потім від них утворіть дієприслівники. Усно визначте вид і час дієприслівників.

Зразок: *Заборонити — заборонивши;
Забороняти — забороняючи.*

Заборонити, спочивати, затамувати, вихоплювати, уявити, наливатися, підв'язувати, поправити, здійснитися, оточувати, полити.

II. Із будь-якими двома дієприслівниками складіть речення.

353. Прочитайте речення. Випишіть дієприслівник, визначте вид і час, поясніть як вони творяться.

1. Завертаючи вбік від міста, асфальтівка переходила у звичайну земляну стежину. 2. Доїхавши до станції, я купив квиток і вже скоро сидів на задньому сидінні великої міжміської маршрутки, споглядаючи, як за вікном стрімко тече дорога. 3. Я пішов навмання, заглядаючи крізь паркани. 4. Пригадую, у дідовому садку було багато абрикосів, які я їв, підбираючи прямо із землі. 5. Згадавши тополиний пух за вікнами, жов-

те застояне повітря великого міста, довгі вечори перед телевізором, я переконав себе, що все роблю правильно. 6. Побачивши, що зупинка, яку я пам'ятав з дитинства, була зруйнована, а металевий щит-вказівник із розкладом руху заіржавів і зігнувся навпіл, я розгублено зупинився, міркуючи, що робити далі? (за І. Роздобудько).

354. I. Прочитайте текст. Випишіть кілька речень і доповніть їх дієприслівниками.

Про такі трави мріють коні, які вижили за часів технічного прогресу й байдужості більшості з нас до прекрасного, природного, справжнього.

Такі трави туляться до ніг, обнімають, цілують їх і щось шепочуть...

Виходиш із рейсового автобуса, ідеши берегом річки босоніж і забуваєш за мить про тиждень у людному, спекотному місті.

Спіймаєш щоголю південний теплий вітерець, який пограється твоїм волоссям, ніжний, як легеньке ситцеве платтячко сестри, котре хотілося поносити в дитинстві, і помчать твої думки над річкою кудись у вир життя.

А ти стоїш над річкою і згадуєш дитинство, очі батька, руки бабусі, посмішки друзів.... (Л. Зорана).

II. Про що пише письменниця у своїх спогадах? Які фрагменти дитинства для авторки найбільш приємні?

355. Випишіть по пам'яті 7-8 дієслів, які сьогодні ви використовували на уроці біології (або фізики). Поставте їх у початковій формі, утворіть від них дієприслівники.

356. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Напишіть твір-мініатюру «Побачення із дитинством». Використайте епітети до слова «дитинство», наприклад: *безрадісне, безтурботне, босоного, радісне, веселе, нелегке, спільне, яснозоре, яскраве, духмяне, веселкове*. До цього переліку додайте свої. Для твору оберіть ті, що найбільше підходять вам.

II. Випишіть зі словника 10 дієслів, утворіть від них дієприслівники і запишіть.

357. За підсумками уроку напишіть кілька речень за такими початками: 1. Віднині я вмюю... 2. Я успішно застосовую... 3. Важливим уміння сьогодні для мене є... 4. Я навчив (ла)ся...

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

У здоровому тілі — здоровий дух

§ 43. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-РОЗДУМ ДИСКУСІЙНОГО ХАРАКТЕРУ

*(Слухаємо, читаємо мовчки, пишемо,
аналізуємо, спостерігаємо. моделюємо)*

358. І. Прочитайте мовчки тексти. Визначте тему та основну думку кожного учнівського твору. Зіставте тексти і скажіть, який із них відповідає на запитання *що? де? коли?* а який — на запитання *хто? як? чому?* Чи можна вважати, що один з них інформаційного характеру, а другий — дискусійного? Аргументуйте свою думку.

ІІ. З'ясуйте за тлумачним словником значення слів *дискусія, диспут, полеміка*.

1. СПОРТ — ЗАПОРУКА ЗДОРОВ'Я ЛЮДИНИ

Спорт і ранкову зарядку наші школярі полюбили назавжди.

У шкільному басейні займаємося плаванням. А найбільше нам подобається грати у футбол і хокей, навіть дівчата стали футболістками.

І в школі, і в нашому класі дуже цікаво проводяться спортивні ігри та «Веселі старти». Також часто ми змагаємося з волейболу, баскетболу й шашок.

Не розлучимося зі спортом, бо він — запорука здоров'я людини (*Оксана Цимбал*).

2. МІЙ РЕЖИМ ДНЯ

Часто чую від своїх однокласників, що, мовляв, аби бути здоровим — не обов'язково дотримуватися режиму дня, а головне — загартовувати себе. Я вважаю, що така думка помилкова. У цьому я переконався на своєму досвіді.

Щоб я був здоровим і більше встигав зробити, тренер порадив мені дотримуватися режиму дня.

Передусім звечора турбуюся, аби завтра не ходити «сонним», вечораю за дві години до сну, провітрюю кімнату, півгодини спокійно прогулююся, потім виконую необхідні гігієнічні процедури. Легаю о дев'ятій вечора.

О сьомій ранку встаю й пробігаю середнім темпом чимало відстань. Потім роблю зарядку, умиваюся.

Після уроків удома переодагаюся й поспішаю на футбольну секцію, яку дуже люблю.

Завдяки режиму й регулярному тренуванню я завжди бадьорий, не скаржуся на здоров'я (*Максим Коваль*).

II. З якою метою написаний кожен із текстів, кому їх можна адресувати? Знайдіть у текстах висновки.

- **359. I.** Прослухайте прочитаний однокласником твір. Що виражає (тему чи основну думку) заголовок? До якого типу мовлення належить текст? Визначте адресата мовлення й мету спілкування.

ЯКЩО ХОЧЕШ БУТИ ЗДОРОВИМ

Запитай у будь-кого: хочеш бути сильним, здоровим, спритним? Відповідь напевно буде: «Так!» То чому ж учні прогулюють уроки фізкультури? На мій погляд, це залежить від учителя фізкультури. Якщо його люблять, поважають, то уроку чекають, як свята. Хто схопить м'яча й кидає по кільцю, хто поспішає потренуватися на брусах чи просто робить розминку. Ось так звично починається урок. Якщо вчитель фізкультури бачить наше пустування й відразу кричить — запал пропадає. А якщо заїде, похвалить, — немов крила виростають. Наша вчителька фізкультури вимоглива, справедлива, добра. Ніхто її не боїться, усі поважають. На її заняттях нудьгувати не доводиться. Не забуває вона й давати кожному домашнє завдання, придумує цікаві змагання між класами, туристські походи.

Буває і таке: принесе хтось довідку про звільнення від фізкультури, а вчителька батьків просить його привести. Поговорить із мамою й татом, скаже їм: «Ви знаєте, що здоров'я вашої дитини можна поправити фізкультурою? Багато з тих, хто приносить такі довідки, тепер майже не хворіють, навіть виступають на змаганнях».

У нас таких, з «довідками», чимало. Я теж колись був серед них. У дитинстві був кволим, часто хворів. Та побачивши, як вправно виходить у моїх товаришів, «завівся». Почав регулярно робити ранкову зарядку.

Отже, не поспішайте з довідками. Намагайтеся більше бігати, стрибати, грати з м'ячем чи шайбою, не шкодуйте запалу, загартовуйте свою волю, характер. Адже це залишиться на все життя (*Петро Дяченко*).

II. Автор твору вважає, що він склав роздум дискусійного характеру. А як ви вважаєте? Для доказовості відповіді скористайтеся схемою побудови роздуму дискусійного характеру:

1. Чужа думка, що привернула увагу автора.
2. Погоджується чи не погоджується автор з цією думкою.
3. Ствердження своєї думки (теза).
4. Докази цієї думки (аргументи).
5. Висновок.

! **Зверніть увагу!** В основу роздуму дискусійного характеру кладеться такий випадок, подія чи факт, які підтверджують висунуте положення або заперечують його.

У такому роздумі може вживатися розмовна, наукова, професійна лексика.

360. Виконайте завдання, які допоможуть вам перевірити, чи вмiсте ви користуватися мовними засобами, необхідними для обговорення проблем, пов'язаних зі здоров'ям, заняттями фізкультурою, спортом.

I. Доберіть із поданого в довідці матеріалу означення до слів:

Здоров'я, організм, самопочуття, вигляд, здоров'я берігти.

Довідка. Сильний, слабкий, загартований; фізичне, міцне, багаторське, слабке, погане; зміцнювати, берігти, руйнувати, зіпсувати, розштовувати; відмінне, погане; здоровий, квітучий, змучений, хворий, стомлений.

II. Залишіть, який ви веде те спосіб життя, вибравши відповідь із поданого нижче матеріалу.

Вести (правильний, здоровий, неправильний) спосіб життя;

порушувати (дотримуватися) режиму праці, відпочинку, харчування;

поеднувати навчання з відпочинком; брати участь у змаганнях; тренуватися (наполегливо, систематично, регулярно), у басейні, на стадіоні, у спортзалі; посідати (призове, перше) місце; програвати (кому?); вигравати (у кого?).

361. Прочитайте мовчки текст, скориставшись ознайомлювальним різновидом читання. На основі виділених ключових слів визначте його основну думку.

ПАРОЛЬ, ЩО ВІДКРИВАЄ СЕРЦЯ

У П'єра де Кубертена — видатного французького педагога і громадського діяча, в одного із ініціаторів відродження Олімпійських ігор, було величезне бажання написати оду спорту. Він вважав, що повинен переконати майбутніх читачів у тому, що спорт — це насолода, що він сприяє розвитку гармонії розуму й сили, кличе до справедливої боротьби, допомагає виробляти благородство. Звання переможця гідний той, хто боровся чесно й відкрито.

I, нарешті, спорт вимагає миру, оскільки лише на мирних полях можливе мирне єдиноборство. Кубертен вирішив, що тільки пароль «мир» повинен прозвучати у віршах заключним урочистим акордом. Він відправив свою працю «Ода спорту» на конкурс мистецтва (1912 р.) і отримав із розділу літератури перше місце й золоту медаль (За В.Новоскольцевим).

362. Напишіть твір-роздум дискусійного характеру на тему: «Заняття фізичною культурою — потреба чи мода?». Адресат мовлення — ровесники; мета спілкування — поділитися думками про користь занять фізичною культурою, популярність деяких видів спорту, про доступні вам види фізичної культури, секретами власних спортивних успіхів або вашого друга (подруги), знайомих, зробити висновки й поради щодо дотримання режиму навчання і відпочинку тощо.

363. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

Прочитайте наведені протилежні думки. Продумайте ситуацію, у якій вони могли б бути висловлені. Доберіть аргументи для підтвердження кожної тези або її заперечення й зробіть висновок. Запишіть.

I. Читання паперових книжок — дуже важливе, корисне й приємне заняття, більш безпечне для очей, ніж читання електронних книжок, у процесі якого з'являється спокуса «запозичити» якийсь реферат, твір, вскочивши при цьому в неабияку халепу...

II. Читання паперових книжок — це марна трата часу, заощаджує час читання електронних книжок, з'являється можливість полегшити собі навчання, не виходячи з дому, проте довго читати з монітора...

§ 44. ДІЄПРИСЛІВНИКОВИЙ ЗВОРОТ

364. I. Прочитайте текст. Які почуття автора у ньому втілені? Чи відчували щось подібне у своєму житті ви?

А ще я люблю, як з лісу несподівано вигулькне хатина, заскриплять ворітця, побіжать стежки до саду і до пасічеська. І люблю, коли березовий сік накрапає із жолобка, він так гарно вистукує: «тьоп-тьоп», що

неодмінно, не вагаючись, завернеш до нього і присядеш навпочіпки. Також люблю, не сподіваючись, напасти на лісове джерело і дивитись, як воно коловертнем викручується з глибини. І люблю, коли гриби, обнявшись мов брати, збирають на свої шапки росу, і люблю восени по коліна ходити в листі, коли так гарно червоніє калина і пахнуть опеньки (За М. Стельмахом).

II. Знайдіть у тексті дієприслівники та дієприслівникові звороти. Визначте на основі спостережень умови вживання при них розділових знаків. Зіставте свої висновки із поданими правилами.

В усному мовленні дієприслівниковий зворот відокремлюється паузами, а на письмі — комами. Одиничний та однорідні дієприслівники також відокремлюються: *Озирнувшись, Сірко мало не впав із коня. Провівши обома долонями по обличчі, характерник Сірко полегшено зітхнув* (М. Морозенко).

Одиничний дієприслівник, який стоїть після присудка і відповідає на запитання як?, та фразеологізм із дієприслівником не відокремлюються: *Мати виходить з оселі посміхаючись, а я позіхаючи* (за М. Стельмахом). *Працювали не покладаючи рук.*

365. Порівняйте наведені вище правила із алгоритмом застосування їх.

Алгоритм відокремлення комами дієприслівників та дієприслівникових зворотів

Що ви помітили у реченні — дієприслівник чи дієприслівниковий зворот?

366. І. Подані речення поширте дієприслівниковими зворотами.

1. Я прокинувся і подивився у вікно. 2. За вікном літав тополиний пух. 3. Хлопець роззирнувся довкола. 4. Голосно сюрчали коники і співали якісь невидимі пташки. 5. Замок гордо височів на пагорбі.

367. Прочитайте текст. Доповніть кілька речень дієприслівниковими зворотами.

Отже, я стояв на пагорбі й оглядав долину. І задихався від захвату.

Село лежало серед розлогих садів, як низка необроблених коралів або... розсип цукерок у різнобарвних обгортках. У смарагдовому лісі спалахували золоті блискітки сонячного світла. Раніше я ніколи цього не помічав. Такі картинки виникали хіба на моніторі компа! Я подумав, що варто було приїхати сюди лише заради цього видовища. І пошкодував, що я не художник (*І. Роздобудько*).

368. І. Випишіть з поданих фразеологічних зворотів ті, які є синонімічними. Позначте суфікси дієприслівників.

Розправивши крила, вирвавши із серця, прикусивши язика, сівши на мілину, надягаючи овечу шкуру, смаленого вовка побачивши, ллючи крокодилячі сльози, набравши в рот води, канувши в Лету, побувавши в бувальцях.

II. Складіть і запишіть два речення із дібраними фразеологізмами.

 369. Прочитайте текст. Візьміть його як початок колективно створеної розповіді про дитинство. Оберіть найкращі історії, продумайте, як ви їх викладете й виразите. Твір необхідно озвучити і зафіксувати у ньому дієприслівники.

Дитинство завжди сповнене пригод і несподіванок. І все ж у кожного з нас у дитинстві рано чи пізно, але неодмінно трапляється така пригода, що позначається на всьому подальшому житті. Вона може бути веселою чи сумною. Феєричною чи глибоко внутрішньою, доброю чи й не дуже — але якщо в тебе, любий читачу, її досі не було, це означає лише те, що вона ще попереду (*І. Андрусак*).

 370. Відредагуйте і запишіть речення.

1. Мені так зручно — не треба, ходивши по класу, привертати до себе увагу. 2. Надвечір, задовольнившись програмою дозвілля, мені було приємно все згадати. 3. Згадуючи вчорашню гру з командою 7-б, нас проймає гордість за себе. 4. Ми, готуючи уроки на завтра, написали листа нашому другові з Лондона.

 371. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Перепишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть правила, які ви застосували.

Міркуючи про диво яке щойно довелось йому побачити в церкві, Сірко поволі подався на січовий майдан. Із задуми вивів його голосний сміх. Потрапивши у жваве коло козацтва він укотре за сьогодні вражено завмер. Картина яку спостеріг на майдані, нагадала йому про минувшину. Так, ніби цих семи літ не минало! Він зненацька побачив себе босим хлопчиськом посеред майдану. Ось біля його ніг влігся Сірий, а довкруг півколом згуртувалися зацікавлені козаки потішаючись із муштрованого вовчиська й зятятості хлопця... і тільки що Івана Дуба з-посеред запорожців не видно. Та й інших знайомих облич тут не знати (М. Морозенко).

II. Подані речення поширте дієприслівниковими зворотами й запишіть.

1. ..., ошелешені козаки заклакли. 2. ..., Сірко різко повернувся. 3. ..., Сірко кілька годин стояв на самоті. 4. ..., хлопець не думав, що вчитися буде так важко. 5. ..., порятовані запорожці пишалися мужністю полеглих побратимів.

 372. Оцініть свою роботу на уроці й визначте, якими є результати її.

§ 45. НЕ З ДІЄПРИСЛІВНИКАМИ

 373. I. Прочитайте текст. Про що у ньому йдеться? Випишіть у зошит дієслова, утворіть від них дієприслівники й запишіть їх із часткою не.

Зразок: Запам'ятала — не запам'ятавши;

... Примовляння бабусині запам'ятала на все життя.

Коли кувала зозуля — саджали картоплю і йшли шукати цвіт мати-й-мачухи. А коли проходили літні дощі — на килими берегових трав збиралося багато води.

Перші теплі добрі дитячі враження — на все життя. У кожного є своя свята пора дитячих снів! А в них у кожного є щасливі дні отих дощів, веселок і маленьких жабок, що водилися і в криницях, які тулилися до берегів річки.

Зиму теж чекали і люди, і річка. Дорослі прибирали річку від сухих очеретів, скошуючи їх для своїх потреб.

Обставляли очеретом хати, аби взимку було тепло, щоб стіни морозом і вітром не обдувало. А ще прорубували в кризі ополонки й ставили плетені з лози ятері* — ловили в'юнів.

А старші до сутінків грали в хокей. У кожного ковзани прив'язані до валянок, туго затягнуті спеціальними паличками. Ключки теж саморобні, а шайба — шматок льоду, який можна завжди змінити (за Л.Зоряною).

II. Робота з текстом:

Знання, розуміння, аналіз...	Емоційно-ціннісне ставлення
1. Якими частинами мови є слова «примовляння», «скошуючи» «потреби», «плетені», «привязані»? 2. Поясніть написання виділених слів. 3. Зверте за словником, як правильно наголосити слова «килими», «криницях», «очеретів», «ятері», «паличками».	1. Перекажіть, що саме авторка згадує про далеке дитинство. 2. Чи можна стверджувати, що це було радісне дитинство? 3. Які елементи спогадів зацікавили вас? 4. Чи запитували ви своїх батьків, бабусь і дідусів про їхнє дитинство?

III. Зверніть увагу на виділені слова в першому тексті. Обґрунтуйте написання **не** з дієприслівниками, користуючись теоретичним матеріалом.

Не з дієприслівником пишеться окремо. Разом **не** з дієприслівником пишеться лише тоді, коли дієприслівник без **не** не вживається. Наприклад: *не вгледівши, не пізнавши, але: непокоячись, недооцінюючи.*

У кінці дієприслівникових суфіксів вимовляється голосний [и], який на письмі позначається буквою **и**: *чуючи, вивчивши.*

374. Прочитайте прислів'я і приказки, запишіть, знявши ризик. Поясніть написання не з дієприслівниками. Розкажіть, як ви розумієте зміст цих фразеологізмів.

1. Не/зачувши гіркого, що ти знаєш про солодке. 2. Не/зробивши обруча, за діжку не берися. 3. Не/пізнавши отрути бджоли, не скуштуєш меду. 4. Жне, не/сіявши, молотить, не/віявши. 5. Не/хтуючи честю, не вбережеш совісті. 6. Не/впіймавши, не кажи, що злодій. 7. Не/навчавшись, не навчишся. 8. Не/розтродивши горіх, не смакуватимеш зернятком. 9. Багатий помирає не/доївши, а бідний переївши. 10. Не/йди у воду, не /питавши броду.

375. Прочитайте речення. Випишіть дієприслівники з не, поясніть написання. Пригадайте правила написання виділених слів.

1. От і зараз, набурмосений і заспаний, я стою посеред хати, не знаючи, де й що шукати. 2. Не змінюючи свої кучеряві зачіски, хмари купчилися на небі. 3. Не втомлюючись пригадувати, я уявляю, як мерехтить далеке поле бабусиними прислів'ями, синіє високе небо маминими очима, духмяють літні чебреці* батьковими мріями. 4. А життя, не збавляючи шаленого темпу, іде, поспішає, аж перечепається в русі, у кривді,

неправді й щасті, таке, як воно є. Б. Духмяний добрий дух, не знаючи перепон, оповив усе навкруги: і смугу біло-рожевої конюшини за ровом, і васильки, що гралися з бджолами, і грицики, що квапилися відцвісти, і темно-зелену лісосмугу ясенів, що височіли неподалік (за творами М. Стельмаха, Л. Зоряної).

376. Подані дієприслівники запишіть з не, утворіть словосполучення і запишіть.

Зразок: Святкувати — не святкуючи цього року;

Святкувати, класти, дивитися, порадитися, розповіти, соромитися, повернути, впізнати, облаштуватися.

 377. Виявіть помилки у словосполученнях і запишіть правильно. Поясність, що є помилкою.

Пероздивляючись довкола; не розтягнувшись на довгі кілометри; не пам'ятаючи дослівно; не лікуючи рану; не схиливши голови; не поїхавши до Львову; жили, не розкошуючи.

 378. І. Прочитайте вірш. Яку думку утверджує автор? Перекажіть своїми словами так, як ви зрозуміли цей твір.

Десь проходила ніжність між нами
і спинилась. І кликала нас.
І не вміла стати словами,
бо не знала для себе назв.
Звалась дружною. Звалась приязню.
Вміла ждати і чатувать.
Ми тримали її, мов на прив'язі,
щоб не сміла нас чаклувать.
І вона ставала незграбною,
як отой циганський ведмідь.
Лиш боялась на людях рангом
ланцюгом своїм прогрімить.
Чи були ми занадто гордими,
що й слова були крижані?
Так й лишилась вона кросвордом, —
може, ніжність, а може, й ні...

Ліна Костенко

II. Робота з текстом:

Знання, розуміння, аналіз...	Емоційно-ціннісне ставлення
<p>1. Випишіть дієслова з не, утворіть від них дієприслівники, поясніть написання.</p> <p>2. Поясніть написання виділених слів.</p> <p>3. З'ясуйте за словниками значення слів «ніжність», «дружба», «приятель».</p>	<p>1. Про що роздумує автор?</p> <p>2. Як ви ставитеся до таких рис, як «ніжність», «доброта»?</p> <p>3. Що є виявом ніжності й доброти?</p> <p>4. Чи є місце цим поняттям у ваших спогадах про дитинство?</p> <p>5. Хто є втіленням ніжності й доброти у вашій родині?</p> <p>6. Розгляньте малюнки, зображені нижче. Чи можна назвати кожну картинку «Ніжність». Чому?</p> <p>7. Підготуйте колективний твір «Ніжність у нашому житті».</p> <p>8. Що означає «ніжність... не вмiла стати словами»?</p>

379. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Напишіть будь-яких п'ять-сім порад для маленьких дітей, уживаючи не з дієприкметником.

II. Випишіть із словника десять дієслів (порівну dokonаного і недоконаного виду), утворіть від них дієприслівники, запишіть у зошити їх із часткою **не**.

380. Проаналізуйте свою роботу на уроці й назвіть власні досягнення.

§ 46. ВИПРАВЛЕННЯ ПОМИЛОК, ДОПУЩЕНИХ У ПИСЬМОВОМУ ПЕРЕКАЗІ ЧИ ТВОРІ

(Читаємо жовчки, пишемо, аналізуємо, узагальнюємо)

 381. Розгляньте уважно таблицю «Основні види помилок, які можуть траплятися в мовленні» (Додаток). Визначте, яких видів помилок ви допустилися у вашому творі-роздумі дискусійного характеру (вправа 362), скориставшись поданою нижче пам'яткою «Як працювати над виправленням помилок», поданою в додатках. Відредагуйте свою роботу.

 382. Прочитайте творчу роботу ваших товаришів або обміняйтеся роботами з товаришем по партії. Відзначте на берегах за допомогою умовних позначень усі виявлені помилки, які там трапилися. Проставте загальну кількість помилок кожного виду. Намагайтеся уникати подібних помилок і в своїх роботах.

§ 47. БУКВА И В СУФІКСАХ ДІЄПРИСЛІВНИКІВ. ВИКОРИСТАННЯ ДІЄПРИСЛІВНИКІВ У МОВЛЕННІ

383. I. Прочитайте.

У дієприслівникових суфіксах доконаного (-ши, -вши) і недоконаного (-ючи, -ючи, -ючи, -ючи) виду потрібно писати букву — **и**: зізнавшись, добігши, долаючи, пізнаючи.

II. Перепишіть словосполучення, ставлячи замість крапок необхідну букву.

Залишаюч.. у спадок; нагороджуюч.. переможців; долаюч.. перешкоди, збудувавш.. хатину; ігноруюч.. підказки; схваливш.. рішення; допомігш.. другові; жартуюч.. у відповідь; щебечуч.. до бабусі; присівш.. біля лави; шукаюч.. правди; виринаюч.. з води; запропонувавш.. дружбу.

384. Від поданих дієслів утворіть дієприслівники, додайте слова, аби утворилося словосполучення, і запишіть.

Зразок: *гребти* — *гребучи*; *гребучи сіно*;

Гребти, загадати, завернути, помирити, глянути, уподобати, збирати, зібрати, посипати, збудити, випрасувати, тужавіти, плекати, квапити.

 385. Додайте у текст чотири-п'ять дієприслівників або дієприслівникових зворотів. Запишіть.

День був ясний, сонячний і теплий. Починалось бабине літо. Надворі стояла суша. Небо синіло, як улітку. Сонце ходило на небі низько, але ще добре припікало косим промінням. Тихий вітер ледве ворушився. Над полем мигтіло марево. Половина листя на вербах уже пожовкла, але на тополях, на осокорах лист зеленів, ніби влітку. Якби не жовте листя в садках, то можна було б подумати, що надворі не бабине, а справжнє літо... (І. Нечуй-Левицький).

386. Прочитайте речення. Поясніть граматичне значення й написання дієприслівників.

1. М'яко ступаюч.. по споришу, Дениско й батько вийшли на стежку, оторочену з боків очеретом і лешехою. 2. Скоро, накопавш.. червяків, уже й справді сиділи вдвох на поваленій вербі. 3. Неподалік, на кам'яній приступці, сиділа дівчинка, затуливш.. обличчя руками. 4. Озимина, поблівш.. від інею, стелеться ген удалину по полю. 5. Ідуч.. по калину, ми спостерігали, як небо на сході набрякло рожевим сяянням (за С. Гуцалом).

387. Прочитайте народні повір'я. Що вам відомо про них? Як ви думаете, навіщо народ складав їх. Знайдіть у реченнях дієприслівники, поясніть написання.

1. Рідня, зустрічаючи батьків із немовлям біля хати, урочисто мовить: «Щоб дитина була багата, як земля, дужа, як вода. Щоб і в коморі, і в оборі було доволі!». 2. Витерши ноги, батько вносить немовля до хати, кладе головою на схід сонця вздовж ліжечка, щоб «гарно росло». 3. Дбаючи про здоров'я малюка, у купіль додавали свячену воду, зілля, гроші, шматочок хліба або зерно; в інших регіонах кладуть калину, листя дуба (хлопчикам), любисток (дівчаткам), шавлію, чистотіл, трішки меду. 4. Після хрестин кума, зайшовши до хати, передавала хрещеника матері й говорила: «Брали від вас народжене, а принесли хрещене, щоб росло на втіху вам і нам!». 5. Дбаючи про фізичне здоров'я малюка, варто зберігати ці неоціненні правила й багатий досвід предків (за С. Маховською).

- 388.** Зізнайтеся: ви любите мандрувати? Якщо так — поділіться на групи для підготовки спільного рекламного проекту. Завдання №1 — визначитися із маршрутом подорожі. Завдання №2 — розробити привабливу рекламу вашої мандрівки. Скористайтеся зразком. У реченнях обов'язково використайте дієприслівники. Розгляньте світлини.

Зразок: 1. Відвідавши це озеро, ви... 2. Обравши на маршрут, ви...

- 389.** Оберіть один із варіантів домашнього завдання:

I. З поданими дієприслівниками складіть речення і запишіть їх.
Наздоганяючи, повертаючись, згадавши, розгорнувши, не кваплячись, плакаючи, подолавши.

II. Напишіть сім-вісім речень, у яких продемонструйте ваше розуміння практичної доцільності знань і вмінь з української мови.

Зразок: Знаючи правила вимови звуків, я говоритиму красиво, моє мовлення буде милозвучним, красивим.

- 390.** Проаналізуйте результати вашої роботи на уроці. Чи можна про вас сказати, що ви — людина, яка відповідає за результати навчальної діяльності? Чи не втрачається у вас інтерес до навчання?

§ 48. РОЗБІР ДІЄПРИСЛІВНИКА ЯК ОСОБЛИВОЇ ФОРМИ ДІЄСЛОВА

- 391.** I. Перепишіть речення, розподіляючи їх на дві групи: у першу — речення, у яких потрібно розставити пропущені розділові знаки, а в другу — речення, які потрібно перебудувати, бо в них неправильно використано дієприслівниковий зворот.

1. Яка то була втіха вибравшись на самісіньку маківку** пагорба, хоч і босоніж, переможцем поглянути на засніжене село, що бавилося димами, і всівшись на принесені з дому ночви ринутися** на весь дух донизу! 2. Побачивши матір, у мене радісно** забилося серце. 3. Машинерія твоя летить, аж вітер гуде у вухах пересвистуючи, перед тобою хати хитаються підстрибуючи, а ти з розгону вриваєшся у чийсь санчата м'ячем вилітаючи на сніг. 4. **Проживши** лише сорок років, її твори назавжди залишаться з нами. 5. А ззаду вже росте отакенна купа регочучи, верещить, клубочиться **видираючись** наверх і жужмом котиться вниз. 6. Слухаючи пісню, «Ой не світи, місяченьку», стискається серце (З повісті «Гуси-лебеді летять» М. Стельмаха).

II. Усно розберіть виділені дієприслівники як особливу форму дієслова, скориставшись послідовністю такого розбору.

► Морфологічний розбір

Послідовність розбору дієприслівника як особливої форми дієслова

1. Назва особливої форми дієслова.
3. Час.
2. Вид.
4. Синтаксична роль.

Мати, готуючи сніданок, жимоволі здивилась на ранкове сонце (О.Гончар).

► Зразок розбору

<i>Усно</i>	<i>Письмово</i>
<i>Готуючи</i> — особлива форма дієслова — дієприслівник, утворює дієприслівниковий зворот; недоконаного виду, теперішнього часу, виконує роль обставини	<i>Готуючи</i> — особл. форма дієсл. — дієприсл.; дієприсл. зворот; недок. вид; теп. час; обст.

Зверніть увагу! Не потрібно в простому реченні використовувати дієслово-присудок і дієприслівник, коли вони позначають дії різних осіб предметів, або застосовувати їх у безособовому реченні. Недотримання цього правила призводить до синтаксичних помилок типу: *Граючи в шахи, на нас несподівано сипонув дощ. Позасмагавши на сонці, захотілося пити.* Правильно побудовані речення матимуть такий вигляд: *Коли ми грали в шахи, на нас несподівано сипонув дощ. Коли ми позасмагали на сонці, усім захотілося пити.*

392. Прочитайте уривок тексту. Які мовні засоби виразності використані в ньому?

Грайливий промінчик сонця полоскотав йому очі. Туман зійшов! Веселий щєбіт пташок заповнив ущелину.

Білі хмари бігли над синім горизонтом, зблискуючи обвітреними боками, а гори сяяли в каскаді сонячного світла й щасливих барв літа. Якесь пташина сіла на гілочку й весело гойдалася, наче закликаючи до радісної гри...

Зваливши рюкзак на плечі, обвішавшись своїми пожитками, Дмитро став повільно спускатися стежкою вниз..

Він шукав джерело. Продирався густими заростями, провалювався в буреломи... (М. Чумарна).

II. Спишіть, перебудовуючи будь-які речення таким чином, аби в них додати дієприслівниковий зворот.

393. I. Спишіть, вставляючи пропущені букви й правильно вживаючи не з особливими формами дієслова.

(Не)вгаваюч.. голоси; зайшов до хати тремтяч.. від холоду; розмовляли (не)вгаваючи; (не)вмираюч.. традиції; тремтяч.. руки; дивився, не змигнувш.. оком; (не)згасаюч.. вогні; полум'я горіло, (не)згасаюч..

394. Перебудуйте речення, використовуючи в ньому дієприслівниковий зворот.

1. Під час спостережень за тваринами будьте обережні, бо інколи вони бувають агресивними. 2. Дівчинка дивилася на брата, шукала в нього підтримки. 3. Дмитро мимоволі згадав свою пригоду й усміхнувся. 4. Чоловік заплющив очі й занурився в тишу й гомін лісу. 5. Терпляче набирал воду, спостерігав, як вона напливає м'якими імпульсами, наче десь там, у глибині, джерело дихає.

 395. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Доповніть текст дієприслівниками чи дієприслівниковими зворотами.

Піч зіткала найніжнішу шаль із пухких сніжинок і кинула її на плечі дерев. А несміливе зимове сонце розфарбувало ту шаль у блиск кришталю. Лише вітер легенько дмухав на кожну сніжинку, і вони летіли з плечей оголених якацій...

Я згадувала шовковицю свого дитинства, що годувала шість колін нашого роду.

Росла шовковиця з південного боку старої хати. Убирала в себе тепло сонця, соки землі й родила на всіх...

Пташки гніздилися на чудовому дереві, ховалися в гущавині гілок від вітру й дощу, рятували кору від комах...(Л. Зоряна).

II. З будь-якого художнього твору випишіть текст (сім речень), у якому є дієприслівники чи дієприслівникові звороти.

396. Прочитайте текст, перебудуйте ті речення, у яких замість дієслів-присудків можна використати дієприслівники. Зіставте подані й перебудовані речення, укажіть на особливості вираження відтінків змісту ними.

За хмарами-хмарами куталося сонце; воно зрідка опускало під краї неба імляві прояснітки, і тоді земля трималася на них, мов колиска. Навколо тихо бринів** золотий півсон передосіннього степу. Здалеку, наче по блакитній воді, поволі пропливав приломлений до плуга орач, а за ним, біля самого неба, вітряки намотували на свої крила бабине літо й час...

Я й досі з хвилюванням уходжу в передосінню золотисту втому полів, я й досі не можу спокійно дивитися на останні, сизі від негоди, вітряки, на ці добрі душі українського степу, що віками вписували в сторінки хмар і неба нелегкий** літопис хліборобської долі.

Мені іноді здається, що я теж схожий на вітряка, який основою, хрестовиною тримається чорної, репаної землі, а крилами жадає** неба... (М.Стельмах).

 397. Прочитайте речення. Відредагуйте й запишіть правильно. Поясність, де було допущено помилки.

1. Їдучи до школи, мені перебіг дорогу чорний кіт. 2. Їдучи на велосипеді, у мене спустилася шина. 3. Виконавши домашнє завдання, мені захотілося пограти в футбол. 4. Піднявшись на пагорб, перед нами відкрилася прекрасна панорама міста.

398. Прочитайте подані висловлення. Наведіть аргументи (докази) на користь істинності їх.

1. Не спитавши броду, не лізь у воду. 2. Не їсть чоловік калину, пропустивши малину. 3. Не взявшись за сокиру, хати не зробиш. 4. Мовивши слово, треба бути йому паном. 5. Тешучи дерево, кравцем не станеш (Нар. творчість).

 399. Дайте відповідь на запитання й виконайте завдання:

1. Укажіть на спільні й відмінні ознаки між: а) дієсловом і дієприслівником; б) дієприкметником і дієприслівником.

2. Визначте, у чому полягає відмінність між такими особливими формами дієслова: *читаючи, прочитавши, читаний, прочитаний*.

3. Які дієслівні основи служать для творення дієприслівників? Якого виду дієприслівники від них утворюються? Наведіть приклади.

4. Зробіть морфологічний розбір дієприслівника, ужитого в поданому реченні.

І люблю, коли гриби, обнявшись мов брати, збирають на свої шапки росу (М.Стельмах).

5. Перепишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть умови уживання їх.

1. Доц ішов увесь день то стихаючи то посилюючись і перестав лише надвечір. 2. Із вирію летять курличучи ключі (М.Зеров).

6. Спишіть слова, розкриваючи дужки. Поясніть правопис дієприслівників з *не*.

(Не)волячи, (не)прощаючись, (не)доспавши, (не)спитавши, (не)кваллячись, (не)чуючи, (не)добудувуючи, (не)здужаючи, (не)дооцінюючи.

7. Перепишіть, уставляючи на місці пропущених крапок літери *и* чи *і*. Поясніть свій вибір.

Вважаюч.. себе здоровим, усі бажаюч.., тежніюч.. фарби, обгороджуюч.. ділянку, очікуюч.. маршрутку, в'януч.. квіти.

8. Перебудуйте й запишіть речення, замініть, де це можливо, дієслова дієприслівниками. Зробіть висновок.

У церкві я жав і покаючись, і набратися розуму, якого все чомусь не вистачало мені. Та я не дуже цим і журився, бо і в дорослих теж чогось вискакували клепки, розсихались обручі, губились ключі від розуму, не варив баняк, у голові літали джмелі, замість мізків росла капуста, не родило в черепку, не було лою під чуприною, розум якось втулявся аж у п'яти і на в'язах стирчала макітра... (За М.Стельмахом).

400. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Випишіть із будь-якого літературного твору, який ви читаете чи прочитали, уривки, у яких, яскраво виявляється авторський стиль, представлено багатство, виразність і краса мови та є дієприслівники. Яка роль їх у мові?

II. Учені виділяють таких дев'ять важливих для людини звичок: ранній підйом, захоплення читанням, уміння спрощувати, уповільнення, тренування, щоденна практика, оточення, журнал подяки і наполегливість. Підготуйте розповідь про те, які з цих звичок притаманні вам. За можливістю в розповіді вживайте дієприслівники.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

По роботі пізнають майстра

§ 49. СТИСЛИЙ ПИСЬМОВИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ З ОПИСОМ ДІЙ У ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

*(Читаємо вголос і мовчки, говоримо, пишемо,
спостерігаємо, аналізуємо, моделюємо)*

401. Пригадайте, які типи мовлення ви знаєте. Над якими описами ви вже працювали в п'ятих-сьомих класах? У яких ситуаціях вам доводилося описувати дії людини? Наведіть приклади таких описів на уроках фізики, хімії, історії, біології та ін. Зробіть висновок про те, чи потрібне в житті людині таке вміння.

402. I. Прочитайте вголос текст. Визначте, у якій ситуації спілкування можливе таке висловлювання (про що в ньому розповідається, кому і з якою метою). З'ясуйте стиль мовлення, його характерні особливості.

Простим називають плетення, при якому одиночні прутки влітають через один вертикально укріплений прут, так званий стояк. Стояки утворюють каркас* виробу. Прутки плетуть через стояки у вигляді неперервної стрічки, нашаровуючи по спіралі один ряд над іншим. У зімкнутих фігурах нашарування ведуть колоподібно в одному напрямі зліва направо. Плетуть ряд від одного кінця до другого, навколо крайнього стояка роблять поворот, огинають його й плетуть у зворотному напрямі.

Після того, як перший прут виплетено до кінця, на його кінець накладають другий і продовжують плести цим прутом. Періодично ряди треба вирівнювати й ущільнювати (*За Г. Педь*).

II. Знайдіть у тексті частину, яку можна використати як інструкцію для тих, хто хоче оволодіти простим способом плетення лози.

Зверніть увагу!

Залежно від мети висловлювання **описи дій** бувають **художніми, науковими, діловими**.

Художній опис має на меті вплинути на читача, зобразити людину в процесі роботи, виявити авторське ставлення до героя опису.

Науковий і діловий описи мають на меті дати читачеві точне уявлення про характер і особливості процесу праці. Часто на основі тако-

го опису читач повинен щось виконати, тобто це — своєрідні інструкції до виконання певної роботи.

403. I. Прочитайте мовчки текст, в основі якого лежить опис дій. Визначте його основну думку. Знайдіть у тексті ключові речення. Доберіть заголовки.

Давно, ще малим, потрапив Сахрон до гончарні, і завертівся його круг. Навчався в самого Тараса Пошивайла, знаменитого майстра, якого знали на всіх ярмарках. Від Пошивайла й перехоплював науку малий Сахрон. Він мав особливе відчуття до глини...

Сахрон брався до діла, як маляр або музикант. Неспокійний, трепетний. До глини завжди придивлявся: щоб із доброго родовища була та щоб вимішана старанно, не густа й води не було в ній зайвої. І вже коли брав із замісу, то неначе зачерпував пригорщами зерно з пшеничного вороха. Клав на круг, обіймав обома руками той кавалок мокрої глини й починав священнодіяти. Піднімав уверх, формував свого глечика чи куманця*, виліплював чутливими пальцями, вкладав у сиру глину тепло долонь своїх і жар своєї душі.

Стінки того виробу мусили бути не товсті й не перетончені, рівними, як сталевий лист під умілою рукою ковала.

І вже так старався гончар, щоб не було по боках жодного бугрика чи виїмки. І виходили з-під його рук не просто горшки, макітри, виходила пісня, витворена з глини. Загартована в печах на огні, та пісня дзвеніла потім на всіх ярмарках, скликаючи до себе дівчат і молодичь (За *Г.Цюлою*).

II. Дайте відповіді на подані нижче запитання й виконайте завдання:

1. До якого стилю мовлення належить текст? Відповідь аргументуйте.

2. За допомогою яких слів у тексті описано дії майстра? Назвіть їх.

3. Чи допомагає опис дій схарактеризувати людину під час роботи, виявити її ставлення до результатів праці? Аргументуйте відповідь прикладами з тексту.

4. Випишіть дієслова, за допомогою яких описуються дії людини, і слова, що свідчать про ставлення її до результатів своєї праці.

 404. Прочитайте ще раз текст про гончара Сахрона. За самостійно складеним планом стисло перекажіть текст (усно). За потреби скористайтеся пам'яткою «Як працювати над стислим переказом» (вправа 242).

 405. I. Проаналізуйте свою роботу на уроці. Продовжте речення: «Я навчив (ла)ся Це вміння потрібне в житті, оскільки доводиться ...». Запишіть.

II. Підготуйтеся до твору-опису дій у художньому стилі. Проведіть спостереження за людьми, які виконують певну роботу.

ПРИСЛІВНИК

Прислівник як самостійну частину мови виділили ще в античній граматиці (2—1 ст. до н.е.). Грецькі й римські граматики позначали його терміном, що в перекладі означав «бути при дієслові». З часом у такому ж значенні цей термін перейшов до європейських мов, а в 1873 році вперше його назву було використано в українській граматиці.

З-поміж інших частин мови прислівник вирізняється сукупністю особливостей, визначальною серед яких є відсутність словозміни й морфологічних категорій.

Прислівник — цікава й складна частина мови. Вона тримається дієслова подібно до того, як прикметник супроводжує іменник.

Використання прислівників у вашому мовленні сприятиме точності й виразності його, дасть змогу передати власне ставлення до змісту висловлювання.

Звичаї й традиції українського народу. Українські символи

§ 50. ПРИСЛІВНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

*В океані рідного народу
Відкривай духовні острови (В. Симоненко)*

406. I. Прислівник ви вивчали ще в четвертому класі. Ознайомтеся з назвами параграфів цього розділу й з'ясуйте, що ж нового ви дізнаєтеся тепер? Зверніть увагу, наприклад, на відомості про різновиди прислівників і способи творення їх, про ступені порівняння якісних прислівників. До того ж у розділі представлено чимало правил з правопису цієї частини мови, які вам необхідно засвоїти.

II. Спробуйте обґрунтувати власну думку про прислівник і визначити завдання, які вам доведеться розв'язувати під час вивчення цієї частини мови. Складіть план вивчення розділу, розпочавши його словами: «Я планую вивчити й знати відомості про прислівник, щоб...», і в кінці уроку зачитайте його.

407. I. Прочитайте текст. Доберіть до нього свій заголовок. Опрацьовуючи соціокультурну тему уроку, давайте разом подумаємо й дамо відповідь на запитання: «Які звичаї українського народу використовуються в сучасному житті? Яких із них дотримуєтеся ви?».

ДЕРЕВО ЖИТТЯ

На багатьох українських рушниках, вишиванках і керамічних виробах квітне, простягає *догори* дивні, *химерно*** закручені гілки незвичайне дерево. На ньому ростуть різноманітні квіти, з-під гілок виглядають ведмеді й бики, а на самісінькій вершині співають райські пташки. У хвилястих лініях-гілках ховаються дивовижні візерунки, від яких *важко* відвести погляд.

Наші пращури шанували й обожнювали цю рослину, *дбайливо*** передавали своїм дітям і внукам малюнки й вишивки з гілками й візерунками священного дерева. У давні часи його називали Світове Дерево, Дерево Життя.

Дерево Життя наші прадіди сприймали як стрижень* Всесвіту, намагалися передати нащадкам закони світобудови, відомі на той час. Так, симетрія означала, що Всесвіт побудовано *врівноважено*, *мудро*, *гармонійно* й *упорядковано*, а використання вигадливих барвистих квітів передавало розмаїття* й красу світу.

Дерево Життя — універсальний символ, його *по-різному*, *часто дивовижно* й *загадково* зображували всі народи, возвеличували різні дерева — від пальми до дуба. Древа з *давніх-давен* допомагали людям: дарували плоди, тепло, захищали від палючого сонця, слугували матеріалом для будівництва. Для праукраїнців священними були дуб, явір, верба, вишня тощо (*З дит. енци. «Українські традиції і звичаї»*).

II. Що уособлювало з давніх часів Світове Дерево? Яким чином наші пращури передавали цей символ нащадкам? Розгляньте зображення українського рушника. Які елементи вишивки вказують, що перед нами зображено Дерево Життя?

III. Поставте питання до виділених прислівників від слів, які вони пояснюють. Назвіть, що означають прислівники. До якої частини мови подібний прислівник за своєю роллю в мовленні? Чи змінюються прислівники, як іменники, прикметники, дієслова? Якими членами речення вони виступають?

Прислівником називається незмінна самостійна частина мови, що виражає ознаку дії, ознаку іншої ознаки, ознаку предмета. Наприклад: *іти навпростець* (ознака дії); *дуже тихо* (ознака іншої ознаки); *стел улітку* (ознака предмета). У реченні прислівник виступає найчастіше обставиною. Наприклад: *Погода була напрочуд гарна* (Л. Франко). Може бути означенням: *Ми замовили котлети по-київськи*.

Прислівник
Загальне значення: *ознака дії, ознака іншої ознаки, ознака предмета*

Морфологічні ознаки: *незмінність*
Синтаксична роль: *обставина*

408. І. Розгляньте таблицю. Дайте відповіді на подані запитання, виконайте завдання:

1. На які групи за загальним значенням розподіляються прислівники?
2. Які різновиди значення мають прислівники, що вказують на ознаку дії? На які питання вони відповідають?
3. Назвіть морфологічні ознаки прислівника.
4. Яким членом речення найчастіше виступає прислівник?
5. Порівняйте прислівники з іншими самостійними частинами мови. Зробіть висновки.

Прислівник як частина мови

Значення	Розряд за значенням	На які питання відповідає?	Морфологічні ознаки	Синтаксична роль
Ознака дії (пояснює дієслово)	Спосіб дії	як? яким способом?	Ступені порівняння (у прислівниках на -о, -е) Незмінність	Обстави (<i>доводити</i>) переконливо (<i>зробити</i>) по-своєму
	Місце дії	де? куди? звідки?		Обставина: <i>піднімається</i> вгору (<i>рости</i>) обабіч
	Час дії	коли? з якого часу? До якого часу?		Обставина: (<i>повернутися</i>) уночі (<i>святкувати</i>) щороку
	Причина дії	чому? через що? з якої причини? для чого?		Обставина: (<i>образити</i>) зопалу (<i>переплутати</i>) спросоння
	Мета дії	з якою метою? навіщо?		(<i>вистояти</i>) наперекір (<i>виставити</i>) напоказ
Ознака іншої ознаки (пояснює прикметник, прислівник)	Міра, ступінь вияву ознаки	скільки? наскільки? якою мірою?	Обставина: дуже (<i>добрий</i>) досить (<i>теплий</i>) надто (<i>рано</i>) удвічі (<i>довше</i>)	
Ознака предмета (пояснює іменник)	Міра, ступінь вияву ознаки	який? яка? яке? які?	Означення (<i>дорога</i>) праворуч (<i>будинок</i>) навпроти	

II. Доберіть з тексту «Дерево життя» чотири прислівники (на вибір) і проаналізуйте їх, використовуючи таблицю.

409. I. Прочитайте прислів'я. Які знання, світогляд і традиції українців ілюструють вони, чого вчать?

1. Велике дерево поволі росте. 2. Розумну річ можна й слухать. 3. Добро — не лихо, ходить у світі тихо. 4. Не лінуйся рано вставати та змолоду більше знати. 5. Засип правду золотом, затопчи її в болото, а вона все-таки нагору вийде. 6. І від солодких слів буває гірко. 7. Стоїш високо — не будь гордим, стоїш низько — не гнися. 8. Невесело в світі жити, коли немає кого любити. 9. Одне «зараз» приємніше трьох «потім» (*Нар. творчість*).

II. Випишіть словосполучення з прислівниками, указуючи стрілкою на залежність одного слова від іншого. Над кожною стрілкою запишіть питання, на яке відповідає прислівник.

III. Прочитайте подані відомості про прислівник. Випишіть прислів'я з такими прислівниками із вправи, позначаючи відповідним підкресленням їх синтаксичну роль.

Окрему групу становлять прислівники, що виражають стан людини, природи (*темно в лісі, тихо надворі, соромно стало хлопцеві, радісно було на душі*), ставлення людини до висловлюваного (*потрібно, треба, можна, не можна, не варто, шкода, прикро, весело, необхідно, жаль, пора* та ін.). Ці прислівники в реченні виступають головним членом — присудком: *Тож ~~дуже~~ людині на білім світі* (А. Малишко). Підметами й додатками прислівники бувають тоді, коли вживаються в значенні іменника: *Давай зйдемо у квітучий сад, де є «сьогодні» і немає «вчора»* (В. Крищенко).

410. I. Прочитайте слова в рамочці, запам'ятайте правопис їх. Складіть з ними речення.

II. Прочитайте текст, уставляючи пропущені слова. Складіть і запишіть п'ять речень з прислівниками, що виражають різні ознаки. Скористайтеся поданими в рамці словами.

Прислівник, поєднуючись із дієсловом, дієприслівником, указує ознаку..., а саме: час, ..., ..., ..., ..., ..., і..., ..., наприклад: *працювати* (з якого і до якого часу?) *з ранку до вечора* (час); *витягаючи* (звідки?) *спідсподу* (...); *вигерти* (як?) *насухо* (...); *тікаючи* (з якої причини?) *з переляку* (...); *людей* (скільки?) *видимо-невидимо* (... і...).

А поєднуючись з іменником, прислівник позначає ознаку..., наприклад: *робота* (яка?) *похапцем*. Прислівник, що приєднується до прикметника, дієприкметника, прислівника, позначає ознаку..., наприклад: *зрубаний* (коли?) *торік*; *яскравий* (якою мірою?) *дуже* (...); *повільно* (якою мірою?) *надто* (... і...).

водночас
безпросипно
напровесні
наспіх
насухо
натроє

Окрема група прислівників означає (...) людини чи природи: *Надворі тепло*.

Зверніть увагу! Прислівники треба відрізнити від однозвучних з ними слів, наприклад, *ішов назустріч мені* (прислівник) і *на зустріч* з однокласниками (прийменник з іменником); прочитати вірш *напам'ять* (прислівник) і *на пам'ять* вона подарувала мені листівку (прийменник з іменником); заспіваємо *вдвох* (прислівник) і намалюємо *в двох* альбомах (прийменник з числівником).

411. Об'єднайтеся в групи по чотири-п'ять осіб і обговоріть організаційні питання щодо підготовки спільного проекту, який ви представите після вивчення соціокультурної теми «Звичаї й традиції українського народу» (через чотири уроки). Групою оберіть одну з пропонуєваних тем (простежте, щоб теми не повторювалися). Узгодьте напрями діяльності, які виконуватиме кожен член групи (пошук інформації, добір ілюстративного матеріалу, написання творчої роботи, вироблення власного творчого продукту: малюнка, фото, вишивки, оберегів тощо). Обговоріть умови взаємодопомоги для пошуку джерел інформації (з художніх, фольклорних творів, енциклопедій, Інтернету тощо). Готуючись до захисту проекту, складіть словничок українознавчої лексики з теми (слова, властиві українській культурі, слова-символи, наприклад, *рушник, верба, калина, булава*; топоніми, слова привітання, побажання, фразеологізми, прислів'я, приказки тощо).

Теми проектів

1. Символи українського родоводу.
2. Українські обереги: традиції й сучасність.
3. Морально-етичні народні норми.
4. Таємниці народного ремесла (різьблення по дереву, гончарство, ткацтво або вишивка).
5. Народні й сучасні сімейні звичаї й обряди.
6. Традиції української кухні.

412. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

1. Перепишіть текст, підкресліть у ньому прислівники й проаналізуйте їх за таблицею, поданою у вправі 408.

Кожна майстриця по-різному зображала Дерево Життя. Часто в одному селі його вигляд дуже різнився в кожній хаті й залежав від особистих уподобань і сімейних традицій. Тому на українських рушниках можна побачити Світове Дерево в різних інтерпретаціях: від вишуканої рослини з розмаїтими стеблами, з в'юнкими нескінченними гілками, вигадливими візерунками — до спрощеного, стилізованого дерева лише зі стовбуром і кількома прямими гілками. Однак очевидно, що кожне Світове Дерево відповідає певним закономірностям: чітко складається з трьох частин, що символізують корінь, стовбур і верхівку. Така будо-

ва відображувала уявлення слов'ян про впорядкованість Всесвіту (За А.Шукліною).

- ✈ **II.** Доповніть опис Світового Древа, залишіть його. Вірцем для опису слугуватимуть ілюстрації, дібрані з альбомів про українське мистецтво, з Інтернету або зроблені вами фотографії зображень Древа Життя на українських рушниках.

Українські обереги

§ 51. СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ ПРИСЛІВНИКІВ

- 413. I.** Прочитайте текст, доберіть заголовок. Що він відображує — тему чи основну думку?

Жіноча статуетка «Оранта».
Трипільська культура (IV ст. до н. е.)

Серед традиційних українських ляльок-мотанок
Берегиня — найголовніший персонаж

Народжена уявою наших пращурів, Берегиня (Велика Богиня) була одним з найдавніших оберегів* українського народу. Жіноче божество, яке народжувало Всесвіт, з давніх-давен було поширене майже в усіх народів.

В Україні культ берегині був дуже сильний. Вона — мати всього живого, помічниця, богиня землі, родючості й добра. *Пізніше* Берегиня стала домашнім оберегом, охоронницею оселі, домашнього вогнища. Як дбайлива мати супроводжувала українців усюди** й завжди**. Її мідні фігурки-амулети носили на грудях; обереги були на одязі, у хатніх розписах, різьбі, на рушниках.

Берегиню зображували по-різному. Це й стилізована* жіноча постать з ореолом* навколо голови. Вона піднімала руки до неба, вочевидь, просячи в молитві захисту для своїх дітей. Образ Берегині іноді доповнювали коні по обидва боки — вірні помічники в добрих справах. Досить часто замість жіночої постаті малювали або виготовляли ромб із гачками (ніби підняті догори руки). Цей символ *найчастіше* був оберегом землеробським. Однак у ньому можна побачити ту ж дбайливу матір — берегиню-охоронницю, яка лагідно дивиться на всіх і випромінює любов (За В. Склярєнко).

II. Хто така Берегиня? Чому її культ в Україні був дуже сильний? Розгляньте малюнок: які основні елементи цього символічного оберега збереглися від давнини до сьогодні?

III. Назвіть у тексті прислівники, визначте, до якого розряду за значенням вони належать. Зверніть увагу на виділені форми прислівників. Схарактеризуйте мовне явище, користуючись теоретичними відомостями.

Прислівники на *-о (-е)* подібно до якісних прикметників, від яких вони утворені, можуть мати вищий і найвищий ступені порівняння. Наприклад: *швидко — швидше, найшвидше*.

414. Розгляньте таблицю. Підготуйте за її змістом розповідь про творення ступенів порівняння прислівників. Доберіть власні приклади.

Творення ступенів порівняння прислівників

Ступінь порівняння	Форми	Як творяться	Приклади
Вищий	Проста Складена	За допомогою суфіксів <i>-ше, -ш- + -е</i> За допомогою додавання слів <i>більш, менш</i> до прислівників звичайного ступеня	<i>широко — ширше, розумно — розумніше</i> <i>більш відомо, більш рішуче, менш зручно, менш удадо</i>
Найвищий	Проста	За допомогою префікса <i>най-</i> , що додається до форми вищого ступеня; для підсилення значення можуть уживатися префікси <i>як-, що-</i>	<i>сильніше — найсильніше, якнайсильніше; вище — найвище, щонайвище</i>

Зверніть увагу! Деякі прислівники вищого й найвищого ступенів утворюються від прислівників з іншим коренем: *добре — краще — найкраще; погано — гірше — найгірше*.

При творенні вищого ступеня порівняння у деяких прислівниках: 1) випадають суфікси *-к-, -ок-, -ек-*: *широко — ширше, легко — легше*; 2) відбуваються зміни приголосних [ж], [з] + [ш] = [жч]: *важко — важче, низько — нижче*.

415. I. Утворіть від прислівників першої групи просту й складену форми вищого ступеня порівняння, а від прислівників другої групи — форму найвищого ступеня порівняння. Запишіть слова парами.

1. Гарно, охайно, зручно, глибоко, ласкаво, боляче, близько, вузько.
2. Часто, щедро, різко, голосно, просто, коротко, дорого, спокійно.

II. Складіть з утвореними прислівниками 6 речень, визначте синтаксичну роль прислівників.

416. I. Прочитайте речення й порівняйте виділені слова. До яких частин мови вони належать?

1. Найближче село знаходиться за два кілометри. — Найближче до мене підійшла Валентина.
2. Вибрати найкраще яблуко. — Найкраще виконати завдання.
3. Поставити найскладніше запитання. — Найскладніше було матері.

II. Порівняйте свої висновки з теоретичними відомостями.

Зверніть увагу! Прислівники вищого й найвищого ступенів порівняння не треба плутати з однозвучними формами вищого й найвищого ступенів порівняння прикметників середнього роду в називному відмінку однини. Прислівник пояснює дієслово і його форми: *Спортсмен стрибнув **найвище** (як?)*. Прикметник пояснює іменник: ***Найвище** (яке?) дерево росте в тропіках*.

417. Прочитайте. Визначте, у яких сполученнях слів ужито прислівники. Обґрунтуйте свою відповідь.

Сподіватися на зустріч; йти по новому мосту; поглянути вбік; вийти рибалити на світанку; кинутися назустріч; залишити книжку в ранці; зажити по-новому; вдарити в бік; прокинутися вранці.

418. I. Запишіть прислів'я, замінивши прислівники звичайного ступеня формою вищого або найвищого ступеня.

1. Один розум добре, а два ще (добре).
2. (Багато) диму — (мало) тепла.
3. (Високо) злетіш — (низько) сядеш.
4. Усюди добре, а вдома (добре).
5. Гірко заробиш — (солодко) з'їси.
6. (Весело) в світі жити, як є кого любити.

II. Оберіть одне з прислів'їв і з'ясуйте його повчальний зміст. Обґрунтуйте свою думку, запишіть її двома-трьома реченнями.

419. Укажіть, до якої частини мови належать подані слова. Складіть і запишіть із ними речення. Підкресліть прислівники як члени речення.

Досхочу, непомітно, святково, найшвидше, дорожче.

420. Доберіть до прислівників синоніми, запишіть їх. Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв кожного прислівника утвориться слово, яке відповідає соціокультурній темі уроку. Виграє той, хто першим запише це слово.

1. Серед ночі.
2. Задарма.
3. Бадьоро.
4. Старанно.
5. Можливо.
6. Красиво.

- **421.** Прочитайте речення. Визначте, які з виділених слів є прислівниками. Чи правильно вони записані? Перепишіть речення, усунувши помилки в написанні прислівників.

1. Щось мало ви роботи виконали *за багато* днів. 2. Ти *за багато* на себе береш. 3. Автобус від'їхав *у бік* і зупинився. 4. Ганна відчула, як щось різко вдарило їй *у бік*. 5. Віктор зайшов *у перше* село, яке трапилося на шляху. 6. *У перше* я почула про обереги з підручника. 7. Мало хто бажав спускатися *з гори* крутої. 8. *З гори* нещадно жарило сонце.

- **422.** Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Прочитайте текст. Випишіть з нього прислівники, з'ясуйте лексичне значення їх і роль у тексті. Доберіть, де це можливо, до прислівників форми вищого й найвищого ступенів порівняння.

В епоху християнства наші пращури, новоспечені православні, не відмовилися від своєї Берегині, хоча вона й була яскраво вираженим язичницьким символом. Згодом її почали асоціювати з Богородицею (Дівою Марією). Слов'яни шанобливо ставилися до неї, вважали своєю захисницею. Берегиня, мати всього живого, і Богородиця, мати Божого сина, поєдналися в народній свідомості воедино в образ матері-заступниці за всіх людей на землі. Ікони з Богородицею стали такими ж важливими й дорогими, як зображення берегині. Важливо, що Берегиня не зникла, а трохи змінила свій образ і залишилася зі своїм народом (*З енц.*).

- II. Складіть письмовий твір на одну з обраних тем: «Обереги нашого житла», «Обереги моєї родини», «Які обереги варто обирати — традиційні чи сучасні». Усно обґрунтуйте вибір стилю вашої творчої роботи.

Народні ремесла

§ 52. СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ПРИСЛІВНИКІВ

- 423.** I. Прочитайте текст, визначте його тему, тип мовлення. Доберіть заголовок.

Тканина була відома ще з часів трипільської культури. Її зразки не збереглися, але існують пам'ятки ткацького виробництва: веретена*, прясельця*, важки* для ткацьких верстатів.

Спочатку тканини виробляли для власних потреб, а вже потім — на замовлення й продаж. Поступово** із сіл і монастирів ткацтво перейшло до міст. Лляні й конопляні тканини (полотно, скатертини) виготовлялися переважно в селі, а міські ремісники ткали сукно з вовни.

З часів Київської Русі основним нововведенням у традиційному ткацтві була вибійка. Відбивання візерунків з дерев'яної дошки на полотні збагатило орнамент. Техніка узорного ткання постійно ускладнювалася — з'являлися своєрідні «ромби», «круги», «ялинки». Спочатку палітра* фарб обмежувалася чорно-білими нитками, а згодом збагатилася природними барвниками, і полотно заграло всіма кольорами веселки.

Сьогодні в ткацтві використовують два прийоми: човниковий зі смугастим візерунком і перебійний, коли орнамент** утворюють різні геометричні елементи, довільно розташовані на полі.

Працює верстат. Ткала вручну за допомогою кількох дерев'яних човників створює малюнок. Усевладна гра ниток враз оживляє непримітну сіру тканину закодованими образами століть, мов таємничі струни, бензетить** розум, душу й серце. Перед нами постає історія народу, його пам'ять і краса (За П. Ганжою).

Килим. ХІХ ст. Поділля. Вовна. Ручне ткацтво.

II. Яка інформація в тексті вас зацікавила? Чи траплялися вам у житті ткацькі вироби? Для чого вони призначалися? Опишіть побачені ткацькі вироби або зображений на малюнку.

III. Випишіть з тексту прислівники. Спробуйте визначити спосіб творення їх, користуючись таблицею.

Способи творення прислівників

1. Префіксальний	за- : темно — затемно не- : багато — небагато ні- : скільки — ніскільки
------------------	--

2. Суфіксальний	- <i>ісіньк-</i> , - <i>есеньк-</i> : чисто — чистісінько; біло — білесенько - <i>сь</i> : коли — колись - <i>о-</i> , - <i>е-</i> : дбайливий — дбайливо - <i>чі-</i> : два — двічі
3. Префіксально-суфіксальний	<i>по-</i> + - <i>ому</i> ; - <i>и</i> : добрий — по-доброму; сусід — по-сусідськи <i>з-</i> + - <i>у-</i> , - <i>а-</i> : гарячий — згарячу; високий — звисока <i>за-</i> + - <i>о-</i> , - <i>а-</i> , - <i>у-</i> : один — заодно; видно — за-видна; молодий — замолоду <i>на-</i> + - <i>і</i> : гора — нагорі
4. Перехід інших частин мови в прислівник	<i>весною</i> (Ім. жін. роду) — <i>весною</i> (прислівник); <i>гаряче</i> (прикмети, середн. роду) — <i>гáрячé</i> (прислівник)
5. Складання слів, однакових чи близьких за значенням	<i>давно</i> — <i>давно-давно</i> ; <i>тяжко</i> , <i>важко</i> — <i>тяжко-важко</i> ; <i>часто</i> , <i>густо</i> — <i>часто-густо</i>
6. Злиття основ слів	<i>права рука</i> — <i>праворуч</i> ; <i>боса нога</i> — <i>босоніж</i>

424. Прочитайте речення. Випишіть прислівники, позначте в них словотворчі префікси й суфікси.

1. У гості я до неї ходитиму, бо в неї досить цікаво і приємно (*Леся Українка*). 2. Весною в селі встають рано. 3. І ця старовинна пісня ніби прорвала щось усередині в Тимка, він уткнувся лицем у соломку і тихо, беззвучно заплакав. 4. Надворі було темно й тепло (*Григорій Тютюнник*). 5. Життя йде вперед швидко, дуже швидко (*М. Рудь*). 6. Наступного дня, уранці, Івась обійшов знайомих чумаків*... (*В. Малик*).

425. I. Прочитайте групи прислівників і визначте, від якої частини мови утворилася кожна з них.

1. Тепло, давно, невгамовно, спокійно, надійно, по-вовчи, справа. 2. Угорі, навіки, всередині, додому, урозтіч, напереріз. 3. Утрьох, надвое, заодно, спершу, вдруге. 4. Ніяк, десь, декуди, анітрохи, будь-коли, казна-де.

II. Випишіть з кожної групи по одному слову й доберіть до них твірне.

426. I. Перепишіть прислів'я й приказки, вставляючи пропущені прислівники. Підкресліть їх як члени речення.

1. ... з розумним згубити, як з дурнем знайти. 2. Добре слово... за цукор і мед. 3. Всюди добре, а вдома.... 4. Менше говори —... почувеш. 5. *Краще* на 5 хвилин *раніше*, ніж на хвилину.... 6. За морем *тепліше*, та вдома... (*Нар. творчість*).

II. Визначте способи творення прислівників. Назвіть ступені порівняння виділених прислівників.

427. I. Розрізняйте прислівники *болісно* (пов'язано з важкими переживаннями): і *боляче* (пов'язано з фізичним відчуттям болю): *болісно сприймати, боляче вдарити*.

II. Складіть словосполучення із цими прислівниками й поданими дієсловами. Переживати, стискати, вражати, бити, реагувати.

428. I. Порівняйте виділені слова як частини мови. Який можна зробити висновок?

Холодне повітря — зустріти холодно, яскраво світити — яскрава фарба, багато щук — багато вдягнений, мало іграшок — мало читати.

II. Складіть з двома парами словосполучень чотири речення.

- **429.** Уявіть ситуацію: ви готуєтеся до виступу на шкільному вечорі й раптом побачили, що на піджаку відірвався гудзик. Ви просите когось із однокласників допомогти зарадити проблемі. Оберіть співрозмовника й обіграйте описану ситуацію. Під час спілкування дотримуйтеся етикетних норм, уживайте слова прохання, подяки тощо. Запишіть репліки діалогу. Скористайтеся прислівниками з довідки.

Довідка. сьогодні, зосереджено, натхненно, хвилююче, активно, неакуратно, швиденько, незадовго, старанно, турботливо, подружньому, професійно, удвох, жартома, весело.

 430. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Прочитайте текст. Про які види ремесла йдеться? Виписуйте прислівники, визначте їх розряд за значенням і спосіб творення. Позначте в них словотворчі префікси й суфікси.

Віднедавна неподалік від Києва відкрився новий етнографічний* музейний комплекс «Українське село». У ньому представлено хати, перевезені й ретельно зібрані фахівцями з шести регіонів України. Деяким будівлям понад 180 років. Відтворено не тільки саму хату і її повне оздоблення*, а й численні господарчі споруди: клуні, гончарні, кузні. Завжди відчинена для відвідувачів церква Святого Димитрія Солунського. Її іконостас, різьблений сучасними майстрами, майже не поступається давнім зразкам українського бароко. Увагу відвідувачів завжди привертає одна з хат Поділля. Згідно з традицією, вона розписана зовні і зсередини. Цю роботу виконала художниця Оксана Городинська. Особливо яскраво вона прикрасила піч, зобразивши класичних півнів, калину, дубове листя й численні квіти.

По суботах у музеї працює одинадцять майстер-класів. Тут навчають пекарства, гончарства, петриківського розпису, ковальства, писанкарства тощо. Популярність музеїв серед молоді допомагає зберегти історичну пам'ять і відродити духовність народу (За Д. Антонюком).

- **II.** Розкажіть про свої враження після відвідування музею під відкритим небом або опишіть один із видів давнього ремесла, про які ви читали або бачили, як відбувається цей процес. Орієнтовні теми письмових творів: «Тепло української хати», «Магія народного ремесла».

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Де руки й охота, там добра робота

§ 53. ПИСЬМОВИЙ ТВІР РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ОПИСОМ ДІЙ У ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

(Читаємо мовчки, пишемо, спостерігаємо, моделюємо)

431. Скажіть, чи доводилося вам виробляти щось власними руками. Як ви почувалися від того, що ваш виріб сподобався людям? Що вам хотілося б навчитися виготовляти? Чи допомагаєте ви вдома своїм рідним готувати різні страви, робити заготовки овочів, фруктів, грибів на зиму? Що найбільше вам вдається зробити?

432. I. Прочитайте учнівський твір. Визначте його основну думку й тип мовлення.

Я дуже люблю літо. Цієї чудової пори в нашому садку досягають яблука, груші, сливи, вишні, малина.

Мені подобається спостерігати, як матуся варить варення з яблук. Вона відбирає запашні, смачні яблука сортів Аніс або Ренет Смиренка. Я завжди їй допомагаю.

Спочатку яблука ми обчищаємо від шкірки, видаляємо насіннєві коробочки й ріжемо скибочками завтовшки два сантиметри. Щоб нарізані скибочки плодів не темніли, їх негайно бланшуємо в киплячій воді три-п'ять хвилин. Після бланшування плоди охолоджуємо. Бланшовані* скибочки плодів заливаємо гарячим цукровим сиропом і витримуємо в ньому три-чотири години. Після вистоювання плоди в сиропі варимо на слабкому вогні двадцять-тридцять хвилин до готовності.

На один кілограм підготовлених яблук потрібно відповідно один кілограм цукру й чотириста грамів води. Для поліпшення аромату можна наприкінці варіння додати трохи ванілі.

Зимовими холодними вечорами ми п'ємо чай з ароматним варенням із яблук.

На свята, іноді й у вихідні мама пригощає нас смачними пиріжками з яблучним варенням.

II. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання:

1. До якого стилю мовлення належить текст? Свою відповідь аргументуйте.
2. Знайдіть у тексті опис дій.
3. Чи можна на основі опису дій скласти рецепт приготування варення з яблук?
4. Висловіть свою думку про те, на скільки важливо для життя вміти описувати дії. У яких ситуаціях виникає така потреба?

433. Підготуйте твір розповідного характеру з описом дій приготування обіду, малювання, вишивання, шиття, виготовлення маскарадного костюма та ін.) у художньому стилі. За потреби можна скористатися поданим початком. Твір запишіть.

! **Зверніть увагу!** Мета опису дій людини в процесі виконання якоїсь роботи — викликати певне ставлення до самої праці, до виконавця, до результату праці. Для такого опису характерні емоційність, образність. У ньому часто використовуються такі художні засоби, як епітети, порівняння тощо.

Жодне свято не освячене такою таємничістю, як Великдень. У кожній сім'ї підготовка до нього — це справжнє магічне дійство. Зазвичай, я теж намагаюся взяти в ньому участь. Випічкою паски й приготуванням страв займається моя мама (бабуся), я беруся за виготовлення писанок. Передусім...

Зрозуміло, мої писанки не такі, як у справжніх майстрів. Але рідні завжди хвалять мою працю. Завдяки витворам мого мистецтва наш великодній кошик завжди барвистий, яскравий і є частинкою моєї душі.

434. Проаналізуйте свою роботу на уроці за такими ознаками: важливість теми для вас, активність, старанність, наполегливість, бажаний чи небажаний результат. Оцініть результати власної діяльності.

Морально-етичні народні норми

§ 54. НАГОЛОС У ПРИСЛІВНИКАХ

435. I. Прочитайте текст і доберіть заголовки, який передавав би основну його думку. Які цінності виховувалися в українській родині з давніх часів? Що ви можете сказати про цінності сучасного суспільства? Яких морально-етичних норм намагаєтеся дотримуватися в своєму житті?

Упродовж багатьох століть український народ створював і вдосконалював морально-етичні норми свого життя. Головним джерелом народної моралі завжди було прагнення до вільної праці. Учили дітей поважати хліборобську справу, передавали таємниці різних ремесел*, до яких наші пращури мали неабиякий хист**.

У народі шанували працьовитих і зневажливо ставилися до ледарів. Недаремно серед українських народних приказок найбільша кількість присвячена цим темам: «Як дбаєш, так і маєш», «Зробив *наспіх*, як *насміх*», «Коли *густо*, а коли й *пусто*».

В українській родині культивувалися такі цінності, як добро, взаємодопомога, потяг до краси, знання свого родоводу, повага до сусідів, громади. Шанобливе ставлення до традицій попередніх поколінь, до старших людей, потяг до знань виховувалися *з малечку*. Ці моральні принципи також відображено в народній мудрості: «Від родини йде життя людини», «Здобудеш освіту — побачиш більше світу».

Українці прагнули злагодити сімейні стосунки, з любов'ю й ніжністю ставилися до дітей, дбали** про батьків. Вони розуміли, що від фізичного й морального здоров'я сім'ї, охорони материнства й дитинства, піклування про сиріт, удів, старих, знедолених залежить духовне життя народу (За В. Сядро).

II. Знайдіть у тексті прислівники й поясніть спосіб творення їх. Випишіть виділені прислівники, доберіть слова, від яких вони утворені, поставте наголос. Чи збігаються наголоси в прислівниках і словах, від яких вони утворені?

436. Зробіть спостереження за наголосом у прислівниках. Які закономірності ви помітили? Сформулюйте їх. Зіставте свої висновки з теоретичними відомостями.

1. Прямий — пр^ямо, швидкий — шви^дко, сумний — су^мно, палкий — па^лко, тривкий — три^вко, щирий — щи^ро, вірний — ві^рно.

2. Високий — ви^соко, глибокий — гли^боко, широкий — ши^роко.

3. Рівний — на^рівно, молодий — за^молоду, новий — за^ново, зліо — зо^вля, рука — по^руч, бік — по^біч, світло — за^світла, бік — на^бік.

4. Діл — додóлу, кúпа — докúпи, лúто — влúтку, пám'ять — нашám'ять, ряд — підрúд, двір — знадвóру, мúсяць — щомúсяця.

5. Лівóруч, обíруч, босóніж, насáмперед, обáбіч, де́інде; очевидно, по-всьакчáс, мимохíть, мимовóлі, тимчасóво; нашвидкúруч, зáвжди.

В українській мові у прислівниках, утворених суфіксальним способом, наголошується, як правило, перший склад: *міцний* — *міцно*, *прудкий* — *прúдко*.

Відбувається також перенесення наголосу з кореня на префікс у деяких прислівниках, утворених префіксальним способом від іменних частин мови: *сліпий* — *жóсліпу*, *рука* — *пóруч*.

У складних прислівниках, утворених злиттям основ, наголос може падати і на першу, і на другу основу: *нашвидкúруч* — *нашвидкúруч*.

Окремі прислівники мають подвійний наголос: *на́ троє* — *на трóє*, *на́голо* — *наголó*, *надвóє* — *надвоє*.

437. I. Перепишіть, з'ясуйте значення незнайомих слів. Визначте спосіб творення прислівників, виділяючи в них словотворчі префікси й суфікси, поставте наголос. За потреби звертайтеся до орфоепічного словника.

Досхочу, відгепер, вручну, верхи, гаряче, завбільшки, напоготові, наздогін, удосвіта, навзнак, натщесерце, **осторо́нь**, стрімголов, втридорога, навкруг, передусім, позаторік, шкода.

II. З виділеними словами складіть речення. Запишіть їх.

438. Від поданих слів утворіть прислівники. Складіть з ними словосполучення, запишіть їх. Поставте наголоси в прислівниках.

Зразок: *Сумлінний* — працювати *сумлінно*.

Урочистий, холодний, веселий, міцний, далекий.

439. I. Прочитайте вірші Вадима Крищенка. Яким настроєм вони пройняті? Які почуття до своєї родини, до рідної землі висловлює автор? Визначте роль прислівників у вірші.

БОРЩ

Я не гурман. Душа моя не прагне
Туди, де марципани* й калачі.
Але мені і досі смачно пахне
Бабусин борщ, що парився в печі.

БЛАГОДАТЬ ЗЕМЛІ

Походив по землі босоніж —
І зробилось душі і очам веселіш.
І слова пролилися у сонячні гами,
Коли землю відчув я своїми ногами.

II. Випишіть прислівники, поставте наголос. Виконайте усний розбір двох прислівників як частини мови, користуючись зразком.

► Морфологічний розбір

Послідовність розбору прислівника як частини мови

1. Назва частини мови.
2. Розряд за значенням.
3. Ступінь порівняння (якщо має).
4. Яке слово пояснює (дієслово, іменник, прикметник, прислівник).
5. Спосіб творення; написання.
6. Синтаксична роль.

Контури будівель окреслювались усе виразніше (І. Нечуй-Левицький).

Зразок усного розбору

Виразніше — прислівник; означає спосіб дії; пояснює дієслово *окреслювались* (як?) *виразніше*. Це проста форма вищого ступеня порівняння; утворений за допомогою суфікса *-іше*. У реченні є обставиною.

Зразок письмового розбору

Виразніше — присл., *окреслювались* (як?) *виразніше* — спосіб дії; прост. ф. вищого ступ. порівн.; суф. — *-іше*; обст.

440. Прочитайте мовчки групи прислівників, правильно їх наголошуючи. За потреби користуйтеся орфоепічним словником. У кожній групі визначте «зайве» слово, запишіть його. Виграє той, хто перший виконає завдання.

1. Надмір, насміх, навхрест, насухо. 2. Порізно, попросту, поверх, поспіль. 3. Близько, чарівно, весело, гірко. 4. Долілиць, сповна, притьмом, слідом. 5. Навиз, наїздом, напоказ, напролом. 6. Доволі, довкола, догола, доверху. 7. Вроздріб, мовчазно, надголодь, опліч.

441. I. Розрізняйте прислівники *духовно* (пов'язано з моральною силою, поглядами, прагненнями, сферою ідей людини) і *душевно* (що пов'язано із внутрішнім психічним світом людини, переживаннями, почуттями, настроями): *духовно зростати, душевно говорити*.

II. Запишіть словосполучення з цими прислівниками й наведеними дієсловами й прикметниками. Складіть із ними речення.

Збагачуватися, ставитися

442. I. Замініть слова й словосполучення правильними відповідниками з довідки, запишіть їх.

В кінці кінців, абсолютно, в значній мірі, без відказу, безперервно, в залежності, разом з цим.

Довідка. Значно, безперервно, водночас, врешті-решт, залежно, цілком, безвідмовно.

II. Складіть з двома прислівниками речення, запишіть їх.

- **443.** Оцініть власну навчальну діяльність під час вивчення попередніх чотирьох параграфів: чого навчилися, як оцінюєте рівень знань про прислівник. Визначте теми, що були складними для вас. Якими бачите свої подальші кроки для вдосконалення навчальних умінь.

- **444.** Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Замініть слова й словосполучення прислівниками й запишіть їх, ставлячи наголос. З чотирма прислівниками (на вибір) складіть і запишіть речення.

Зразок: По обидва боки — обабіч.

1. З початку віку. 2. Догори лицем. 3. З молодих літ. 4. Літньої пори року. 5. На дві частини. 6. Восими ногами. 7. Обома руками. 8. В один час. 9. Із задоволенням. 10. З усіх країв.

- II. Складіть і запишіть невеликий твір на тему: «Які життєві цінності для мене є важливими». Підготуйтеся до захисту проєкту «Звичаї й традиції українського народу».

Музичний світ України

§ 55. ПРАВОПИС ПРИСЛІВНИКІВ. ДЕФІС У ПРИСЛІВНИКАХ

*Єсть там люди — й зросли у степах,
Що не люблять, не вміють ридати.
Що не можуть без пісні і нивки зорати!
II. Тичина*

445. I. Прочитайте текст. Визначте його основну думку, доберіть заголовок.

Давно-давно, ще двадцять тисяч років тому, на просторах України лунала музика. Про це свідчать зроблені з бивнів мамонта музичні інструменти, знайдені на околицях давнього Чернігова. Зображення музик* можна побачити на фресках* Софії Київської. Тоді-то стали відомі музичні інструменти: флейта, арфа, лютня, гуслі, сопілка.

До нашого часу дійшли найдавніші пам'ятки народної музики: колядки, щедрівки, веснянки, обжинкові й весільні пісні, які виконували-

ся на кобзі, бандурі, скрипці, цимбалах, трембіті, барабані. Пісні супроводжували українців повсякчас. Завзято** й поважно** звучали вони в години праці, по-родинному тепло й сердечно** — під час відпочинку.

Велику роль у збереженні й поширенні української пісні відігравали кобзарі, які йшли від села до села і в супроводі кобзи, бандури, ліри оспівували історичні події й героїв.

Разом з народною розвивалася в Україні й класична* музика. Фундатором її став уславлений композитор, диригент, піаніст, педагог Микола Лисенко. Його творча спадщина* багатогранна: опери, кантати, хори й пісні, музика для дітей, сольні й хорові обробки народних пісень. Великий внесок у розквіт української музичної культури зробили вихованці Києво-Могилянської академії Максим Березовський, Дмитро Бортнянський. А перша українська національна опера С.Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм» і понині** з великим успіхом звучить на оперних сценах України (за М. Володарською і Є. Каневським).

II. Що нового ви дізналися про українську музику? Чи звучать у вашій родині українські пісні? Які з них ви знаєте напам'ять? Які класичні українські твори вам відомі?

III. Випишіть із тексту прислівники, розставте в них наголоси, поясніть правопис. Обґрунтуйте свої висновки, користуючись таблицею.

Дефіс пишеться

після префікса <i>по-</i> у прислівниках із суфіксами -е, -и, -ому, -ему (-ему): <i>по-перше,</i> <i>по-братськи,</i> <i>по-українському,</i> <i>по-моєму</i>	після префіксів будь-, казна-, хтозна-: <i>будь-як,</i> <i>казна-коли,</i> <i>хтозна-де,</i> <i>як-небудь</i>	перед суфіксами -небудь, -таки, -то, -от: <i>коли-небудь,</i> <i>десь-таки,</i> <i>так-то,</i> <i>як-таки</i>	Складанням одного й того ж слова, синонімів чи антонімів: <i>ледве-ледве,</i> <i>віч-на-віч,</i> <i>часто-густо,</i> <i>не сьогодні-завтра</i>
--	--	--	--

446. Перепишіть слова, знімаючи скісну риску. Де треба, поставте дефіс. Поясніть написання прислівників. За потреби скористайтеся орфографічним словником.

Близько/близько, аби/то, хтозна/скільки, пліч/о/пліч, до/вподоби, будь/куди, повік/віки, за/кордоном, всього/на/всього, неждано/негадано, більш/менш, будь/де, казна/як, з/давніх/давен.

447. Утворіть від поданих прикметників прислівники за допомогою префікса *по-* і суфіксів *-ому, -и*; запишіть за зразком.

Зразок: Дружній — по-дружньому.

Діловий, товариський, давній, англійський, зимовий, добрий, батьківський, господарський, розумний, новий.

Орфограма

Дефіс у прислівниках:
по-нашому, будь-що, десь-то, врешті-решт

448. I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть правопис прислівників.

1. У тиху погоду в лісі ані шелесне: тихо (тихо), тільки (коли) (не) коли флейтою іволга загрєє (*Остап Вишня*). 2. (Ось) ось засяють, мов сузір'я, земні зірки людських осель (*Л. Дмитерко*). 3. Сонце вже (геть) чисто сховалось за гору (*Є. Гуцало*). 4. (Неждано) негадано паморозь ранку окутала даль в заволоку серпанку (*М. Масло*). 5. Люди, як квіти, розкриваються не відразу і кожний (по) своєму (*Ю. Збанацький*).

II. Порівняйте написання через дефіс прислівників та інших частин мови. Зробіть висновки.

449. До поданих прислівників доберіть і запишіть синоніми, що пишуться через дефіс.

Ледве, подекуди, багато, наодинці, завжди, абияк, хазяйновито, гуманно.

450. I. Перепишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть правопис прислівників.

1. Тяжко (важко) сіром'ясі боротись з нудьгою (*Т. Шевченко*). 2. А як (по) моєму, (по) дідівському, треба за цю справу братися (по) серйозному! 3. На серці тепло (тепло) (*З тв. Остапа Вишні*). 4. Притулившись до верби з підм'итим корінням, вона довго (довго) не відходила від татарського броду (*М. Стельмах*). 5. Ще сніг кругом, та сонце дужче гріє, пташиний голос чути де (не) де (*В. Сосюра*). 6. І все (таки) до тебе думка лине (*Леся Українка*).

451. Порівняйте й поясніть написання виділених слів. Звірте свої висновки з поданими теоретичними відомостями.

Зробив *по-новому*.

Проїхати *по новому* мосту.

Знов чините *по-своєму*.

Назад ми йшли *по своєму* сліду.

Зверніть увагу! Розрізняйте прислівники з префіксом *по-* і спільнокореневі прикметники, займенники, порядкові числівники з прийменником *по*. Прислівники означають ознаку дії, відповідають на питання *як?*, відносяться здебільшого до дієслова й не змінюються за відмінками. Прикметники, займенники, порядкові числівники, ужиті з прийменником *по*, означають різні ознаки предметів, відповідають на питання *по якому? по чийому? по котре?*, відносяться до іменника й змінюються за відмінками.

452. Перепишіть, розкриваючи дужки й розподіляючи сполучення слів на дві групи: а) сполучення слів з прислівниками, б) словосполучення з іншими, однозвучними з прислівниками частинами мови.

Відпочивати (по)перше вересня — (по)перше, я самостійно розв'язав задачу, (по)друге, допоміг товаришу в її розв'язанні; ставитись (по) сусідському — (по)сусідському городу; дивитися (по)вовчому — йти (по)вовчому сліду; зробити (по)старому — перейти (по)старому мосту.

453. Запишіть прислівники, розкриваючи дужки та групуючи слова залежно від правил написання.

Як(небудь), будь(що)будь, десь(то), (по)християнському, хоч(не)хоч, (по)третє, (будь)коли, де(не)де, (по)нашому віч(на)віч, де(інде), (будь)коли, десь(інколи), (по)людськи, (хтозна)як.

454. Перепишіть речення, поясніть написання виділених відмінкових форм. Зверте з теоретичним матеріалом, поданим після вправи.

1. Ми з силою розпуки *раз по раз* гримали о кам'яне чоло (*І. Франко*).
2. Отак ходив козак Мамай по нашій пребагатій землі, мудроців та хитроців *од віку до віку* набираючись (*За О. Ільченкою*).

Зверніть увагу! Сполучення різних відмінкових форм того самого іменника з одним чи двома прийменниками пишеться окремо: *з дня на день, з року в рік, час від часу, з краю в край, раз за разом*.

455. З'ясуйте лексичне значення прикметників *музичний* і *музикальний*; *серцевий* і *сердечний*, поясніть, як їх треба розрізнати. Утворіть від прикметників прислівники й складіть із ними речення.

456. Замість наведених кальок з російської мови запишіть українські відповідники.

У деякій мірі, від радості, вдогонку, взамін, у повній мірі, вдоволь, величиною, день за днем.

II. З двома прислівниками складіть речення й запишіть їх.

457. Об'єднайтеся в групи по чотири-п'ять осіб і обговоріть організаційні питання щодо підготовки спільного проекту, який ви представите після вивчення соціокультурної теми «Українське мистецтво» (через три уроки). Групою оберіть одну з пропонованих тем (простежте, щоб теми не повторювалися). Узгодьте напрями діяльності, які виконуватиме кожен член групи (пошук інформації, добір ілюстративного матеріалу, написання творчої роботи, вироблення власного творчого продукту: малюнка, фото, гра на музичному інструменті тощо). Обговоріть умови взаємодопомоги для пошуку джерел інформації (з художніх, фольклорних творів, енциклопедій, Інтернету тощо). Готуючись до захисту проекту, складіть словничок українознавчої лексики з теми (слова, властиві українській культурі: назви народних музичних інструментів, пісень, музичних і архітектурних стилів, імена найвідоміших

музикантів, співаків, архітекторів, які прославили Україну тощо).

Теми проектів

1. Історія української національної музики.
2. Українська народна пісня.
3. Історія створення гімну України.
4. Видатні українські композитори (співаки).
5. Художники України (мого міста).
6. Найвідоміші архітектурні пам'ятки України (мого міста).

458. Перепишіть прислівники, розкриваючи дужки. Підкресліть у кожній групі слів «зайвий» прислівник. Виграє той, хто першим виконає завдання.

1. З дня(на)день, всього(на)всього, раз(у)раз, з боку(на)бік. 2. Не сьогодні(завтра), з давніх(давен), всього(на)всього, сам(на)сам. 3. (По)четверо, (по)третє, (по)друге, (по)перше. 4. (Близько)близько, (видимо)невидимо, (казна)де, коли(не)коли.

459. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Доберіть до поданих фразеологізмів синонімічні прислівники, що пишуться через дефіс, і складіть з ними речення.

Як у вусі; за царя Гороха; як піску морського; як мокре горить; шити на живу нитку (недбало).

II. Підготуйте письмовий твір на тему: «Моя улюблена пісня».

Архітектурно-мистецька спадщина України

§ 56. НАПИСАННЯ ПРИСЛІВНИКІВ РАЗОМ І ОКРЕМО

460. I. Об'єднайтеся в групи по чотири особи й виконайте завдання: оберіть по одній частині деформованого тексту, прочитайте мовчки й з'ясуйте порядок розташування її в тексті. Спільно групою відновіть текст, доберіть заголовок. Право зачитати реконструйований текст належить членам команди, яка перша виконала завдання.

1. Вихованці школи відіграли дуже помітну роль у реставрації* Кирилівської церкви в Києві. Упродовж двох років шестеро учнів під керівництвом викладачів Миколи Глоби та Михайла Врубеля ретельно**

відмивали фрески* семисотлітньої давності. Натхненно працюючи, вони розкрили для себе таємниці творчості майстрів України князівської доби, а деякі вирішили присвятити своє життя служінню релігійному мистецтву.

2. Малярством* в Україні займалися з давнього-давня**. У другій половині XIX століття почали діяти приватні мистецькі школи. У них навчалися здібні діти. Однією з найвідоміших на той час була Київська рисувальна школа, якою керував відомий художник і педагог Микола Мурашко. Щоденно турбувався про діяльність навчального закладу, фінансував його знаний український промисловець, власник цукрових заводів Іван Терещенко.

3. Протягом двадцяти п'яти років свого існування Київська рисувальна школа Миколи Мурашка підготувала щонайменше три тисячі митців. Звідти пішли в широкий світ великого мистецтва багато художників. Видатними майстрами стали Микола Пимоненко, Іван Їжакевич, Сергій Костенко. Вони поєднували світську мистецьку творчість з іконописом*.

4. Однак учні брали участь не лише в реставраційних роботах, а й в оздобленні** архітектурних шедеврів* XIX століття. Так у нещодавно завершеному Володимирському соборі в Києві вихованці Мурашка допомагали Віктору Васнецову, Михайлу Врубелю, Михайлу Несторову виконувати настінний живопис. Дванадцять найкращих учнів виконали на доброму рівні великий обсяг орнаментальних робіт (За Д. Степовиком).

II. Випишіть з тексту прислівники й спробуйте пояснити правопис їх. Свої висновки звірте з таблицею.

Разом пишуться

<p>Прислівники, утворені за допомогою префіксів прийменникового походження: набік, повік, зараз, внаслідок, віднині, позаторік, отак</p>	<p>Прислівники з префіксами прийменникового походження та суфіксами -о, -е(-є); -ни -и, -ки; -у(-ю), -а(-я); -і: напевно, востаннє, навкруги, зісподу, зліва, потайки, доволі</p>	<p>Прислівники, утворені злиттям основ слів: праворуч, силоміць, мимоволі, самотужки, мимохідь, мимохідь, горілиць, сьогодні, босоніж, стрімголов</p>
---	---	--

Орфограма

Написання прислівників разом:
доволі, угору, долілиць

461. Перепишіть прислівники. Виділіть у них префікси, суфікси, основи; визначте спосіб творення. Укажіть на характерні ознаки прислівників, що пишуться разом.

1. Побіч, підряд, навстіж, уростіч, вшир, дотепер, вплав, впродовж, навзнак, убрід.

2. Укупі, звідси, заввишки, навдивовижу, навіткача, загодя, надворі, уперше, втретє, недоладно.

3. Голіруч, повсякчас, босоніж, самохіть, долілиць, водночас, ліворуч.

462. Перепишіть, розкриваючи дужки й розподіляючи прислівники на дві групи відповідно до написання.

(Мимо)хіть, (рано)пораненьку, (сило)міць, нашвидку(руч), (пліч)(о)пліч, (темно)темно, (само)заглиблено, (привсе)людно, (оче)видячки, (де)(не)де, (тишком)нишком, (любо)дорого.

463. Перепишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть написання прислівників.

1. А ти була і вічно будеш, (до)поки на землі живем. 2. Я з друзями гучно заходжу в кав'ярню і каву (по)львівському п'ю (*В. Крищенко*).

3. Це (під)свідомо відчувала й Оксана і (де)далі частіше вечорами дивилася на татарський брід. 4. А час ішов: весною — сіячем, (у)літку — косарем,

(в)осени — молотником, (у)зимку — мірошником (*М. Стельмах*). 5. (Ген)ген село в імлі видніє. (Ледь)ледь пливе маленький човен (*О. Донченко*).

6. (З)давна знають, що (ліво)руч шляху — старий ліс, (право)руч — молодий сосняк (*О. Десняк*). 7. (На)вкруги царювала тиша (*А. Чайковський*).

8. На селі ні (в)день, ні (в)ночі не замовкав дзенькіт зубил (*Я. Баш*).

464. I. Перепишіть, розкриваючи дужки. З двома парами словосполучень складіть речення.

Йти (на)зустріч гостям — (на)зустріч випускників; зібратися (в)п'ятьох — (в)п'ятьох друзів; зібратися (в)купі — (в)купі листя; взяти (за)багато — (за)багато днів; підійти (до)дому батька — приносити (до)дому; (в)друге вікно — запитувати (в)друге; (у)край розгніватися — поїхати (у)край казковий.

II. Поясніть, чому в одному разі слова пишуться разом, а в іншому — окремо. Зіставте свої висновки з теоретичним матеріалом.

! **Зверніть увагу!** Прислівники з префіксами треба відрізнити від схожих із ними іменників, прикметників і числівників із прийменниками.

Прислівники **з префіксами**, як і всі частини мови, пишуться **разом**. Іменники, прикметники й числівники **з прийменниками** пишуться **окремо**: Вони зростали **вкупі**. Діти ховалися **вкупі** сіна.

465. I. Прочитайте словосполучення, замінюючи кожне з них прислівником.

У будь-який час, з малих років, на три частини, в осінню пору, два дні тому, у четвертий раз, в окремих місцях, при всіх людях, не дуже давно, ставши на коліна, невідомо звідки, трохи пізно.

II. Складіть речення з двома прислівниками.

466. Оберіть варіант і складіть пари речень, в одному з яких те саме слово виступало б прислівником, а в іншому — прийменником з іменником, прикметником, займенником або числівником. Запишіть складені речення. Обміняйтеся зошитами з однокласником і перевірте виконання завдання один в одного, оцініть його.

Зразок: *Додоху верби гне високі, горами хвилі підійма.* — *За горами гори, хмарою повиті* (З тв. Т. Шевченка).

I. По-нашому — по нашому. Углиб — у глиб. По-п'яте. — по п'яте.

II. Вдалечінь — в далечінь. По-вовчому — по вовчому. Навіки — на віки.

467. Перепишіть текст, вибравши з прислівників-синонімів у дужках ті, що краще підходять за змістом. Вставте пропущені розділові знаки.

Вранці була (на диво, напрочуд, навдивовижу) добра погода хоч у лісі було ще (вогко, сиро, мокро). (Різно, гостро, пронизливо) нахло прілим листям. На стежці (виразно, ясно, чітко) видно сліди лося. А он на галевині лежить велика ведмедиця поруч (смішно, кумедно, забавно) перевертаючись граються ведмежата (квапливо, сквапливо, поспішно) бігаючи (навколо, довкола, навкруги).

468. I. Розрізняйте прислівники *реально* (дійсно, по-справжньому): *реально існувати* і *реалістично* (правдиво зображувати, відповідно до принципів реалізму): *реалістично відображати*.

II. Складіть і запишіть словосполучення із цими прислівниками й поданими дієсловами.

Здійснювати, показувати, ставитися до чогось, змальовувати.

469. Розшифруйте й запишіть прислівники. Виграє той, хто перший виконає завдання.

Пазолу, лупома, нікаб, черішу.

470. Уявіть ситуацію: під час підготовки до захисту проекту з соціокультурної теми «Українське мистецтво» ви з'ясували, що матеріалом, ретельно дібраним вами й записаним у класному комп'ютері, скористався однокласник (однокласниця). З цього приводу у вас відбулася розмова з ним (з нею). Чи буде вона приємною для вас обох? Як ви оціните вчинок однокласника (однокласниці), чи пробачите, вислухавши його (її) аргументи? Підготуйте вісім-десять реплік і обіграйте діалог у класі. За потреби кожен запише свої репліки.

 471. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Перепишіть текст, розкриваючи дужки. Поясніть спосіб творення й написання прислівників.

Вірш П. П. Чубинського «Ще не вмерла Україна» (у)перше був надрукований у 1863 році. (Не)вдові поезія розійшлася в народі серед інтелігенції. (У)продовж певного часу її приписували Тарасу Шевченкові. (Не)обхідно зазначити, що в найбільш усталеному тексті гімну два рядки належать поетові М. А. Вербицькому. Державний гімн звучить (що)разу, коли відбуваються урочисті заходи, державні свята, військові паради, ушанування переможців спортивних змагань.

 II. Складіть невеликий письмовий твір-розповідь з елементами опису про цікаву архітектурну пам'ятку вашого міста, містечка, селища. Назву доберіть самостійно. У висловленні намагайтеся використовувати прислівники. Простежте їх роль у тексті.

472. Випишіть із поданих словосполучень лише ті, до складу яких входять прислівники. Поясніть, як ви їх відрізняєте. Зіставте свої міркування з теоретичними відомостями.

Загнати в ногу колючку — йти в ногу; міряти на око — накладати пов'язку на око; одяг до лица — наблизити дзеркало до лица; оповідавання без кінця — говорити без кінця; робити на сміх — не звертати увагу на сміх; наблизитись до краю урвища — вимучити до краю; говорити у вічі — дивитися у вічі.

 Зверніть увагу! Є багато прислівників, які за написанням і звучанням збігаються зі сполученнями прийменників з іменниками: *вставати (коли?) на світанку, підскочити (з якої причини?) з радості, писати (як?) як слід*. Відрізнити ці прислівники від інших частин мови можна за значенням, граматичними ознаками, питаннями, синтаксичними зв'язками, роллю в реченні: *працювати (як?) на славу* — прислівник способу дії, *не зважаючи (на що?) на славу* — іменник з прийменником у формі знахідного відмінка однини. Написання окремо свідчить, що процес переходу різних частин мови в прислівники ще остаточно не завершився.

473. Порівняйте виділені слова. Поясніть, які з них — дієприслівники, а які набули прислівникового значення.

1. Юрко читає *сидячи*. — *Сидячи* на дивані, Микола дивиться телевізор.

2. *Стоячи* біля дошки, Мишко відповідає на запитання вчительки. — Оксана пише *стоячи*.

 474. Перепишіть групи прислівників, розкриваючи дужки. Визначте в кожній групі слів «зайвий» прислівник, підкресліть його. Виграє той, хто перший виконає завдання.

1. (До)пізна, (до)крихти, (до)смаку, (до)сьогодні. 2. (В)ногу, (в)цілос-
ті, (в)рівні, (в)міру. 3. (Без)краю, (без)вісти, (без)сумніву, (без)черги. 4.
(На)півдорозі, (на)шкоду, (на)дозвіллі, (на)видноті. 5. (Під)боком, (під)
ряд, (під)гору, (під)силу. 6. (По)щирості, (по)можливості, (по)середині,
(по)змосі. 7. (У)розсип, (у)стократ, (у)решті, (у)шир. 8. (З)разу, (з)пере-
ляку, (з)радісті, (з)розгону.

475. Доберіть до кожного прислівника синонім — слово чи сполучення слів. Запишіть слова парами.

Без відома, без кінця-краю, без ліку, без мети, без пуття, без сліду, без сумніву, без угаву, без упину, в далечині, в затишку, в обріз, до діла, до ладу, до смаку, з радості, на весну, на відмінно, на дозвіллі, на жаль, на radoцях, на світанні, по двоє, по честі, у стократ, як треба.

476. I. Перепишіть словосполучення, розкриваючи дужки. Поясніть правопис прислівників.

Наблизитись (до)гори, прокинутися (в)ранці, перевернутися (на)бік, (у)край рознервуватися, підвести обличчя (до)гори, знайти олівець (у)ранці, накласти компрес (на)бік, повернутися (у)край батьків; повторю-
ватися рік(у)рік; жити (по)правді; поділитися (по)братерськи.

 477. Замість наведених кальок з російської мови запишіть українські відповідники.

Їхати верхом, без відому, минає безнаказанно, у нього все благополуч-
но, зал битком набито, спостерігати безучасно, вартує говорити.

 478. Оцініть власну навчальну діяльність під час опрацювання теми про написання прислівників: наскільки зрозуміли початковий матеріал, чи навчилися відрізнити прислівник від сполучень інших частин мови з прийменником. Якими бачите свої подальші кроки для вдосконалення навчальних умінь.

 479. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Перепишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть, як ви відрізняєте при-
слівники від омонімічних іменників, прикметників, числівників і займенників з
прийменниками.

1. (З) верху цього не видно. — (З) верху гори видно далеко. 2. Якщо
(на) пам'ять не покладається, запиши. — Завчити правило (на) пам'ять.
3. (В) останнє ми бачились минулого року. — Ми домовились про це (в)
останнє наше побачення. 4. Твір написаний (на) швидко. — (На) швид-
ку їзду не розраховуйте. 5. Вилийте воду не (в) перше, а (в) друге відро.
— (В) перше зустрілися давно, а тепер зустрілися в (друге). 6. (По) тому
вікно погасло і знов засвітилося. — (По) тому березі річки ходили люди.

 II. Напишіть невеликий твір про улюбленого співака (співачку). Тип і стиль
мовлення оберіть самостійно.

Підготуйтеся до захисту проекту «Українське мистецтво».

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Учимося складати ділові папери

§ 57. ДІЛОВІ ПАПЕРИ. РОЗПИСКА

(Читаємо мовчки, пишемо, аналізуємо, моделюємо)

480. Прочитайте мовчки текст. З'ясуйте основну думку. Доберіть заголовок. Чи можна вважати виділені слова ключовими? Чи допомагають вони при швидкому перегляді тексту зрозуміти його основний зміст?

Спочатку з'ясуємо, що таке документ. Це слово утворене від латинського *documentum*, що означає «зразок», «взірець».

Документ є письмовим доказом, джерелом різних відомостей довідкового характеру. Тексти документів (резолуції, накази, договори, доповідні записки, доручення, звіт, протокол, автобіографія, заява тощо) мають індивідуальні особливості графічного оформлення.

Складання ділових паперів — це мовна (переважно письмова) діяльність, що регулює ділові стосунки між членами суспільства.

Правильно складеним є лише той діловий папір, який написаний в офіційно-діловому стилі. Саме цим текст ділового документа завжди можна відрізнити від будь-якого іншого стилю.

Отже, офіційно-діловий стиль вирізняється: відсутністю емоційності, розмовних слів і зворотів, слів із зменшувально-пестливими суфіксами, вигуків тощо; точністю, яка досягається широким використанням термінів, цифрових даних, зазначенням дат, речень із великою кількістю однорідних членів; усі документи мають однакову композицію; повною відсутністю індивідуально-авторських рис.

Кожний документ складається з окремих елементів, які називаються реквізити (назва виду документа, підпис, дата, адресат, відмітка про завірення, копії тощо).

481. I. Прочитайте текст. Про що в ньому йдеться?

Розписка — це документ, у якому укладач підтверджує факт одержання чогось від іншої особи або організації (грошей, документів, матеріальних цінностей).

Важливими змістовими компонентами* розписки є: хто одержав, від кого одержав, що саме одержав.

У розписці зазначаються такі реквізити*:

1) назва документа; 2) прізвище, ім'я та по батькові того, хто дає розписку; 3) кому дається розписка (посада, прізвище, ім'я та по батькові; 4) у чому конкретно дано розписку (указати точно найменування матеріальних цінностей, предметів, інструментів, кількість — цифрами і словами, грошові суми — словами, а в дужках — цифрами; 5) дата, підпис того, хто одержує цінності. У письмовому оформленні розписки найбільшу роль відіграє прямий додаток, виражений іменником, бо наголошується на тому, що саме передає один одному.

II. Дайте відповіді на подані нижче запитання.

1. Що таке розписка?
2. Які важливі змістові компоненти розписки?
3. Які реквізити розписки?

482. Прочитайте зразок розписки. З'ясуйте, з яких частин складається цей документ. Чи всі є в ньому реквізити?

Розписка

Я, учениця 7-го класу гімназії №143 м. Києва Киричук Світлана Олексіївна, отримала від завідувача шкільної бібліотеки Мазієнко Ніни Петрівни для тимчасового користування два (2) підручники з географії та української мови для 7 класу. Зобов'язуюся повернути отримані книжки до 30 травня 201.. року.

Дата

підпис

483. Прочитайте розписку. Проаналізуйте її, зазначте помилки й недоречності, скориставшись пам'яткою «Як працювати над виправленням помилок», уміщеною в додатках. Відредаговану розписку запишіть.

Розписка

Мною взято інвентар у заступника директора школи Петренка С.Д. для установки ялинки й підготовки актового залу до святкування Нового року. Інвентар обіцяю повернути.

25 грудня 2014 року

Задорожний Сергій

484. Напишіть розписку про отримання вами від учителя фізичної культури для тимчасового користування лижі. Звірте ваш варіант із поданим текстом у праві 481.

II. Проведіть взаємоперевірку правильності оформлення розписки із сусідом по парті.

§ 58. БУКВИ -Н- І -НН- У ПРИСЛІВНИКАХ

*Єднаймося, братаймося в товариство чесне,
хай братерством, щирими трудами Україна воскресне!*

І. Франко

Петро Могила

485. Розгляньте світлину. Прочитайте текст. Сформулюйте й запишіть план для переказу його.

Молдаванин за походженням, європеець за освітою й українець за культурною належністю, Петро Могила силою свого *унікального* таланту й енергією *доброчинних* діянь посів почесне місце серед видатних особистостей епохи Відродження*, ставши *духовним* поводитирем** і просвітителем українського народу.

Волею, а нерідко й коштом Петра Могили постали з руїн Десятинна церква й Софія Київська, храми Спаса на Берестовім і Михайлівський у Видубицькому монастирі.

Людина європейської освіченості, він розумів, що майбутнє України значною мірою залежить від розвитку освіти. Одним з *вершинних* його досягнень на цій ниві було створення Лаврської школи — навчального закладу європейського типу, а потім Києво-Могилянської академії — осередка науки й культури, *визнаного* одним з найкращих не тільки в Україні й у Східній Європі.

Ще однією сферою *багатогранної* діяльності Петра Могили була видавнича справа. Під його керівництвом друкарня Києво-Печерського монастиря, одна з найбільших в Україні, друкувала книжки, у яких популяризувалися *гуманістичні*** ідеї, упроваджувалося використання живої української мови, розвивалися традиції українського малярства й графіки*.

Його заклики до *духовного* й громадського єднання українського народу й сьогодні лишаються *актуальними** (За П. Толочком).

II. Хто такий Петро Могила? У чому полягала його багатогранна діяльність? Чому вищий навчальний заклад Києва названо на його честь?

III. Пригадайте правила написання *н* і *nn* у прикметниках і дієприкметниках. Утворіть від виділених слів прислівники і поясніть їх правопис. Зверте свої висновки з теоретичним матеріалом

У прислівниках пишеться стільки *н*, скільки в прикметниках та дієприкметниках, від яких вони утворені: *радісний* — *радісно*, *сумлінний* — *сумлінно*, *незбагненний* — *незбагненно*. Пишемо *nn* також у прислівниках *спросоння*, *попідвіконню*, *попідтинню*, *зрання*.

Орфограма

Н і nn у прислівниках: *сонячно*, *сонно*, *зрання*

486. I. Перепишіть речення, ставлячи замість крапок *н* або *nn*. Розставте пропущені розділові знаки.

1. Попідвіко...ю цвітуть червоногарячі мальви (І. Цюпа). 2. Люблю коли із неба місяць круторогий тума...о дивиться в вікно (В. Сосюра). 3. Тільки той збирає урожай хто невтом...о ниву засіває (Л. Дмитерко). 4. В душах привіт...о і світанкове нашого світу світиться час (Д. Павличко).

II. Поясніть написання прислівників.

487. I. Доберіть до прислівників, що пишуться окремо, спільнокореневі прислівники з *н* або *nn*. Запишіть слова парами.

Без жалю, без кінця, без ладу, без сліду, без сумніву, до речі, з радості, до смаку, на совість, на сором, на диво.

II. Визначте, які зі спільнокореневих прислівників є синонімами, а які різняться за значенням.

 488. Ознайомтеся з афоризмами Петра Могили. Чи вони є актуальними в наш час? Запишіть своє міркування, використовуючи прислівники.

1. Щаслива є та душа, яка сама себе судить. 2. Три речі є до вподоби Богу й людям: згода братів, милосердя до ближніх і згода між чоловіком і дружиною. 3. Безкорисливість — це самого себе пізнати, істинне дзеркало світу й усе, що в світі. 4. Любов із ненавистю дружби не має. 5. Намагайтеся власні недоліки пізнавати. 6. Безділля породжує гріх.

489. I. До поданих прикметників доберіть утворені від них прислівники. Запишіть слова парами.

Ясний, безмежний, синій, життєрадісний, багатозначний, нездоланний, далекоглядний, широченний, неприхований, сонний, невтішний, зоряний, стурбований, сильний, повільний.

II. Складіть з двома прислівниками речення, запишіть їх.

490. I. Замість слів і сполучень слів запишіть відповідні їм за значенням прислівники; поясніть їх правопис.

Без хвилювання, більш ніж звичайно, не зовсім прокинувся, з певним наміром, весь час без зупинки, попід тивом, зненацька, не разом, без вини, на маючи впевненості.

II. З дібраними прислівниками складіть чотири речення.

491. Перепишіть прислівники, вставляючи на місці пропусків *ни* чи *н*.

Охай...о, невпи...о, моторош...о, надшвидкіс...о, легковаж...о, погід...о, помірковано, при звичає...о, незбагне...о, приголомше...о, потуж...о, натхне...о, занехая...о, дотеп...о, дошкуль...о.

492. I. Розрізняйте прислівники *хронічно* (тривало, затяжно, постійно): *хронічно недоїдати* і *хронологічно* (у часовій послідовності): *хронологічно найдавніший*.

Хворіти, найраніший, недосипати, найпізніший, відставати.

II. Складіть і запишіть словосполучення з цими прислівниками й поданими дієсловами й прикметниками.

 493. Прочитайте й визначте, що пропущено в прислівниках кожної групи — *н* чи *ни* — і який прислівник у кожній групі «зайвий». Виграє той, хто перший виконає завдання.

1. Зверх...о, невідступ...о, докорі...о, блискавично, втише...о.
2. Навмис...о, щохвили...о, незугар...о, ошелеше...о, вищука...о. 3. Очевид...о, наріз...о, сезо...о, кількіс...о, виправда...о. 4. Піжното...о, попар...о, голод...о, ганеб...о, знеможе...о. 5. Воста...є, безугав...о, зара...я, спросо...я, достеме...о.

- **494.** Перепишіть слова й сполучення слів, замінюючи кальки з російської українськими відповідниками.

Єдинодушно, з кожним роком, з усіх ніг, кожний раз, круглодобово.

- **495.** Об'єднайтеся в групи по чотири-п'ять осіб і обговоріть організаційні питання щодо підготовки спільного проекту, який ви представите після вивчення соціокультурної теми «Великі українці» (через чотири уроки). Групою оберіть одну з пропонованих тем (простежте, щоб теми не повторювалися). Узгодьте напрями діяльності, які виконуватиме кожен член групи (пошук інформації, добір ілюстративного матеріалу, написання творчої роботи, вироблення власного творчого продукту: малюнка, фото, виробу, зробленого власноруч тощо). Обговоріть умови взаємодопомоги для пошуку джерел інформації (з публіцистичних, наукових, художніх творів, енциклопедій, Інтернету тощо). Готуючись до захисту проекту, складіть словничок українознавчої і спеціальної лексики з теми (слова, що характеризують українське суспільство: назви топонімів*, тлумачення нових слів, що стосуються суспільної, наукової сфер діяльності, імена видатних особистостей, які прославили Україну тощо).

Теми проектів

1. Видатні історичні постаті України.
2. Українські меценати*.
3. Хоробрі захисники України (у минулому або сьогодні).
4. Відомі українські науковці.
5. Уславлені українські спортсмени.
6. Українські письменники (минулого й сучасності).

- **496.** Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Перепишіть прислівники, ставлячи в словах на місці пропусків *ни* чи *н*. Поясніть написання прислівників. З чотирма прислівниками складіть речення.

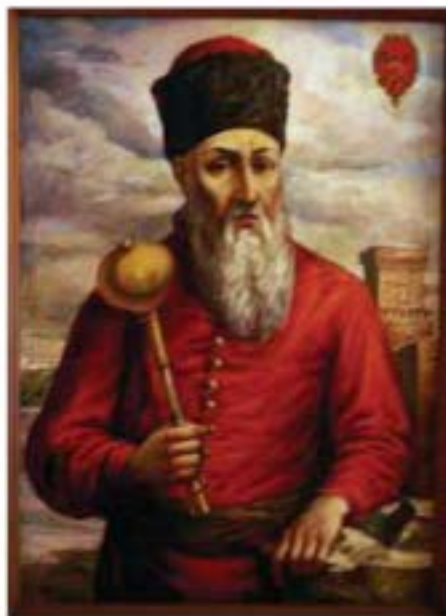
Блискавич..о, дити..о, нескказа..о, попідти..ю, вишука..о, неви..о, притама..о, химер..о, карти..о, сумлі..о, чепур..о, безгомі..о, безборо..о, незако..о, неодмі..о.

- II. Підготуйте усний твір-міркування на тему: «*Намагайтеся власні недоліки пізнавати*» (П.Могила). Запишіть тези висловлювання.

Великі українці: Петро Конашевич Сагайдачний

§ 59. НЕ І НІ З ПРИСЛІВНИКАМИ

497. І. Прочитайте текст, визначте тему, доберіть заголовок. Яким зображено Петра Сагайдачного як людину й історичну постать. Розгляньте світліну. Які цікаві факти з життя полководця відомі вам?

Після навчання в Острозькій академії Петро Сагайдачний переїздить до Києва, де служить домашнім учителем у міського судді. Не просто пояснити причини, які змусили юнака полишити посаду й випробувати непевного козацького щастя. Можливо, честолюбний** хлопець зрозумів, що кар'єра вченого забере чимало часу й дасть небагато** слави. Важливу роль відіграли також патріотичні міркування, прагнення прислужитися українському народові.

Навчаючись в академії, Петро непогано** знав математику, вивчив латину, тому читати праці з механіки* й балістики* йому було неважко**. Ці знання знадобилися у військовій справі. Спочатку Сагайдачний був генеральним обозним, відав артилерією і, як тепер кажуть, логістикою*. На той час артилеристи були інтелектуальною елітою* армії.

Під керівництвом славетного полководця найвищого розквіту досяг козацький флот, кількість козаків зросла з п'яти до п'ятдесяти тисяч. Особливого значення Сагайдачний надавав козацькому озброєнню. Так, під Хотином козаки становили тридцять тисяч «рушничних». Пістоль, шабля й спис також невіддільні від образу запорозького козака.

Сагайдачний був вірцем вимогливого керівника війська. Запорозьку Січ часів його гетьманування іноземні послы характеризували як гнучку й боекдатну військову організацію, поділену на полки й десятки, з розвиненими командними структурами й управлінням, канцелярією й налагодженим військовим господарством.

Запорозьке військо під керівництвом Петра Конашевича здобуло багато перемог. Ці успіхи привели до зростання прав і свобод українського населення (*За Л.Тома*).

II. Спробуйте пояснити вживання **не** з прислівниками, що трапляються в тексті. Зверте правильність своїх пояснень із наведеними нижче правилами.

Не є префіксом і пишеться з прислівниками **разом**: 1) якщо прислівник без *не* не вживається: *нещодавно, невтомно, ненароком, нехотя*; 2) якщо прислівник із *не* можна замінити синонімом без *не*: *неголосно — тихо, немало — багато*.

Не є часткою і пишеться з прислівниками **окремо**: 1) якщо прислівник з *не* щось заперечує: *не дорого, а дешево; не багато, а мало*; 2) якщо прислівник з *не* в реченні є присудком: *Не можна пробачити зраду. Вечоріє, але зірок ще не видно*.

Орфограма

Не з прислівниками:
ненароком, недовго, не варто

III. Порівняйте правила написання **не** з іменниками, прикметниками й прислівниками. Складіть узагальнювальне правило вживання **не** із цими частинами мови.

498. Перепишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть написання прислівників.

1. Від білих хмар лиш смарагдова тінь біжить ланами, лиш вітри (не) добрі напружують свій навіжений чвал (*С. Маланюк*).
2. І (не) бавом Україна зацвіла, як пишний сад (*О. Олесь*).
3. Було щось (не) вимовно життєдайне в цьому сонячному дощі, і всі це відчули (*О. Довженко*).
4. (Не) вчасно горить наш великий іскристий костер (*В. Бичко*).
5. Жайворонок підлетів (не) високо й повиснув, мов на ниточці (*Ю. Яновський*).
6. Швидко, (не) вловимо пливе година за годиною, день за днем (*І. Фран*).

ко). 7. Робота виконана (не) вчасно, а з великим запізненням. 8. Надворі ще (не) холодно.

499. I. До поданих прислівників доберіть спільнокореневі з протилежним значенням. Запишіть слова парами, назвіть спосіб творення їх.

Навмисне, вдало, давно, розумно, багато, хутко, близько, вигідно, даремно.

II. З двома прислівниками з *не* складіть речення, запишіть їх.

500. Уявіть ситуацію: добираючи матеріал для проекту «Видатні українці», ви звернулися з проханням до однокласника допомогти в пошуках джерел інформації з обраної теми. Складіть діалог з шести-восьми реплік і обіграйте його.

501. I. Перепишіть прислівники, розкриваючи дужки і розподіляючи слова на дві групи: а) прислівники з *не* — префіксом, б) прислівники з *не* — часткою.

(Не)рідко; (не)ухильно; (не)порушно; (не)погано; (не)просто, а складно; (не)виразно, а заплутано; (не)достатньо; (не)самовито; (не)цікаво; (не)гарно; (не)стямно; (не)давно, а щойно; (не)старанно, а як-небудь.

II. Складіть і запишіть по одному реченню з прислівником кожної групи.

502. I. Розрізняйте прислівники *чудесно* (чарівно, прекрасно, дуже гарно): *чудно* (дивно, смішно): *чудесно* співати й *чудно* поводитися.

II. Складіть і запишіть словосполучення з цими прислівниками і поданими словами.

Грати на скрипці, сміятися, танцювати, дивитися, виглядати, називатися.

503. I. Прочитайте й проаналізуйте написання прислівників у текстах. Поясніть написання прислівників з *не* разом і окремо.

Тимко встав нерано. Сонце вже піднялося високо й припікало. Невесело згадав, що раненько збирався на рибалку.

Коли Тимко встав, було вже не рано. Сонце встигло піднятися високо й припікало. Від того, що проспав і не пішов уранці на риболовлю, на душі було не весело.

504. До поданих слів доберіть прислівники з протилежним значенням; складіть і запишіть із ними речення, уживши протиставлення. Підкресліть і поясніть орфограми.

Зразок: *Далеко — недалеко. Дівчина жила не далеко, а близько.*

Мало, навмисно, охоче, помітно, дорого, швидко.

505. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Перепишіть речення, розкриваючи дужки. Виділіть орфограми. Поясніть правопис слів із **не** та правопис виділених слів.

1. Блідий ранок (не)сміливо зазирнув у вікна (*А. Хижняк*). 2. Вітер (не)самовито стугонів віконницями, гудів у комині (*О. Донченко*). 3. Малий годинник (не)рвово забився, затріпотів, чітко затакав (*М. Ірчан*). 4. Огонь (не)догорів, а тихо пригасав (*М. Рильський*.) 5. (Не)тополю високою вітер нагинає (*Т. Шевченко*). 6. Повозка котилась (не)битим пляхом, а травою (*Панас Мирний*). 7. На лугах іде трава (не)кошена, у полях красуються жита (*П. Воронько*). 8. Цього року грибів у лісі (не)густо.

II. Доведіть або спростуйте вислів знаменитого німецького письменника. Запишіть ваші міркування.

Щоденно слід прослухати хоч одну пісеньку, подивитися на хорошу картину і, якщо можливо, прочитати хоч який-небудь мудрий вислів (*Й. Гете*).

Великі українці: Григорій Сковорода

506. I. Прочитайте текст, доберіть заголовок. Спробуйте пояснити, чому Григорія Сковороду зарахували до когорти великих.

Григорій Сковорода — непересічна* особистість в історії України. Народився на Полтавщині в сім'ї малоземельного козака. Навчавчись у Київській академії, здобув ґрунтовні** знання, досконало** вивчив латинську, грецьку, німецьку, польську мови. Невдовзі** талановитого юнака помітили, й у складі російської місії він здійснює подорож по

Європі, вивчає життя, побут, мистецтво західних країн. Опісля викладає поезику* в Переяславському колеґіумі, працює домашнім учителем, знову повертається до викладацької діяльності, цього разу в Харкові.

Досить незвично**, на думку сучасників, Сковорода демонструє свої погляди на життя. У віці сорока семи років він полишає цивілізований світ і вирушає в пошуках істини по селах, степах і лісах України. Мандрівний філософ* і письменник стає незвичайно** популярним. У філософських трактатах* він викладає власну систему суспільно-політичних і етичних поглядів. Створені на ґрунті реального** життя, його поезії й байки відображали** думки й прагнення простих людей, були близькими й зрозумілими кожному.

Григорію Сковороді неодноразово пропонували різні прибуткові посади, навіть передавали особисте запрошення цариці Катерини II переїхати на проживання до Петербурга й стати придворним філософом. Проте його нітрохи не вабили ні гроші, ні почесні, ні примарна слава. Понад усе Григорій Савич цінував свободу й нізащо** не хотів втратити її, назавжди залишився вірним своїм філософським поглядам (За А. Івановим).

II. Назвіть у тексті прислівники, поясніть їх написання. Які випадки вам складно пояснити?

III. Проаналізуйте написання *не*, *ні* з прислівниками й іншими частинами мови й спробуйте пояснити їх. Зіставте свої висновки з поданими нижче відомостями.

ніскільки ніде нізащо	ні відсінь ні відтіль ні в сих ні в тих ні думано ні гадано	Його чекали, але він не прийшов ні вранці, ні вдень, ні ввечері.
-----------------------------	---	---

Ні в прислівниках, як правило, є префіксом і тому пишеться разом: *нітрохи*, *нізвідки*, *нівроку*, *нізащо*. Окремо з прислівниками *ні* пишеться: 1) у деяких фразеологічних зворотах, коли *ні* виступає у ролі частки: *ні туди ні сюди*, *ні так ні сяк*; 2) у заперечних реченнях, коли *ні* повторюється: *Вони не з'явилися ні позавчора, ні вчора, ні сьогодні*.

Орфограма

Ні з прислівниками:
ніколи, *ні назад ні вперед*

507. I. Перепишіть речення, розкриваючи дужки. Позначте орфограми.

- Мій краю зоряний, на тебе (не)надивлюся я (ні)як (В. Сосюра).
- Та (не)однаково мені, як Україну злії люди присплять, лукаві, і в

огні її, окраденую, збудять... (Т. Шевченко). 3. У мрії (не)має (ні)коли й (ні)де берегів (В. Братунь). 4. На острові, де, здавалося, ще (ні) коли (не)ступала людина, водилися сайгаки (З. Тулуб). 5. (Ні)трохи дивним (не) здавалось, що з гудінням, з рокотом громів у тумані вранішнім зливались голоси жагучих солов'їв (М. Рильський). 6. З вашого села я (ні)куди не поїду (Григорій Тютюнник). 7. Іскриться ранішня блакить, (ні)холодно, (ні)жарко (В. Швець).

II. Зробіть морфологічний розбір виділених прислівників. Доберіть до них антоніми.

508. I. Прочитайте слова та сполучення слів. Поясніть написання *ні* з іменниками, прикметниками, дієсловами.

Ні з ким не зустрічатися, не мати ніяких претензій, ні риба ні м'ясо, нісенітниця, ні кує ні меле, ніяковий, нічим не цікавитися, нічия земля, не позичати ні в кого, ні веселий ні сумний.

II. Зіставте правила написання *ні* з прислівниками та іншими частинами мови. Який можна зробити висновок?

509. I. Прочитайте речення. Визначте, чи є різниця в значеннях виділених прислівників. А у вимові?

1. Він ясно розумів, що порятунку чекати *нізвідки* (Д. Ткач). — Щось я вже *нізвідки* листів не маю (Леся Українка.) 2. Випав сніг, сліду *ніяк* сховати (М. Шеремет). — Колихала так ласкаво — проте не спалося *ніяк* (М. Рильський).

II. Складіть речення з виділеними прислівниками, поставте в них наголос; звірте його за орфографічним словником.

510. Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки. Поясніть правопис *не*, *ні* з прислівниками, прикметниками й іменниками.

1. Бідак живе обачно: раз на день їсть, та й то (не)смачно. 2. Із золотом, як з вогнем: і тепло з ним, і (не)безпечно. 3. Лінивому все (ні)коли. 4. У (не)роби завжди (не)врожай. 5. Як нема сили, то й світ (не)милий. 6. Яблучко від яблунки (не)далеко відкотилося. 7. Рана загоїться, зле слово — (ні)коли. 8. Доброму коневі — (не)довгі версти. 9. Лежачого хліба (ні)де нема (Нар. творчість).

511. I. Прочитайте висловлювання Г. Сковороди. Поясніть уживання *не*, *ні* з різними частинами мови.

1. Що може бути шкідливіше за людину, котра володіє знанням найскладніших наук, але не має доброго серця? 2. Не шукай щастя за морем. 3. З видимого пізнавай невидиме. У собі самому шукай справжніх благ. 4. Копай всередині себе криницю для тієї води, яка зростить і твою оселю, і сусідську. 5. Коли не можу нічим любій Вітчизні прислужитися, у кожному разі з усієї сили намагатимуся нікому ні в чому не шкодити.

ти. 6. Без ядра горіх ніщо, так само, як і людина без серця. 7. І ніхто не може вбити в собі зло, коли не втямить спершу, що таке зло, а що добро.

 II. Яке висловлювання знайшло у вас найбільший відгук? Чому? Обґрунтуйте вашу думку трьома-чотирма реченнями й запишіть їх.

512. I. Доберіть до поданих фразеологізмів синоніми й запишіть їх.

Ні тепер ні в четвер, ні сюди ні туди, ні сіло ні впало, ні світ ні зоря, ні з того ні з сього, ні за що ні про що, ні за цапову душу.

II. Складіть з дібраними фразеологізмами 2-3 речення й запишіть їх.

513. Перепишіть речення, розкриваючи дужки, правильно наголошуючи прислівники.

1. (Ні)де (ні)душі. Ліс та поле. 2. Буваючи в батальйонних тилах, Ясногорська (ні)коли не минала володінь Васи Багірова (*З тв. О. Гончара*). 3. На батьківській садибі (ні)де другу хату ставити, доведеться в Рокитному. 4. Інші дні й пообідати після школи гаразд (ні)коли хлопцеві (*З тв. А. Головка*).

 514. Перепишіть слова й сполучення слів, замінюючи кальки з російської українськими відповідниками.

Багато значить, безпосередньо бере участь, більше місяця, у двох словах (передати), в залежності від віку, верх досконалості.

 515. Розшифруйте й запишіть прислівники. Виграє той, хто перший виконає завдання.

Подалбе, новімоде, звінікди, іколин.

 516. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Перепишіть, розкриваючи дужки. У кожній групі сполучень слів і речень визначте «зайвий» прислівник.

1. Палити (не)безпечно. (Не)втомно працювати. Нічого (не)видно. 2. Зовсім (не)страшно. (Не)ймовірно глибока тиша. (Не)забаром світатиме. 3. Стояти (не)похитно. (Не)можна не милуватися краєвидом. Гора (не)дуже висока. 4. (Не)хотя погодитися. Піднятися на Говерлу (не)легко. Вирушити (не)гайно. 5. (Ні)коли не сваритися. (Ні)звідкіля взяти. Не виходять (ні)так (ні)сяк.

 II. Доберіть один із афоризмів Григорія Сковороди й напишіть невеликий твір-роздум, використавши цей афоризм як головну думку твору.

1. Хіба може говорити про біле той, котрому невідомо, що таке чорне? 2. Чи не дивина, що один у багатстві бідний, а інший у бідності багатий? 3. Роби те, до чого народжений, будь справедливий і миролюбний громадянин, і досить із тебе. 4. Не тіло, а душа є людиною. 5. Серце тоді насичується, коли освічується. 6. Світло бачиться тоді, коли світло в очах є.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Який сенс життя людини на землі?

§ 60. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПОВІДАННЯ ЗА ПОДАНИМ СЮЖЕТОМ

(Слухаємо, читаємо вголос і мовчки, пишемо,
аналізуємо, систематизуємо, моделюємо)

517. Пригадайте, які оповідання ви склали на уроках мови і літератури в попередніх класах. Які з них ви запам'ятали? Які з оповідань (про випадок із життя, на основі побаченого, за жанровою картиною) викликали у вас більше задоволення? Що ви знаєте про композицію оповідання?

518. Прочитайте мовчки текст. Визначте його тему. До якого типу мовлення він належить? Сформулюйте основну думку оповідання й прослідкуйте, як вона розкривається в самій його композиції (виділіть зав'язку, розвиток подій, кульмінацію, розв'язку). Доберіть заголовок. Зверніть увагу на виділені слова. Яка роль їх у побудові оповідання?

Якось старий Майстер звів кам'яний будинок. Став осторонь і милується. «Завтра в ньому оселяться люди», — думає з гордістю.

А в цей час біля будинку грався Хлопчик. Він стрибнув на сходинок і залишив слід своєї маленької ніжки на цементі, який ще не затвердів.

Минуло багато років. Хлопчик став дорослим Чоловіком. Життя його склалося так, що він часто переїздив із міста до міста, ніде довго не затримувався, ні до чого не прихилився — ні руками, ні душею.

Та ось і прийшла старість. Згадав старий Чоловік своє рідне село на березі Дніпра. Захотілося йому побувати там. Приїхав на батьківщину, зустрічається з людьми, називає своє прізвище, але всі здвигують плечима — ніхто не пам'ятає такого Чоловіка.

— Що ж ти залишив після себе? — питає в старого Чоловіка один дід.
— Є в тебе син чи дочка?

— Немає у мене ні сина, ні дочки.

— Може, ти дуба посадив?

— Ні, не посадив я дуба...

— Може, ти поле вицестував*?

— Ні, не випестував я поля... Так, мабуть, ти пісню склав?

— Ні, й пісні я не склав.

— Так хто ж ти такий? Що ж ти робив усе своє життя? — здивувався дід.

Пічого не міг відповісти старий Чоловік. Згадалася йому та мить, коли він залишив слід на сходинці. Пішов до будинку. Стоїть той, як наче вчора збудований, а на найнижчій сходинці — закам'янілий відбиток хлопчикової ніжки.

— *Ось і все, що залишиться після мене на землі, — з болем подумав старий Чоловік. — Але цього ж мало, дуже мало... Не так треба було жити... (За В. Сухомлинським).*

519. I. Прочитайте вголос текст. Визначте його основну думку. До якого типу мовлення він належить?

МАТЕРИНСЬКА ЛЮБОВ НАЙСИЛЬНІША

Колись давно на узбережжі Чорного моря жили люди. Восени, коли закінчувалися польові роботи, люди виходили на берег моря і влаштовували веселі свята, ігри, пускали стріли на щастя.

Дивитися на ці ігри виходив із морських глибин цар морів та океанів Нептун.

Одного разу вийшли до вогнища юнаки, і, повернувшись у бік моря, насмілилися пустити туди стріли. Як же розгнівався Нептун!

— Я всіх вас поховаю в безодні морській! — заревів він.

Тоді Матері віддали всю силу своїм синам, щоб Нептун їх не потопив. А згодом жінки віддали і свою красу дочкам морського царя (ті були негарні), щоб таким чином врятувати життя своїм синам.

Ось чому моряки сильні й непереможні: матері віддали їм усе найкраще, що мали. Якщо зустрінете слабких і некрасивих жінок, знайте: усю силу й красу вони принесли в жертву своїм дітям (За І. Панківим).

II. Дайте відповіді на подані запитання та виконайте завдання.

1. Чи можна поданий текст назвати оповіданням? Чому?
2. Яким матеріалом потрібно доповнити текст, щоб яскравіше донести до читача основну думку?
3. Як зміниться текст, якщо його доповнити описом героїв?
4. Визначте композиційні елементи оповідання: зав'язку, розвиток дій, кульмінацію, розв'язку.

 520. Напишіть власне оповідання на тему: «Материнська любов найсильніша» за поданим у попередній вправі сюжетом легенди. Уведіть за можливістю в текст опис дій, зовнішності героїв. Продумайте, кому і з якою метою ви будете розповідати цю легенду (членам сім'ї, учителю, своїм друзям). В оповіданні використовуйте слова й словосполучення з довідки для зв'язку його композиційних частин, передачі послідовності дій.

- Довідка:** 1) Початок оповідання: *одного разу, якимось, це було, такий випадок трапився та ін.;*
 2) швидкість, послідовність розвитку подій: *раптом, у той же час, та ось, тоді та ін.;*
 3) кінець оповідання: *ось такий випадок, ось так скінчився, ось така історія та ін.*

521. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Напишіть невелике оповідання на тему: «Який сенс життя людини на землі», добираючи переконливі докази й приклади із життя.

II. Напишіть оповідання на тему: «Мої добрі справи протягом тижня», обґрунтовуючи основну думку й дотримуючись композиції цього жанру висловлювання.

Великі українці: Сергій Корольов

§ 61. ИТА / В КІНЦІ ПРИСЛІВНИКІВ

522. I. Прочитайте текст і стисло перекажіть його зміст. Розгляньте світлини. Хто зображений на одній із них поруч із С. Корольовим? Що вам відомо про життя й діяльність Сергія Корольова? Чому перший політ космічного корабля, пілотованого людиною, увійшов в історію космонавтики?

4 жовтня 1957 року ракета вивела на орбіту штучний супутник Землі, відкривши нову еру в освоєнні космосу*. На чолі цієї великої справи був Головний конструктор, академік, українець за національністю Сергій Корольов, який першим фантастичний** проєкт перетворив на реальність.

Працювати із Сергієм Корольовим було важко, іноді дуже непросто, але завжди** цікаво. Підвищена вимогливість, короткі терміни* завершення завдань, новизна, яка таїла в собі не лише приємні несподіванки — усе це примушувало увесь колектив працювати натхненно, на грані своїх можливостей.

І вже в 1961 році під керівництвом Сергія Корольова було розроблено й нарешті запущено космічний корабель, пілотований людиною. Перший політ космонавта Юрія Гагаріна був дуже коротким. Він тривав усього 108 хвилин. І хоча наступні космічні ракети змогли довше перебувати на орбіті*, удвічі, утричі довше облітаючи Землю, але саме ці хвилини ввійшли в історію людства як початок нового етапу — проникнення людини в космос.

Жителі Землі завжди будуть із вдячністю пам'ятати імена людей, які відкрили нову сферу людської діяльності. У цьому сузір'ї імен одне з найяскравіших — ім'я нашого співвітчизника, Головного конструктора, академіка Сергія Корольова (*З журналу*).

II. Проаналізуйте використання прислівників у тексті. Спробуйте пояснити правопис *и, і* в кінці прислівників. Зіставте свої висновки з теоретичними відомостями.

Буква *и* пишеться в кінці прислівників після букв, які позначають тверді приголосні, а буква *і* — після букв, що позначають м'які або пом'якшені приголосні: *поначасти, догори, в цілості, вгори*.

Завжди пишемо *и*: а) у кінці прислівників після *з, к, х*: *навкруги, навіки, верхи*; б) у кінці прислівників з префіксом *по-*: *по-китайськи, по-верблюжи, по-заячи*.

Орфограма

Букви *и, і* в кінці прислівників:
навесні, навскоки, по-кролячи

523. I. Прочитайте речення. Поясніть правопис ужитих прислівників.

1. На четвертий день приходять в місто Київ опівночі (*М. Вороний*).
2. Він бігав навипередки з вітром....
3. Щомиті якийсь хлопчисько відкриває тебе для себе, щоб стати навіки соняшником (*І. Драч*).
4. Трішки туману і трішки інею, неба льодинку холодну — на шлях... (*В. Підналий*).
5. Він вийшов, по-хлопчачи стрибнувши з машини, і рипнув сніг,

відчув його ходу тугу (М. Бажан). 6. Тричі крига замерзала, тричі розтавала, тричі наймичку у Київ Катря проводжала (Т. Шевченко).

II. Перепишіть друге речення й виконайте синтаксичний розбір його.

524. Перепишіть, вставляючи замість крапок букви *и* та *і*.

Навік..., докуп..., анітрох..., заран..., завдовжк..., звідс..., навпрот..., нахильц..., ополудн..., повсюд..., удвіч...

525. I. Прочитайте й відгадайте загадки, розкриваючи дужки.

1. (У)ночі гуляє, а (в)день спочиває, має круглі очі, бачить (серед)ночі. 2. (На)весні веселить, (в)літку холодить, (в)осени годує, (в)зимку гріє. 3. Зимом і літом маячить зеленим цвітом. 4. Діжка на діжі, (з)верху маяк, ніхто не вгада (з)роду (ні)як (*Нар. творчість*).

II. Випишіть з останнього речення прислівники, зробіть морфологічний розбір їх.

 526. Чи згодні ви з думкою Олега Ольжича: «Захочеш — і будеш! В людині, зятя, лежить невідгадана сила...». Яку мету в житті ставите перед собою, як прагнете досягти її? Кого з відомих людей обрали б для себе взірцем? Продовжте обговорення порушеної проблеми в класі. Складіть шість-вісім реплік діалогу й обіграйте його.

527. I. Розрізняйте прислівники *чуйно*, *чуло* (співчутливо) і *чутко* (легко й швидко сприймати слухом, нюхом): *чуйно* ставитися, *чутко* спати.

II. Складіть і запишіть словосполучення із цими прислівниками й поданими нижче словами.

Ловити звуки, оберігати, вслухатися, пригнухуватися, дивитися, сприймати.

528. Перепишіть прислівники, розкриваючи дужки. Поясніть орфограми.

Без(кінця)краю, (на)гора, (до)вподоби, (з)дому, (до)дому, (до)смаку, (в)смак, (на)весну, (на)весні, (уві)сні, (у)вічі, (в)цілому, (в)основному, у (сто)крат, (все)одно, (все)рівно, (геть)чисто, (кінець)кінцем, з (діда)прадіда.

529. Прочитайте слова, добираючи замість крапок букви *и* чи *і*. Знайдіть у кожній групі слів «зайвий» прислівник. Виграє той, хто першим виконає завдання.

1. Урівн..., напровесн..., безвіст..., щодад...
2. Позаоч..., опівноч..., наввипередк..., удвіч...
3. Навпрошк..., увечер..., самотужк..., почаст...
4. По-заяч..., по-ведмеж..., по-жаб'яч..., насторож...

530. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Перепишіть прислівники, вставляючи букви *и* чи *і*. З двома прислівниками складіть речення.

Двіч..., потайк..., дореч..., взнак..., опівноч..., навприсядк..., навкруг..., утрич..., навкулачк..., наввипередк..., нарешт...

II. Складіть невелике чи письмове висловлення на тему: «Українець, який для мене є взірцем».

Підготуйтеся до захисту проекту «Великі українці».

Етикет і мовна культура українців

§ 62. ВИКОРИСТАННЯ ПРИСЛІВНИКІВ У МОВЛЕННІ

531. I. Прочитайте текст. Оцініть своє мовлення з погляду дотримання норм українського етикету.

Українці дбали про свій мовний етикет здавна. Протягом багатьох віків народ поповнював скарбницю слів, що передавали почуття доброти, пошани й поваги до людей. Неодноразово це оцінювали іноземці, які часто подорожували Україною. Вони повсякчас** відзначали уважне ставлення до себе, доброзичливість, сердечність і гостинність з боку наших земляків.

«Красне словечко тішить сердечко», «Слово чемне кожному приємне», «Красне слово — золотий ключ» — за такими поведінковими приписами українці виховувалися з давніх-давен. Відтоді дійшли до наших днів слова й вислови, у яких виявляється любов до рідних і турбота про них, шанобливе ставлення до співбесідників. По-перше, такі почуття озвучені в звертаннях, означеннях, колисянках. Пройняті, добротою, ніжністю, теплом і любов'ю матері, вони натхненно плекали змалку найтонші порухи дитячої душі: *квіточко, дитинонько, зіронько, пташечко, зайчику, кицюню, щибетушечко*. По-друге, про це свідчать слова й вислови з коренем добр-, здоров-, ласк-: *добрідень, на все добре, добродію, здорові були, доброго здоров'я, дай Боже здоров'я, будь ласка, ласкаво прошу та ін.*

Використовуймо щедро**, великодушно*, для примноження добра словесні скарби нашого народу. І вони неодмінно** повернуться до нас також добром (*За С. Богдан*).

II. Назвіть прислівники, визначте їх роль у тексті. Які з них слугують для зв'язку речень?

532. Перепишіть словосполучення, розкриваючи дужки. Поясніть правопис прислівників.

Тепло (по)літньому, (по)літньому саду, пропустили (за)багато, (за)багато кілометрів, процятися (в)останнє, заглянути (в)останнє вікно.

531. І. З'ясуйте значення фразеологізмів. Доберіть до них прислівники-синоніми з довідки й запишіть за зразком.

Зразок: 1. *Знати як свої п'ять пальців.* — *Знати дуже добре.*

1. Ні холодно ні жарко. 2. Повторити слово в слово. 3. Рукою подати. 4. Працювати не покладаючи рук. 5. По всіх усюдах. 6. Про людське око.

Довідка: близько, абияк, дослівно, байдуже, скрізь, старанно.

II. Складіть і запишіть речення з двома фразеологізмами.

533. Прочитайте вірш Миколи Вінграновського. Назвіть звертання. Кому вони адресовані, якими почуттями пройняті? Чи підсилюють виразність вірша прислівники?

ПЕРША КОЛИСКОВА

Спи, моя дитино золота,	Спи, моя дитинко, на порі.
Спи, моя тривого кароока.	Тіні сплять і сонна яворина...
В теплих снах ідуть в поля жита,	Та як небо в нашому Дніпрі,
І зоря над ними йде висока.	Так в тобі не спить хай Україна.
Спи, моя гіллячко голуба,	Хай вона не спить в тобі повік.
Тихо в моїм серці і щасливо.	Бо вона — для тебе і для світу...
За вікном хлюпочеться плавба	Люлі, мій маленький чоловік,
Твоїх літ і долі гомінливої.	Капле сон сріблястий з верховіту...

534. Замініть виділені слова прислівниками з довідки, попередньо розкривши дужки. Запишіть речення. Поясніть правопис прислівників.

1. Дівчинка стала *на кінчики пальців ніг*. 2. Він узявся за роботу *без особливого бажання*. 3. *Невідомо* коли прибуде поїзд. 4. *Раптово* з'явся сильний вітер. 5. Дочка відвідувала маму *кожного вечора*. 6. Маля бігала по траві *без взуття*.

Довідка. що(вечора), з(не)нацька, босо(ніж), казна(коли), на(в)шпиньки, не(хотя).

535. І. Запишіть прислівники, знімаючи скісну риску. Поясніть правопис. За потреби користуйтеся «Орфографічним словником».

На/зустріч, над/вечір, на/про/весні, босо/ніж, при/вса/людно, що/місяця, на/пере/бій, с/під/лоба, на/взнак, на/щастя, темно/темно, день/за/днем, аби/де, один/в/один, по/господарськи, на/диво, на/відріз, на/приклад, по/сусідськи.

II. Зробіть висновок про те, від яких частин мови може утворюватись прислівник.

536. До поданих дієслів доберіть і запишіть прислівники.

Зразок. *Учитися (як?) наполегливо, успішно, старанно.*

Йти (звідки?), розповідати (як?), відпочивати (як часто?), червоніти (як?), вставати (коли?).

537. I. Почитайте прислів'я. У чому їх повчальний зміст?

1. Не все одразу дається, а потроху та помалу — то зробиш користі чимало. 2. Навпростець тільки ворони літають. 3. Ходить мовчки, кусає по-вовчи. 4. Що маєш робить, те зроби сьогодні (*Нар. творчість*).

II. Випишіть із речень прислівники, групуючи їх за способом творення.

538. I. Прочитайте уривки з віршів Максима Рильського. З'ясуйте, про які явища природи й предмети в них ідеться.

1. Благодатний, довгожданий, дивним сяйвом осіяний, золотий вечірній гість впав бадьоро, свіжо, дзвінко на закурені будинки зголоднілих передмість. 2. Бери сакви, і рідний дім покинь, і пий холодну, мовчазну глибіню на валісеях, де медово спіють дині! 3. Осінь-малар із палітрою пишною тихо в небі кружляє, осипає красою розкішною. Ліс обливає кольорами дивними, ніжно сміється до вітру, грає цілунками з ним переливними.

II. Назвіть у текстах прислівники. Якого відтінку вони надають описам явищ і предметів?

539. I. Розрізняйте прислівники *дружно* (згуртовано, одностайно) і *дружно* (доброзичливо, прихильно, дружлюбно): *дружно* працювати і *дружно* ставитися.

II. Складіть словосполучення із зазначеними вище прислівниками й наведеними нижче словами, запишіть їх.

Рости, тиснути руку, усміхатися, танцювати, вітати, співати, зеленіти.

540. Уявіть ситуацію: ви познайомилися з майбутнім однокласником. Він ще не знає, як дістатися школи. Розіграйте діалог, поясніть йому маршрут. Використовуйте слова-привітання, побажання, прощання й наведені прислівники.

Зранку, спочатку, близько, пішки, ліворуч, нікуди, уперед, прямо, попереду, збоку, подекуди, знадвору.

541. I. Систематизуйте навчальний матеріал розділу «Прислівник» у вигляді плану. Визначте, з якими пунктами складеного вами плану співвідносяться подані запитання. Дайте на них відповідь.

1. Розкажіть про прислівник як частину мови.

2. Які ознаки виражає прислівник?
3. Що спільного й відмінного в ступенях порівняння прислівників і прикметників? Наведіть приклади.
4. Як відрізнити прислівники вищого ступеня порівняння від однозвучних прикметників?
5. Як творяться прислівники? Наведіть приклади.
6. Розкажіть про написання *не*, *ні* з прислівниками. Що спільного й відмінного в написанні *не*, *ні* з прислівниками й іншими частинами мови?
7. Від чого залежить написання *н* і *ни* у прислівниках?
8. Які прислівники пишуться через дефіс, а які — разом? Назвіть прислівники, що пишуться окремо.

II. Оцініть свою навчальну діяльність за підсумками вивчення теми «Прислівник» і напишіть кілька речень за такими початками: 1. Я навчив(ла)ся.... 2. Віднині я вмю.... 3. Я успішно застосовую....

542. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Доберіть невеликий уривок (вісім-десять речень) з художнього тексту, запишіть його. Поясніть правопис прислівників і з'ясуйте їх роль у тексті.

II. Напишіть за одним із поданих висловлень невеликий твір-роздум; намагайтеся використовувати в ньому прислівники.

1. Мудра людина не робить іншим того, чого не бажає, щоб їй зробили (*Конфуцій*). 2. Чим людина розумніша й добріша, тим більше вона помічає добра в людях (*Б. Паскаль*).

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

ПРИЙМЕННИК

Чарівні слова

§ 63. ПРИЙМЕННИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Треба встигнуть сказати «Добридень!»,
 Встати вдосвіта, ранок побачить.
 Ще до всяких сует і засідань
 Добрим усміхом сонцю віддячить.
 Вийти з дому — зустрічним вклонитись.
 Добрий день! — всім сказати ласкаво.
 І робити роботу — до втоми робити.
 З добрих намірів — добрі і справи.

Іван Левченко

Давнім і новим прийменникам притаманна постійна звичка — стояти при іменниках. Прийменники є вірними помічниками іменника в багатьох граматичних справах. До того ж вони поєднуються не з іменниками взагалі, а з певними іменниковими відмінками (І. Вихованець).

543. І. Прочитайте виразно вірш Тетяни Фролової. Про що в ньому йдеться? Які слова, на думку дитини, є чарівними? На що сподівається дитя, звертаючись із таким проханням до найріднішої людини?

НАВЧИТЬ МЕНЕ, МАМЦЮ

Навчіть мене, мамцю, молитися зранку.
За Вас і за татка, за нашу Оксанку,
за тих, що зі мною ось підуть до школи,
за тих, котрі ще не молились ніколи.
Я буду молитись за нашу родину,
за кожну дитину, за всю Україну.
Навчіть мене, мамцю, молитися ввечір,
щоб дав Бог здоров'я всій нашій малечі.
Дорослим — щоб розум, ясний і високий.
Тоді запанує і злагода, й спокій.
Почує Господь молитви мої щирі —
і будемо жити у щасті та в мирі.

ІІ. Прочитайте епіграф уроку, розгляньте світлину й скажіть, чи кожне слово можна вважати чарівним. А яким словам у спілкуванні надаєте перевагу ви? Чи може звичайне слово стати чарівним?

544. І. Прочитайте діалог. Чи згодні ви з висловленими думками? Додайте свої міркування щодо обговорюваної теми.

Т а р а с. Досі ми вивчали самостійні частини мови, які нагадують мені цеглинки, із яких кожен вибудовує щось своє: хто храм, міцний палац чи будиночок, а хто — блаженську хижку, яку зруйнувати під силу легенькому вітерцеві. Проте як збудувати без того матеріалу, що скріплює частини в одне ціле? Таким матеріалом у мові є службові слова — прийменники і сполучники, що поєднують їх. Тільки з допомогою їх самостійні частини мови набувають здатності висловити думку, віддзеркалити видиме і невидиме дійсність.

Н а т а л к а. Виходить, що самостійні частини мови не такі вже й самостійні. Кожна частина мови незамінна, виконуючи тільки їй властиву роль. Тому можна зробити висновок, що в процесі мовлення всі частини мови однаково необхідні.

ІІ. Уважно прочитайте назву нового розділу. Ознайомившись із репліками учасників діалогу, складіть і обговоріть план вивчення розділу за такими можливими пунктами: «Я поки що не усвідомив(ла)...». «Я хочу вивчити й...». «Я планую засвоїти на першому уроці..., щоб...».

545. Поділіться на 2 команди. Пригадайте впродовж 5-7 хвилин, що вам відомо про службові частини мови з попередніх класів. Доберіть і запишіть якомога більше запитань. Поставте їх суперникові, аби з'ясувати, що й наскільки добре кожен із вас засвоїв й запам'ятав. Кожна правильна відповідь оцінюється одним балом. Хто більше?

546. Пригадайте вивчені відомості про частини мови й опрацюйте таблицю. Дайте відповіді на запитання. Доповніть таблицю наведеними власними прикладами. Зверте свої висновки з теоретичним матеріалом.

1. Які частини мови є змінними, а які — незмінними?
2. На якій підставі частини мови поділяються на самостійні й службові?
3. Чому в таблиці немає дієприкметника й дієприслівника?
4. Чому вигук стоїть осторонь самостійних і службових частин мови?

Частини мови

Самостійні (повнозначні)		Службові (неповнозначні)	Вигук
змінювані	незмінювані	незмінювані	
іменник	прислівник	прийменник	
прикметник		сполучник	
числівник		частка	
займенник			
дієслово			

Службові частини мови не називають предметів, ознак, дій, кількості й не бувають членами речення. Не мають вони також властивих самостійним частинам мови морфологічних ознак роду, числа, відмінка, часу, особи та ін.

547. I. Прочитайте текст і визначте його тему. Випишіть словосполучення з прийменниками.

1. Запахло квітнем, чорногузи летять до рідного Дніпра (*О. Підсуха*).
 2. Теплий сніг кульбабовий летить – шумовиння піниться над садом (*Н. Данилюк*).
 3. Бузково задухмянився мій сад, конвалії вклонились в реверансі (*О. Шнуренко*).
 4. Пташиний щєбіт тишу розбудив, дзвінким струмком побіг поміж гаями (*П. Щегельський*).
 5. Неба світанкового палітра, на отавах — росяні разки (*В. Геращенко*).
 6. Спинився крокус від весни за крок і тихо просить: «Зацвісти дозвольтє» (*В. Старожук*).
 7. Три вітряки стояли край села, такі старі, що й хліба не просили (*Н. Супруненко*).
 8. Вода хлюпоче кожен день в долині, в озерцях, що під колір неба сині (*М. Гуменюк*).
 9. Весна зіткала вчора гобелен у лузі — з трав, із квітів, з верболозів (*Є. Гуцало*).
 10. Тремтить на плесі місячна доріжка й ховається у гострій осоці (*Т. Шкіндер*).
 11. Спасибі, діду, за мудре слово, за край зелений, за рідну мову, за мирне небо, за степ широкий, спасибі, діду, за дух високий (*О. Шевченко*).

II. При яких частинах мови стоїть прийменник? Яку роль він відіграє у словосполученні? Чому ця частина мови має таку назву?

III. На що вказують прийменники разом з іменними частинами мови? Наведіть приклади. Чи можуть прийменники виражати певне значення — час, мету, причину, місце, об'єкт дії та інше — самостійно, без повнозначних частин мови? Чи є прийменник членом речення? Зіставте свої висновки з поданими нижче відомостями.

Прийменник — службова частина мови, що виражає залежність іменника, числівника, займенника від інших слів у словосполученні й реченні. Разом з іменними частинами мови у формі непрямих відмінків прийменник вказує на об'єкт дії, напрям, місце, час, причину, мету й інші значення. Наприклад: *їхати на коні, кидати у воду, прийти перед обідом, падати від втоми, підготувати для роботи*. Прийменник членом речення не буває.

548. Прочитайте прийменникові сполучення. Які прийменникові сполучення слів є синонімічними, антонімічними? Розкрийте багатозначність прийменника *на*. Чи залишається незмінним значення іменника при поєднанні його з прийменником?

1. На парту — з парті; під столом — над столом; до вечері — після вечері; в кімнату — з кімнати.

2. Коло річки, при дорозі, біля хати; до кімнати, в кімнату; після свята, по весні; від понеділка, з вівторка.

3. Покласти на стежині, вийти на люди, легко на душі, прокинутися на світанку, стосунки на ножах, вибачайте на доброму слові.

549. У наведені прислів'я й приказки введіть потрібні антонімічні прийменники.

Переливати ... пустого в порожнє. Добрі діти ... ноги поставлять, а лихі ... ніг зваллять. Хто не був ... коні, той не був і ... конем. Малі діти несуть ... хату, а великі — ... хати.

550. I. Прочитайте вірш. Визначте основну думку.

Ой, спіткнулось серце об жорстоке слово, —
 Як об гострий камінь, вдарилось добряче —
 Плакало безслізно, зойкало безмовно,
 Щоб ніхто не чув і ніхто не бачив.
 Застудили серце не дощі осінні
 І вітри колючі, а серця байдужі.
 Хто цьому зарадить в нашій медицині?
 А заплаче скрипка — і воно одужа.
 Що пережило, пам'ятати буде,
 Хай його осудить за сивини хтось!
 Думає, страждає, барабанить в груди
 На чотири камери, просто так — насос.

О. Осовська

II. Чи можна протиставити чарівне слово — жорстокому? Як уникати жорстокості? Які слова роблять серцю боляче, а завдяки яким словам серце здатне «одужати»?

551. Складіть словосполучення, добираючи до поданих слів прийменники й іменні частини мови (іменник, займенник, числівник). У дужках позначте відмінок іменника, з яким уживається прийменник.

Працювати..., приїхати..., відпочивати..., мати перевагу..., переконаність..., згадка...

 552. Вам помилково надійшло смс-повідомлення, з якого ви дізналися, що товариш, якого ви вважали чесним і порядним другом, сказав вам неправду. Яка ваша реакція? Як переконати його, що так чинити — непорядно? Які слова ви доберете? Напишіть ваше висловлення другу.

 553. Знайдіть помилки в наведених реченнях. Відредагуйте ці речення й запишіть їх.

1. Матч закінчився біля 21-ої години.
2. Вони працюють з-за шматка черствого хліба.
3. Сьогодні ми виконували контрольну роботу по математиці.
4. Кіоск по продажу проїзних квитків відчинено з 9 години.
5. Суперники діяли не по правилах.

554. До фразеологізмів, уміщених зліва, доберіть словосполучення, що розташовані праворуч і розкривають значення їх. Запишіть дібрані пари. Визначте, з якими відмінками вживається у фразеологізмах прийменники.

Летіти в прірву, лицар без догани й страху, лишити з носом, лізти на рожен, море по коліна, морозець поза шкірою пробіг, мотати на вус, з-під землі дістати, з цепу зірватися

Затівати щось ризиковане, обдурити, нічого не страшно, втратити самоконтроль, добре запам'ятовувати, знайти будь-де, людина великої мужності й високих моральних якостей, зазнавати невдачі, стало дуже страшно

 555. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Перепишіть висловлювання видатних людей і визначте, яке з них вам найбільше сподобалося й чому. Підкресліть у реченнях словосполучення з прийменниками й визначте, з яким відмінком ужитий кожен прийменник.

1. Слово, утримане тобою, — раб твій, слово, що вирвалось у тебе, — твій господар (*Гафіз*). 2. Говори, що гідно, і коли гідно, і про тих, хто гідний. І не почувеш того, що негідно (*Євгарій*). 3. На кого не діють слова, на того не діє й палка (*Сократ*).

II. Підготуйте усне чи письмове висловлювання на одну із тем: «Удар забувається, а слово пам'ятається», «Птицю пізнати по пір'ю, а людину по мові».

Бути гідним свого народу

§ 64. НЕПОХІДНІ Й ПОХІДНІ ПРИЙМЕННИКИ

556. I. Прочитайте. Визначте тему й стиль тексту. Яка його основна думка?

Твоя Батьківщина, твій народ — це тисячолітнє дерево, що пустило коріння в глибину віків і гордо розкинуло віти над землею, щедро зрошеною кров'ю твоїх предків. Будь на цьому дереві не сухим сучком, а міцною гілкою, що зеленіє, цвіте** й плодоносить, залиш по собі добрий слід на рідній землі. Тобі дано прожити протягом кількох десятиріч на родючій землі Батьківщини, залиш по собі не подряпину, яку вкриває пилом перший вітер, а глибоку борозну з колосками пшениці, що наливаються кожного року янтарним** зерном, проживи своє життя так, щоб про тебе добрим словом згадували люди (за В. Сухомлинським).

II. Проаналізуйте текст, виділяючи в ньому прийменники та визначте, які з них непохідні й похідні. Спробуйте пояснити зміст термінів: *непохідні й похідні* прийменники. Зверте свої висновки з наведеними нижче відомостями.

Прийменники за походженням поділяються на **непохідні й похідні**. До **непохідних** належать прийменники, спосіб творення яких визначити неможливо: *в, у, з, на, від (од), по, над, до, без, крім, об, при* тощо. Вони часто співвідносяться з префіксами. Непохідні прийменники вживаються з різними відмінками.

Похідними є прийменники, утворені:

а) способом складання *з-під, з-над, понад, попід*;

б) способом переходу з інших частин мови: *шляхом, край, близько, протягом*;

в) поєднанням прислівників чи іменників з прийменниками: *на відміну від*. Похідні вживаються найчастіше з одним відмінком.

557. Прочитайте речення. Порівняйте виділені омонімічні слова як частини мови й зробіть відповідний висновок. Яким способом утворилися наявні тут прийменники? Поясніть, як ви відрізняєте прийменники від інших частин мови.

Автомашина під'їхала *близько*.
Навколо стояла тиша.
 Україна — чудовий *край*.
 Усі події мають початок і *кінець*.
 Сашко звернувся до друга за *допомогою*.

Автомашина зупинилась *близько* лісу.
 Спортсмени бігали *навколо* поля.
Край села посадили липовий гай.
 Хлопець сидів *кінець* столу.
 За *допомогою* трактора автомашину витягли з багнуки.

558. I. Випишіть речення з похідними прийменниками. Визначте, від яких частин мови вони утворені і яким способом.

1. Світанок нас застав коло невеликого сільця (*П. Вершигора*).
2. Літак уже набрав чималу висоту і тепер летить, роблячи велике коло над аеродромом (*В. Собко*).
3. Напередодні всю ніч падав сніг (*О. Донченко*).
4. Напередодні шлюбу з'їхалися в аул сусіди допомагати готуватися до весілля (*З. Тулуб*).
5. Протягом зими снігу майже не було (*О. Гончар*).
6. Десь із протягом заскрипіли ліниві ворота (*Г. Хоткевич*).
7. Червоні круги літали перед його очима та розпливалися (*М. Коцюбинський*).
8. Мов ті валькірії, круг неї танцюють, граються дівчата (*Т. Шевченко*).

II. Доберіть до похідних прийменників синоніми (непохідні або похідні).

! **Зверніть увагу!** У деяких сполученнях слів іменник втратив своє предметне значення й разом з прийменником, що йому передує, виконує роль похідного прийменника. Так, наприклад, похідні прийменники **у галузі**, **в інтересах** означають те саме, що й непохідні прийменники **в, для**: **у галузі науки** – **в науці**; **в інтересах забезпечення** – **для забезпечення**.

559. I. Прочитайте висловлювання відомих людей про людську гідність. Яке з них вам найбільше сподобалося?

1. Лише та людина вільна, яка цілком усвідомлює свою людську гідність, яка відчуває в собі вище благородство й постійно намагається утриматися на висоті власної гідності (*Б. Авербах, німецький письменник*).
2. Немає нічого болючішого за зневаження людської гідності, нічого принизливішого за рабство. Людська гідність і свобода властиві нам. Будемо ж берегти їх або помремо з гідністю (*Цицерон, знаменитий римський оратор*).

II. Випишіть із речень прийменники й розберіть їх як частину мови за зразком.

Міркуйте. Слово **на** поєднує іменник з іншим іменником у словосполученні **слід на** (на чому?) **землі**, вживається з місцевим відмінком, указуючи на місце. Крім того слово **на** не має самостійного лексичного значення, не є членом речення. Отже, слово **на** – прийменник.

► Морфологічний розбір

Послідовність розбору прийменника як частини мови

1. Слово.
2. Частина мови.
3. Похідний чи непохідний.
4. Відмінок слова, з яким ужитий прийменник.
5. Вимова й написання.

Над славою полків у знаменах вітер віє (В. Сосюра).

► *Зразок усного розбору*

Над — прийменник, непохідний, ужитий з іменником в орудному відмінку. Пишеться так, як вимовляється.

► *Зразок письмового розбору*

Над — прийм., непохідн., з імен., в О. в.

560. I. Прочитайте речення. Якою темою вони об'єднані? Які почуття викликали у вас ці рядочки?

1. Мамо, не плач, я повернуся весною, в шибку пташинкою вдарюсь твоєю, прийду на світанні в садок із росою, а, може, дощем на поріг упаду (*О. Максимішин-Корабель*). 2. Жовто-блакитний стяг покритим тіло... Як крила ангела, злітаючи назад, небесна сотня в вирії полетіла... (*Л. Максимлюк*). 3. Сьогодні не в силі і сильні змовчати, бо кожного серце від болю кричить, коли на Майдані відспівують Сотню, що в вічність у славі до Бога летить... (*І. Осос*).

II. Розберіть ужиті в реченнях прийменники як частину мови.

561. Відредагуйте речення, поясніть, де допущено помилки.

1. Хлопці взяли відра й пішли за водою. 2. У скільки годин зустрінемося? 3. Ми відпочивали в Криму в минулому році. 4. Навпроти знаходиться будинок в п'ять поверхів. 5. Я забув сьогодні зошит по математиці.

562. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Прочитайте крилаті вислови й скажіть, який із них справив на вас найбільше враження. Визначте в реченнях прийменники й зробіть морфологічний розбір їх.

1. Життя серця, життя душевне, радість, надія і любов — ось істинні багатства (*Б. Вічер*). 2. Найбільше багатство людини — стан духу, досить сильний, щоб не бажати ніяких багатств (*Й. Гете*). 3. Шукайте Бога у своєму серці, ви не знайдете Його більше ніде (*Східна мудрість*). 4. Кожна людина, яка тривожиться про майбутнє, буває нещасна (*Семена*). 5. Любов без поваги далеко не йде і високо не піднімається: це ангел з одним крилом (*А. Дюма-син*). 6. У кожній людині рівно стільки марнослав'я, скільки їй не вистачає розуму (*А. Поп*).

II. Підготуйте письмове висловлювання на тему: «Для чого Людині почуття гідності?»

*У кожної людини —
сто прикмет цікавих,
мов історії планет.
С. Євтушенко*

§ 65. ПОРТРЕТНИЙ НАРИС ЯК ЖАНР МОВЛЕННЯ

(Читаємо мовчки, пишемо, аналізуємо, спостерігаємо, моделюємо)

563. Прочитайте мовчки текст. Визначте його основну думку. Спробуйте з'ясувати особливості портретного нарису. Зверніть увагу на те, чи відрізняється портретний нарис від описів зовнішності людини за власним спостереженням, за картиною. Чим саме? На що в портретному нарисі, крім опису зовнішності людини, потрібно зважати?

Портретний нарис — один з жанрів мовлення. Порівняно короткий за обсягом, він поєднує особливості, притаманні художній й публіцистичній літературі. Класики літератури, малюючи портрети тих чи інших людей, досліджували їхній внутрішній світ, малювали його так, щоб читачі зрозуміли, чому в героїв такі вчинки й поведінка. Автори вказували, явно чи приховано, на найдраматичніші риси героїв, визначали, що відрізняє їх від інших людей. Вважалося, що ніякий інший жанр не здатний так відреагувати на найгостріші проблеми сучасності. На це здатний тільки портретний нарис.

Портретний нарис, як будь-який інший жанр літератури, має свої *характерні особливості*.

Характерні особливості портретного нарису:

1. Мета того, хто пише портретний нарис, — розповісти про іншу людину, показати його таким, яким він бачиться авторові твору. Наводиться авторське сприйняття характеру героя, в основу якого покладено його біографію.

2. Автор повинен зобразити героя, з документальною точністю намалювавши його портрет, показавши його поведінку або вчинки в нестандартних ситуаціях. Якщо це портретний нарис подруги, то не завадить розповісти, як вона ставиться до автора, а як — до інших людей, що вона любить, а що ні. Добре, якщо вийде визначити витoki або причини її вчинків.

3. Важливо пам'ятати, що писати нарис можна тільки на основі добре вивченого матеріалу, не можна домислювати події.

4. Створюючи портретний нарис будь-якої людини, слід правильно подати свій виклад, знайти до нього відповідну «рамку», дібрати захоплюючий початок і кінець для розповіді. Потрібно вміти викликати інтерес до героя, змусити думати про нього навіть після того, як нарис буде прочитаний.

5. Створюючи портретний нарис, потрібно пам'ятати про те, що для повного розкриття образу героя потрібно використовувати діалоги, пейзажні замальовки, опис значущих деталей і ретельно стежити за мовою викладу.

564. Прочитайте портретний нарис старшокласниці. Зверніть увагу на початок розповіді, елементи опису зовнішності людини, біографічні дані людини, кінцівку.

МОЯ ПЕРША ВЧИТЕЛЬКА

Учитель! Горде й славне звання. Праця вчителя споріднена з працею хлібороба й будівельника — із зернин добра й справедливості вирощує він душу людини, із цеглин знань складає наш розум. А моя перша вчителька — це квітка у снах моїх, яка цвіте й приваблює своїм сяйвом багатьох дітей.

Перший раз у перший клас ми прийшли й побачили першу вчительку — Валентину Іванівну Удовик. Її лагідна посмішка приваблювала нас, а очі такі добрі, як у рідної мами! Від звука до букви, від слова до тексту... Через простір рідного краю мандрували ми чотири роки з дорогою нашою вчителькою. Валентина Іванівна була вимогливою до кожного, саме за це ми їй дуже вдячні.

Зараз наша перша вчителька на заслуженому відпочинку. За плечима має чималий педагогічний і життєвий досвід. Швидко, як на вороних конях, промчали її молоді роки, не встигла й озирнутися, а вже 35 років минуло відтоді, коли вперше вона переступила поріг Семенівської школи.

Народилася Валентина Іванівна в мальовничому селі Кімличка. Закінчила восьмирічку, а згодом здобувала знання у Берестівській школі, з якої вийшла не просто випускницею, а випускницею з відзнакою. Не встигла перепочити — уже піонервожата у Яснопільщині. У матері щеміло серце: «Як там моя дитина? Чи скоро приїде?». Та ось Валентину Іванівну перевели до нашої Семенівської ЗОШ, поблизу рідного села. Цього ж року вступила до Глухівського педагогічного інституту, який успішно закінчила, а через рік молодій вчительці дали перший клас.

Певно, немає в Семенівці такої родини, яка б не шанувала Валентину Іванівну як першу вчительку. Є такі сім'ї, у яких мати і донька, батько і син училися писати й читати у неї. Власне, знають її не лише в селі, а й в усьому районі. До пізнього вечора вчителька працювала у школі, а вдома ж родина, господарство...

«Вчителько моя, зоре світова»... Як чудово і влучно назвав Андрій Малишко вчительку у вірші! Справді, як зоря ранкова дарує радість нового дня, так і Валентина Іванівна дарувала нам щоденну радість пізнання світу, майстерно «ліпила» з нас справжніх Людей (*Матюшенко Світлана*).

! **Зверніть увагу!** Якщо автор створює портретний нарис, наприклад, мами, бабусі, батька та ін., то треба намалювати не тільки зовнішній портрет, а й розкрити внутрішній світ людини, провести психологічний аналіз її особливостей. Необхідно пояснити, чому саме він (вона) — найкращий(-а), виділити найбільш значущу рису характеру, емоційно розповісти про нього (неї). Не розпочинайте розповідь такими фразами. як наприклад: «Я хочу розповісти...», «Мого батька звали...» тощо.

565. Проаналізуйте свою навчальну діяльність і результати її, працюючи на уроках, де ви описували зовнішність людини за власним спостереженням, за картиною, ознайомилися з особливостями портретного нарису. Чи з цікавістю ви працювали? Наскільки важлива робота над цими видами робіт? Які завдання були для вас складними? Чи повною мірою ви справлялися з роботою над виконанням згаданих видів робіт? Оцініть власні результати навчальної діяльності.

566. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Напишіть короткий портретний нарис, у якому чітко визначте ті риси, які зробили цю людину, про яку розповідатимете, незабутньою для вас і вплинули на ваше життя. Це може бути родич (мама, батько, тітка, бабуся чи дідусь, брат, сестра), друзі, учителі. У разі потреби скористайтеся поданим початком і висновком

Моїм найкращим прикладом для наслідування завжди була й залишається досі моя матуся, яка стала для мене взірцем, тому що вона сильна, завжди захищає тих, кого вона любить. Її очі встають переді мною у найважчі моменти життя...

Я дуже люблю свою маму, і хоча мені ще належить багато чого навчитися в житті, і я знаю, що можу зробити ще багато помилок, проте я точно знаю, що ніколи не забуду маминих настанов. Тому щодня я відчуваю вдячність і гордість за те, що в мене є така матусенька.

II. Напишіть короткий портретний нарис. Спочатку зосередьтеся й подумайте про кого ви хочете написати. Під час обдумування постарайтеся пригадати ваше життя з цією людиною. Визначте ті риси, які вам запам'яталися найбільше в цій людині.

§ 66. НАПИСАННЯ ПРИЙМЕННИКІВ. ВИКОРИСТАННЯ ПРИЙМЕННИКІВ У МОВЛЕННІ

*Щасливим був я двічі: як на сніні
Мене віз батько в присмерки осінні
І як відчув, що в мене в серці є
Те, що належить тільки Україні.*

Д. Павличко

567. І. Прочитайте текст, визначте тему його. Прочитайте епіграф уроку, розгляньте світлину й скажіть, які асоціації викликає у вас слово *Вітчизна*.

Коли я читаю або чую слово «Вітчизна», у душі моїй звучить голос матері, що читає мені оті чудові рядки нашого Тараса Шевченка про сонечко, веселку, сокорину*. Мені пригадується навіть та тиха передвечірня година, коли я сидів на руках материнських. Пам'ятається навіть, як на квітці, що полум'яніла під вікном, трепетав великий барвистий метелик, шелестіло листя на тополі, посеред зеленої галявини стояв півень з червоним гребінцем, а в блакитному** небі пливла біла хмаринка. Заходило сонце, з-за дерев від ставка пливла хвиля прохолоди. Мати заспівала пісню «Ой піду я лугом, лугом-долиною...». Така прекрасна була та пісня, що, здавалось, і листочки на тополі перестали шелестіти, прислухаючись до материнського співу. Та хвилинка теж запам'яталась на все життя. Пам'ятаю все: і червоне, немов жар у печі, небо на заході, і навіть пахощі квітів. Здається, все це було хвилину тому (за В. Сухомлинським).

II. Випишіть прийменники, проаналізуйте написання їх і зробіть попередні висновки. Зверте свої міркування з наведеними відомостями в таблиці.

Правопис прийменників

Разом	Через дефіс	Окремо
<ul style="list-style-type: none"> похідні прийменники, утворені сполученням одного або двох прийменників із будь-якою частиною мови: <i>внаслідок, поруч, довкола, вздовж, навколо, наперед</i> тощо. прийменники, утворені з двох прийменників: <i>поза, поміж, посеред, задля</i> та ін. 	похідні прийменники, утворені приєднанням до прийменників <i>з, із</i> та інших прийменників: <i>з-під (із-під), з-побіч, з-над, з-поміж, з-над, з-посеред, з-поза, з-за (із-за)</i> та ін.	похідні прийменники, утворені від прислівників та іменників з непохідними прийменниками: <i>з метою, за винятком, під час, згідно з, незалежно від, у зв'язку з</i> та ін.

568. I. Перепишіть речення, розкрийте дужки, поясніть написання прийменників.

1. Став місяць трохи не (серед) неба. (На)селі почало все стихати (*Г. Нечуй-Левицький*). 2. (По)серед осокорів ставок голубим оком приглядався (до)неба (над)собою (*Є. Гуцало*). 3. Три явори (з)побіч грому нахилились низько. 4. Марія встала (з)за прадки й почала збиратись додому (*А. Головка*). 5. Село виглядало, як (із)під води, бліде світло лиш де-не-де блимало (крізь) млу. 6. Спочатку морок полів (із)поміж очеретів, а за ним дихнули озерця й купини білим туманом (*з тв. М. Коцюбинського*). 7. Тече вода (із)за гаю та (по)під горою... (*Т. Шевченко*).

II. Зробіть синтаксичний розбір останнього речення.

569. I. Прочитайте речення. Запишіть речення, знімаючи дужки. Знайдіть омонімічні префікси й прийменники та поясніть, як ви їх розрізняєте.

1. (При)гнічений сніг міцно (при)пав до землі, гладенький, покірний (*М. Коцюбинський*). 2. Міста розквітають, (під)водяться села, і котяться спів молодий (*Г. Плоткін*). 3. (Під)ногами стиха шелестіло опале листя (*Яків Баш*). 4. Уже (од)цвітають жасмин і пицина, вже (від)лунали пісні солов'їні (*Л. Дмитерко*). 5. (Від)своїї тіні не втечеш (*Нар. творчість*).

II. Зробіть фонетичний розбір слова *підводяться*.

 570. Знайдіть у наведених реченнях помилки. Виправте їх і запишіть

1. Матч почнеться в 20.00. 2. Це трапилося під новий рік. 3. Альпіністи задались метою досягти вершини гори. 4. Шкідників пшениці знищено на корені. 5. Моя мама працює заступником директора по виховній роботі.

571. Перепишіть текст, розкриваючи дужки. Поясніть правопис прийменників.

(Перед)хатою цвінуть гвоздики. Пасаджені дбайливою дівочою рукою, вони змагаються (з)пишними тубільними* саранками* — червоними, жовтими, фіалковими, що розбіглися ген (по)схилу (до)річки (у)ліс і перегукуються пишними кольорами серед (без)лічі інших квітів (у)морі яскравої зелені. Великими суцільними масивами рожевіє плакун. А (з) за хати повиходили черемхи — повтікали (з)тайги і стоять, як дівчата, захищалися, завітчані. Стережуть невеличкий город і пасіку — десятків (зо)два вуликів (*за І. Багрянцям*).

Уживання різних варіантів одного й того самого прийменника *з* — *із* — *зі* зумовлене закономірностями милозвучності української мови.

Найчастіше *з* уживається: а) перед словом, що починається голосним звуком незалежно від паузи або закінчення попереднього слова: *завдання з історії, книга з енергетики*; б) перед словом, яке починається приголосним звуком, якщо попереднє слово закінчується голосним: *задача з математики, виходити з дому*.

Із уживається у таких випадках: а) між словами, одне з яких закінчується на приголосний, а друге починається приголосним звуком: *брат із сестрою*; б) перед словом, що починається глухим або сполученням двох приголосних звуків: *говорити із сином, зустрітись із вчителькою*.

Зі вживається тоді, коли наступне слово починається двома приголосними: *двері зі скла, стояти зі зброєю*.

572. I. Перепишіть добираючи з дужок належний варіант прийменника. Поясніть свій вибір за допомогою правил.

1. Понад хатами (з, зі, із) степу летіло гайвороння (у, в) ліс на ночівлю. (*А. Головка*). 2. Поперед його йшла купа дівчат (з, із, зі) серпами. (*І. Нечуй-Левицький*). 3. (З, зі, із) сходу дихнув вітерець і овів Остапа. (*М. Коцюбинський*). 4. Заглядає ніч (у, в) вічі, (в, у) чорнім небі світять зорі (*М. Рильський*). 5. Старшина ішов (з, із, зі) своїм ранцем попереду, розгортаючи ногами в'юнливу воду (*О. Гончар*).

II. Виконайте письмовий синтаксичний розбір останнього речення.

573. I. Прочитайте речення. Поясніть уживання варіантів прийменника *у, в*.

1. Передвечірні сутінки спадають у лощину (*О. Гончар*). 2. У травах коник, як зелений гном, на скрипку грає (*М. Рильський*). 3. Одягнена у хвою, шумить дрімуча тайга. 4. Люди врозкид розляглися в траві. (*К. Гордієнко*). 5. У нього в очах засвітилася радість.

II. Виконайте письмовий синтаксичний розбір останнього речення.

574. I. Прочитайте крилаті вислови й доберіть до кожного з них відповідне тлумачення у формі слова чи словосполучення, що наведені нижче. Крилаті слова та їх тлумачення запишіть парами.

1. Гордіїв вузол, Езопові мова, сіль землі, Дамоклів меч, обійми Морфея, купити індульгенцію, маслинова гілка, пташине молоко, кадити фіміям.

2. Рідкісна річ, приховане викриття, сон, одержати прощення, постійна загроза, вихваляти, мир, складне, заплутане питання, крапці люди.

II. З двома крилатими висловами складіть речення й запишіть його.

575. Перепишіть, добираючи з дужок необхідний прийменник, поставте іменник чи займенник у потрібному відмінку.

1. Ми ходили (по, за) (ягоди). 2. Я йду (по, за) (лікар), бо хворому дуже погано. 3. Я пішов (по, за) (лікар) до його кабінету взяти рецепт. 4. Пливи, косо, тихо (по, за) (вода), а я піду слідом (по, за) (ти).

576. Доберіть потрібний прийменник на місце пропуску й запишіть словосполучення.

Пігулки... головного болю; ліки... кашлю; пляшка... олію; настоянка... полоскання горла; краплі... заспокоєння нервів; засіб... комарів; пристрій... очищення води.

577. Усі прийменники пишуться разом у рядку:

А (по)над, (із)за, (про)між;

Б (за)ради, (з)поміж, (по)під;

В (по)серед, (по)верх, (із)над;

Г (по)руч, (на)передодні, (до)вкола;

Д (по)між, (по)перед, (з)під.

578. Підсумуйте, якими є ваші навчальні досягнення з теми «Прийменник». Яке значення мають прийменники для мовної практики? Наскільки важливо знати особливості написання й уживання прийменника? Чим ці уроки збагатили вас?

579. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Ознайомтеся з думками видатних людей. Усно висловіть своє ставлення до них. Проаналізуйте використання прийменників. До яких з них можна дібрати синоніми? Замініть такі прийменники синонімами й запишіть із ними речення.

1. Аби повірити в добро, треба почати його робити (*Л. Толстой*).
2. Доброта, краса і правда — ось ідеали, які освітлювали мій життєвий шлях, знову й знову відроджуючи в моїй душі радість і мужність (*Ейнштейн*).
3. Честь для мене дорожча за все, навіть за успіх (*К. Цюлковський*).
4. Доброчинність — це знання (*Сократ*).

II. Напишіть невелике висловлювання на основі одного із прислів'їв: *Будь господарем своєму слову. Не кидай слова на вітер. Чоловік має два вуха, щоб багато слухати, а один язик, аби менше говорити.*

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Я серед людей: культура спілкування

§ 67. СКЛАДАННЯ ДІАЛОГІВ

(Читаємо вголос і мовчки, говоримо, спостерігаємо, аналізуємо)

580. Прочитайте текст. Яка його основна думка?

У житті кожній людині залежно від ситуації спілкування доводиться створювати усні й письмові висловлювання як монологічного, так і діалогічного характеру. В усному мовленні частіше складають діалоги на різні теми. При цьому особливої ваги набувають самостійність, оригінальність висловлених думок, обґрунтованість їх, уміння спростувати хибні думки.

581. Прочитайте. Чи можна кожне з наведених слів ввічливості й побажань використати в будь-якій ситуації? Чому?

До побачення; вибач; мені час (пора) йти; на жаль, я поспішаю; сподіваюсь, ми скоро побачимося; до зустрічі; до наступної зустрічі; до неділі; дозавтра; прощавай, друже; бувай здоровий; будьте здорові; на все добре; усього найкращого; будьте; бувай; щасливо; щасливої дороги; передавай привіт нашим спільним знайомим; ще побачимося (зустрінемося); був радий поспілкуватися (допомогти, познайомитися); не зловживайте вашим (твоїм) часом; вдячний за розуміння; дякую за увагу (співчуття); спасибі за інформацію (турботу); можеш (можете) розраховувати на мою підтримку.

582. I. Уявіть собі, що вам потрібний підручник (словник, олівець, ручка тощо), який є в сусіда по парті. Складіть діалог (чотири-п'ять реплік), використовуючи відповідні ввічливі слова.

II. Обміняйтеся думками про ваше ставлення до батьків, старших, користуючись поданими репліками. Зробіть висновок про те, що для порозуміння треба поставити себе на місце іншого, наприклад, мами або тата, треба слухати їх, поважати за їхню працю, бути терплячими, навіть коли вони не зовсім праві.

— Ти чимось засмучений?

— Так, знову трохи посварився з батьками (братом, сестрою, бабусяю).

— І що ж сталося?

- Чи часто в тебе трапляються непорозуміння зі старшими?
- Чому ти так реагуєш на їхні зауваження?
- У дорослих завжди багато турбот і проблем, тому нам, мабуть, треба бути слухнянішими й терплячішими. Вони ж нас люблять і бажають нам добра. Ти згоден зі мною?

583. Складіть діалог, користуючись поданим описом ситуації, словами з довідки й дотримуючись правил спілкування.

Учні обмінюються репліками про те, хто чим займається після того, як виконає домашні завдання; висловлюють протилежні думки щодо допомоги батькам: своїм рідним треба допомагати якомога більше, щоб полегшити їхню працю й самому здобути корисні для життя навички й уміння; батькам допомагати не обов'язково, тим більше, коли вони про це не просять, бо це відволікає від виконання домашніх завдань, залишає мало часу для відпочинку та улюблених розваг.

Учні доходять спільної думки: батькам по можливості треба допомагати, бо це розвиває корисні трудові навички й поліпшує добробут сім'ї, але при цьому слід намагатися розумно розподілити свій час, щоб упоратися з домашніми завданнями і відпочити.

Довідка. Я подумую над цим...; ти, безперечно, правий; мені, мабуть, треба переглянути своє ставлення до цього... та ін.

584. Обміняйтеся думками на тему: «Чи впливає зовнішній вигляд на успіх у спілкуванні». Використайте в репліках мовні засоби, які сприяють безконфліктному перебігу діалогу: *Цікава думка...; можливо, ти і правий, але мій погляд не збігається з твоїм; я погоджуюся з тобою...; ти чудово висловив думку про те...; не викликає сумніву думка про те... тощо.*

585. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Складіть діалог на тему: «Мое улюблене заняття», який відбувається між однокласниками (обмінюються репліками про те, у кого яке улюблене заняття, чим воно подобається, яку приносить користь, чи не заважає основному заняттю — навчанню в школі, як до нього ставляться батьки; доходять спільної думки про те, що улюблене заняття повинно бути цікавим і корисним). Запишіть його.

II. Складіть діалог на тему: «Мое улюблене заняття», який відбувається між учнями і батьками (обмінюються думками про призначення свого улюбленого заняття; можливі протилежні думки: улюблене заняття існує для відпочинку, розваги; улюблене заняття повинно не тільки служити для відпочинку, а й приносити користь, сприяти різнобічному розвитку людини). Запишіть його.

СПОЛУЧНИК

В окрему частину мови сполучник було виділено ще в античній граматиці (2—1 ст. до н. е.). У перекладі з грецької цей термін означає «зв'язок», «поєднання». Основна ознака сполучника — незмінність, а основна функція — поєднувати однорідні слова й речення.

Опрацьовуючи цей розділ, ви навчитесь розрізняти сполучники, різні за значенням і за будовою, засвоїте правопис їх, з'ясуєте, як відрізнити сполучники від самостійних частин мови, подібних до них, навчитесь правильно й доцільно використовувати сполучники в мовленні.

Найважливіші цінності нашого життя

§ 68. СПОЛУЧНИК ЯК СЛУЖБОВА ЧАСТИНА МОВИ

*Я є народ. Я встав з невольничого
дна до праці й творчості.*

Д. Павличко

586. І. Пригадайте, що ви знаєте про сполучник. Ознайомтеся з назвами параграфів розділу й з'ясуйте, що нового про цю частину мови ви довідаєтеся? Зверніть увагу, наприклад, на відомості про види сполучників за будовою, походженням і способом використання їх у простому й складному реченнях. До того ж під час вивчення розділу ви з'ясуєте, які сполучники пишуться разом, а які — окремо.

II. Спробуйте обґрунтувати власну думку про сполучник і визначити завдання, які вам доведеться розв'язувати під час вивчення цієї частини мови. Складіть план вивчення розділу, розпочавши його словами: «Я планую вивчити й знати відомості про сполучник, щоб...», і в кінці уроку зачитайте його.

587. І. Прочитайте текст. Визначте основну думку й доберіть заголовок.

Серед важливих цінностей* людства гідне місце займає свобода* особистості. Іноді здається, що нашу свободу обмежують**. Ми відчуваємо себе просто нещасливими, якщо замість прогулянки або перегляду кінофільму доводиться робити справи, які не дуже хочеться. Тоді страждає наша особиста свобода, проте це не має нічого спільного зі справжньою трагедією «несвободи».

Рабство — ганебне явище стародавнього світу. Римські громадяни вважали фізичну працю принизливою, тому змушували працювати рабів, як не мали жодних прав і повинні були виконувати лише накази господарів. Найбільш сильних і витривалих рабів навчали військової справи й використовували для показових боїв на аренах. Життя гладіаторів, як їх називали, залежало від забаганки публіки. Таке становище викликало незадоволення рабів, і вони часто повставали.

Найбільше повстання гладіаторів очолив Спартак. Упродовж двох років римські війська не могли перемогти рабів, тому що вони виборювали свою свободу.

Спартак був не лише сміливим, але й кмітливим** воїном. Якимось загім римлян перекрив єдину стежку до табору повсталіх гладіаторів, щоб не дати їм зійти з гори Везувій. Спартак перехитрив римлян, прийнявши несподіване рішення. Уночі загони повстанців залишили табір, спустившись гірським схилом по драбинах, сплетених з виноградної лози. Так виноградна лоза стала своєрідним провідником до свободи.

Римської держави вже давно не існує, але життя відважного гладіатора Спартака стало прикладом боротьби за свободу особистості (За Ю. Федоренко).

II. Як ви розумієте свободу особистості? Чи означає це позбавлення будь-яких обов'язків? Чому, на вашу думку, ім'я Спартака увійшло в історію?

III. Подумайте, яку роль у тексті виконують виділені слова. Спробуйте визначити їх роль у побудові речень тексту. Чи є між сполучниками певні відмінності й у зв'язку з цим різновиди між ними? Чому ця частина мови має таку назву? Зіставте свої міркування з теоретичними відомостями.

Сполучник — незмінна службова частина мови, за допомогою якої поєднуються однорідні члени й частини складного речення: *Незабаром з'явилася господиня нашого саду і яру — сойка* (М. Магера). *Ледачий двічі робить, а скупий двічі платить* (Нар. творчість).

Значення сполучників виявляється тільки в реченні, у зв'язку з повнозначними словами. За синтаксичною роллю сполучники поділяються на **сурядні** й **підрядні**.

Сурядні сполучники з'єднують однорідні члени речення або рівноправні речення: *Міські проспекти і майдани багатолюдні і шумні* (М. Упенік). *Біля вогню було тепло, і ми навіть могли по черзі спати, згорнувшись бубликом на постелі* (Ю. Збанацький).

588. I. На які групи за значенням поділяються сурядні сполучники? Обґрунтуйте свою відповідь, посилаючись на таблицю.

Групи сурядних сполучників за значенням

Назва групи	Значення	Сполучники
єднальні	переліку, однорідності частин, одиниць	<i>і (й), та (у значенні і), та-кож, ні...ні, та й, ані...ані</i>
протиставні	зіставлення, протиставлення ситуацій, явищ, одиниць	<i>а, але, та (у значенні але), зате, проте, однак, все ж</i>
розділові	взаемовиключення або чергування явищ	<i>або, чи, або...або, чи...чи, то...то, не то...не то</i>

II. Складіть і запишіть по одному реченню з сурядними сполучниками кожної групи. З'ясуйте значення їх.

589. I. На які групи за значенням поділяються підрядні сполучники? Обґрунтуйте свою відповідь, посилаючись на теоретичні відомості й таблицю.

Підрядні сполучники приєднують залежну частину до головної в складному реченні: *А згодом я переконався, що від казав правду* (Гр. Тютюнник).

Групи підрядних сполучників за значенням

Назва групи	Сполучники
часові	<i>коли, відколи, як, перш ніж, після того як, як тільки</i>
причинові	<i>бо, тому що, через те що, оскільки</i>
мети	<i>щоб, аби, для того щоб</i>
умовні	<i>якщо, якби, коли б</i>
порівняльні	<i>як, мов, мовби, немовби, наче, начебто, ніби, нібито</i>
допустові	<i>хоч (хоча), незважаючи на те що, дарма що</i>
пояснювальні	<i>тобто, а саме, як от</i>

II. Прочитайте речення. До якої групи за значенням належать підрядні сполучники? Як ви це з'ясували?

Коли танули сніги, на світ вибивалося цупке темно-зелене листя барвінку (*Є. Гуцало*). 2. Коли нема риб, то добре й гриб. 3. Як багато хрущів навесні, то будуть проса рясні. 4. Ясний, як сонечко (*Нар. творчість*). 5. Як тільки весна розминеться із літом, у нас досягають суниці (*М. Стельмах*).

590. Прочитайте. Яку роль у реченнях виконують сполучники? Випишіть їх, групуючи за видами: сурядні й підрядні.

1. Пташина виспіває собі й нітрохи не турбується, що за лісами сніг холод (*М. Стельмах*). 2. Зима... і пролісок блакитний! Навколо ще лежать сніги, а він всміхається, привітний, а він вже скинув ланцюги! (*Олександр Олесь*). 3. А тим часом місяць пливе оглядати і небо, і зорі, і

землю, і море (*Т. Шевченко*). 4. Мала бджілка, але й та працює. 5. Найдорожчий скарб, як в родині лад. 6. Не женися за великим, бо й мале загубиш (*Нар. творчість*). А в печері ані золота, ані срібла, ані каміння дорогого (*Марко Вовчок*).

591. Розгляньте таблицю. Назвіть види сполучників за будовою. Які з них поділяються на частини, але пишуться разом; які — складаються з двох і більше слів?

Види сполучників за будовою

Назва виду	Сполучники
прості	<i>і, а, та, бо, але, чи, що, як, хоч</i>
складні	<i>проте (про + те), щоб (що + б), якби (як + би), нібито (ні + би + то)</i> <i>якщо (як + що), зате (за + те), ніж (ні + ж), мовбито (мов + би + то)</i>
складені	<i>тому що, через те що, незважаючи на те що, для того щоб, так що, коли б, як... то, як... так і, не тільки..., а й, але й.</i>

592. Прочитайте речення. Визначте синтаксичну роль сполучників у них. Випишіть сполучники, групуючи на види за будовою.

1. Ластівка день починає, а соловей його кінчає. 2. Зима без снігу, як літо без хліба. 3. Якщо сухий грудень буває, то суха весна і сухе літо довго потриває. 4. Не завжди говори, що знаєш, а завжди знай, що говориш. 5. Як сіно косять, то дощів не просять. 6. Як мед, так і ложкою. 7. Краще пізно, ніж ніколи. 8. Щоб хліба було доволі, зустрічай сонце в полі (*Нар. творчість*).

593. Складіть речення зі сполучниками *і, але, якщо, ніби, через те що*. Визначте вид цих сполучників за будовою і за синтаксичною роллю.

594. Перепишіть текст, ставлячи замість крапок сполучники. Визначте їх види за будовою, з'ясуйте роль у реченнях.

Для мене зустріч із боровиком... красноголовцем завжди буває несподіваною... радісною. Боровик так уміє притаїтися,... не кожний побачить його. Біля старої сосни,... бриль, красується тугий шапкастий боровик. Неподалік тремтить осика,... холод... переляк увійшли в кожний листок. Присідаю... тихенько придивляюся,... робиться навколо. Тут не тільки земля,... й дерево пахне грибами. Підбігаю до красноголовця, милуюся, далі обережно зрізаю... кладу на бриль,... в бриль його шапка не влезить. Шапка на ньому буде не менше полумиска,... ніжка завтовшки з мою руку (*За М. Стельмахом*).

Довідка: *й, чи, мов, і, що, й, наче, і, що, але, а, бо*

595. I. Уявіть ситуацію: до вас звертається хтось із батьків чи старших членів сім'ї з проханням виконати домашню роботу (роботу в саду, купити ліки в аптеці). У цей час ви дивитесь цікавий фільм чи граєте в комп'ютерну гру. Які ваші дії: а) ви виконаєте прохання одразу; б) пообіцяєте виконати його пізніше; в) відмовитеся. Що переможе — власний егоїзм, лень чи почуття обов'язку й повага до старших? Складіть шість-вісім реплік діалогу; обіграйте його в класі.

596. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Випишіть з художніх творів вісім речень з різними сполучниками. Визначте їх види за значенням і за будовою.

II. Складіть невеликий письмовий твір-роздум на тему: «Що для мене означає свобода».

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Учимося правильно слухати

§ 69. АУДІЮВАННЯ ЯК ВИД МОВЛЕННЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

(Говоримо, слухаємо, аналізуємо, моделюємо)

597. I. Прочитайте мовчки текст. Про що в ньому розповідається? Що ви вже знаєте про аудіювання?

Аудіювання — це один із видів мовленнєвої діяльності, у процесі якого людина одночасно сприймає (слухає) усне повідомлення й аналізує його (сміслова обробка інформації), концентруючи на ньому свою увагу.

Аудіювання (слухання-розуміння) — один із шляхів пізнання навколишнього світу. Слухати усну інформацію — це означає не лише сприймати певні звуки, слова, а й *розуміти* з метою певного реагування на нього (виконувати певні дії, дізнаватися про щось нове, отримати естетичну насолоду тощо).

II. Дайте відповіді на запитання:

1. Чи може людина обійтися без слухання?
2. З якою метою людина слухає?

3. Що, на вашу думку, означає вміти слухати?
4. Для чого людям потрібно розвивати вміння слухати?
5. Яку роль відіграє слухання в процесі пізнання навколишнього світу?

598. І. Прислухайте прочитаний однокласником чи вчителем текст. Яка його основна думка? З якою метою створено текст? Яка роль слухання в спілкуванні? Складіть простий план почутого.

ЯК НАВЧИТИСЯ ПРАВИЛЬНО СЛУХАТИ

У процесі слухання має значення, наскільки розвинені в людини різні види пам'яті, стан готовності уваги та індивідуальний розвиток, інші психічні пізнавальні процеси. Ефективне слухання — основа для отримання точної інформації. Слухаючи інших, ми вчимося не тільки слухати себе, а й розуміти свої почуття, потреби, настанови.

Слухаючи, необхідно:

- забути особисті упередження* проти співрозмовника;
- не поспішати з відповідями й висновками;
- стежити за тим, щоб мова була зрозумілою й чіткою;
- справді слухати, а не робити вигляд і не відволікатися.

Щоб навчитись ефективно слухати, необхідно насамперед захотіти *слухати й зрозуміти* співбесідника. Адже процес слухання аналогічний процесу пізнання. Треба також налаштувати себе на хвилю внутрішньої зацікавленості темою бесіди чи дискусії. Слухаючи, визначити для себе основні думки виступаючого чи співрозмовника й намагатися правильно зрозуміти їх. Швидко зіставляти отриману інформацію зі своєю й відразу ж подумки повертатися до основного змісту виступу, бесіди, дискусії. Уважно слухаючи й навіть не висловлюючи своєї думки, ви водночас повинні бути активним, а не пасивним учасником бесіди, дискусії. Уміння слухати співрозмовника — основа взаєморозуміння, без чого людські стосунки можуть не скластися. Адже має значення не тільки те, що говорять співрозмовник, а й те, як він це говорить.

Отже, вам необхідно вислухати когось по справі, у якій зацікавлені й ви. Сядьте зручно, але не розслабляйтеся. Зручна поза є передумовою для розумової зосередженості. Слухайте з цікавістю — це допоможе створити атмосферу взаємної симпатії й поваги між співрозмовниками. Не треба переривати людину в процесі розмови, дати можливість їй виговоритися, навіть, якщо ви вважаєте, що інформація незначна. Не поспішайте з оцінкою отриманої інформації, її необхідно робити в кінці.

Уміння слухати — важлива умова ефективності людського спілкування (*За Т. Гриценко*).

II. Знайдіть у кожному абзаці тексту *ключові слова* й запишіть їх.

III. Виділіть у тексті вступ, основну частину, висновок.

599. Прислухайте радіо- чи телепередачу на самостійно обрану тему. Запишіть її назву й ключові слова. Чим вона вас зацікавила? Підготуйте усну невелику розповідь, у якій висловіть власну думку щодо почутого.

Відповідальність у дружбі

§ 70. ВИКОРИСТАННЯ СПОЛУЧНИКІВ У ПРОСТОМУ Й СКЛАДНОМУ РЕЧЕННЯХ

600. I. Прочитайте текст за особами, передаючи за допомогою інтонації характер і настрої дійових осіб. Визначте тип і стиль тексту. Доберіть заголовок.

Настав день прощання. «Піди поглянь ще раз на троянди, — сказав Лис Маленькому принцу. Ти зрозумієш, що твоя троянда — єдина в світі. Коли повернешся, щоб попрощатися, я розкрию тобі один секрет. Це буде мій тобі подарунок».

Маленький принц пішов поглянути на троянди. «Ви зовсім не схожі на мою троянду, — сказав він. Ніхто вас не приручив, і ви нікого не приручили. Таким був раніше мій Лис. Він нічим не відрізнявся від тисяч інших лисиць. Ми подружились, і тепер він — єдиний у цілому світі...».

Троянди звіяковіли. «Ви красиві, але пусті, — продовжував Маленький принц. Хтось скаже, що моя троянда схожа на вас. Мені вона найдорожча, адже її, а не вас я поливав кожного дня, її накривав скляним ковпаком, захищаючи від вітру. Я слухав, як вона жалілась і хвасталась. Я прислухався до неї, навіть коли вона мовчала».

Маленький принц повернувся до Лиса. «Прощавай, — сказав Лис. Мій секрет дуже простий: пильним є лише серце. Найголовнішого очима не побачиш. Твоя троянда дорога тобі, бо ти віддавав їй увесь свій час. Люди забули цю істину, але ти не забувай: ти відповідальний за всіх, кого приручив. Ти відповідальний за свою троянду». «Я відповідальний за свою троянду...», — повторив Маленький принц, щоб краще запам'ятати (*За Антуаном де Сент-Екзюпері*).

II. Чому Лис і троянда стали для Маленького принца єдиними й найдорожчими друзями? Який секрет розкрив Лис Маленькому принцу? Як ви розумієте слова: «Ти відповідальний за всіх, кого приручив».

III. Назвіть сполучники, з'ясуйте роль їх у реченнях; зверніть увагу на вживання розділових знаків. Випишіть по одному реченню, у яких сполучники: поєднують однорідні члени в простому реченні; прості рівноправні речення в складному; приєднують залежне речення до головного. Визначте види сполучників за вживанням.

601. I. Відновіть вірш Василя Симоненка, уживаючи замість крапок сполучники. Спробуйте виконати завдання самостійно, лише потім скористайтеся довідкою. Як змінився вірш? Виразно прочитайте його.

ЛИСТ

Знов листа мені прислала мати,
 Невеличкий лист — на кілька слів.
 Пише, рідна, ... навколо хати
 Наш садок вишневий забілів.
 Наче вчора бігав я до школи
 ... садив ті вишенькі малі,
 ... тепер гудуть над ними бджоли
 ... поважні пугуни-држмелі.
 Слів таких і треба небагато,
 ... вони, ... весняні пісні,
 Принесли в гуртожиток в кімнату
 Теплі-теплі спогади мені.

Довідка: *і, а, як, і, та, що.*

II. Пригадайте випадок із власного життя, коли кілька теплих, добрих слів змінили ваш настрій, додали впевненості в собі. Складіть діалог на п'ять-шість реплік і обіграйте його в класі.

602. I. Прочитайте прислів'я й приказки, поясніть їх суть.

1. На те коня кують, щоб не спотикався. 2. Не штука — наука, а штука — розум. 3. Треба розумом надточити, де сила не візьме. 4. Голова без розуму, як ліхтар без свічки. 5. Коли не тямити, то й не берися. 6. Не жалій цвяха, бо й підкову згубиш (*Нар. творчість*).

II. Назвіть у прислів'ях сполучники. Чи можна замінити їх синонімами. Обґрунтуйте свою відповідь, посилаючись на теоретичні відомості.

Деякі сполучники сурядності й підрядності можуть уживатися з тим самим, тобто синонімічним значенням.

Серед сурядних синонімічними можуть бути єднальні сполучники *і, та*, коли вони не повторюються: *Зеленіють по садочку Черешні та вишні* (Т. Шевченко)

Заміна *і* сполучником *й* не повинна порушувати правила милозвучності: *сонце й місяць, висока й струнка*. Але: *ніч і день* (а не *ніч й день*); *груші і яблуні* (а не *груші й яблуні*)

Протиставні сполучники *та, проте, зате*, однак можна здебільшого замінювати: *Легко говорити, та (але, проте) не так легко зробити* (Нар. творчість).

Синонімічні сполучники розділові: *або — чи*: *Чемерицю слід заготовляти в серпні чи (або) в квітні* (С.Гуцало).

603. Прочитайте текст. Назвіть сполучники, які можна замінити синонімічними. У яких випадках заміна недоцільна? Чому?

Кожна фортеця* чи замок* має своє обличчя й свою душу. Придивіться до Олеського замку. Одразу помітите його суворий і стриманий характер.

Замок розташований** біля селища Олеська неподалік від Львова. Упродовж трьох століть його стіни неодноразово** захищали мешканців, але з XVI століття замок уже не схожий на фортецю. Новий господар перетворив його на розкішний палац, а замковий парк прикрасив альтанками*, місточками й французькими скульптурами (За М. Муляр).

604. I. Прочитайте речення, назвіть у них сполучники, визначте вид їх за синтаксичною роллю. Чи можна замінити сполучники синонімічними? За потреби скористайтеся теоретичними відомостями.

1. То були гарні слова, *бо* поганих дід не говорив мені. 2. Сусідські хлопчаки були вірні Андрієві друзі *й* надійні охоронці його квітів *та* саду (В. Симоненко). 3. У бджілки важка робота, *та* солодкий мед. 4. Людина в ріднім краю, *мов* квітка в травневім гаю. 5. Виявляй милосердя, *аби* мати його від інших (Нар. творчість). 6. Кругом місяця небо таке ясне, *неначе* воно світилось наскрізь (І. Нечуй-Левицький). 7. Я любив, коли скидалася риба в озері *чи* в Десні на захід сонця (О. Довженко).

II. Перепишіть речення, замінюючи виділені сполучники іншими з таким же значенням.

Можна замінювати синонімами деякі підрядні сполучники:

1) *бо, тому що*: Серед дерев він найдужче любив липу, *бо* (тому що) звук бачити її з малих років (М. Яромлюк);

2) *аби, щоб*: Треба працювати, *аби* (щоб) пшавок хліба мати (Нар. творчість);

3) *ніби, наче, неначе, мов, мовби, як*: Тільки буйні жита стиха шурхотіли довгими колосками, *мов* (ніби, наче) розмовляли з собою (І. Нечуй-Левицький). Собор виник, *мов* (як, наче) з легенди (В. Симоненко);

4) *коли, якщо*: Якщо (коли) вийдемо вчасно, встигнемо дійти пішки (М. Яромлюк).

605. Пригадайте, що таке пряма мова. Як відбувається заміна прямої мови непрямою? Яка роль сполучників під час такої заміни? Поясніть це на прикладі речень у таблиці. За потреби скористайтеся теоретичними відомостями.

Заміна прямої мови непрямою

Пряма мова	Непряма мова
«Квіти люблять щасливих», — розповідав Андрій (В. Симоненко.)	Андрій розповідав, що квіти люблять щасливих.
«Ви бачили, скільки на квітах вранці роси?» — запитав він (В. Симоненко.)	Він запитав, чи бачили ми, скільки на квітах вранці роси.
«Вставай, вставай, сину», — просила мати.	Мати просила, щоб я вставав.
«Підемо дивитись, як сонце сходить», — сказала вона (За С. Васильченком).	Вона сказала, що підемо дивитись, як сонце сходить.

! **Зверніть увагу!** Під час заміни прямої мови непрямою користуються **сполучниками підрядності**: *Леся запитала: «Сніг уже розтає в лісі?» — Леся запитала, чи вже розтає сніг у лісі.*

606. Перепишіть речення, замінюючи пряму мову непрямою. Підкресліть сполучники; визначте види їх за синтаксичною роллю.

Лис запитав у Маленького принца: «Що ти тут робиш?». Хлопчик відповів: «Друзів шукаю». «Пограйся зі мною», — попросив Маленький принц Лиса. «Спочатку ти приручи мене», — запропонував Лис хлопчикові. «Чи тоді ми будемо друзями?», — поцікавився Маленький принц. «Тоді ми будемо потрібні одне одному», — відповів Лис (За А. де Сент-Екзюпері).

607. Уявіть ситуацію: ваш друг приніс додому маленьке кошеня (цуценя або іншу тваринку); коли воно піросло, другові набридло доглядати за ним, і він пропонує його вам. Яка розмова відбудеться між вами? Складіть діалог на шість-вісім реплік і обіграйте його в класі.

608. Знайдіть у реченнях слово, що використовується в невластивому йому значенні, і замініть його сполучником. Відредаговані речення запишіть.

1. Варто тільки сонечку встати, як мати вже біля плити й починає готувати для сніданок для нас. 2. Після тренування варто мені прилягти, як миттю засинаю.

609. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Доберіть і запишіть шість прислів'їв зі сполучниками сурядності й підрядності. Визначте вид сполучників за будовою.

II. Складіть невеликий письмовий твір-роздум на тему: «Справжній друг — який він?».

Принеси в цей світ добро

§ 71. НАПИСАННЯ СПОЛУЧНИКІВ РАЗОМ І ОКРЕМО

610. I. Прочитайте текст. Визначте основну думку.

САД

Які тут, на крутому схилі гори, зеленіли дерева! Упереміжку** з яблунями й грушами росли і дубки, і липи, і черемхи.

Наш батько, скільки жив у хаті під горою, саджав на схилі дерева. Однієї весни вишеньюк-шпанок дістане й посадить, а восени — вже куц малиновий чи горобину.

Старий, спираючись на ціпок*, ходить поміж дерев і подеколи** торкається до них долонею, нібито хоче відчутти їхнє тепло, або ж передає їм тепло своє. Перед кожним зупиняється, наче зустрівся зі знайомою людиною.

— Оце дуб, — показує на опатне кремезне** дерево, — ми вдвох із батьком посадили.

Кожне дерево тут посаджене разом із яким-небудь гостем. Минулого тижня йшли ми з батьком схилом гори через сад. Біля каштана він раптом зупиняється й питає:

— А з ким же я садив його?

Почав перебирати в пам'яті роки, події, знайомих людей. В очах батькових аж сльоза заблищала, **через те що** стерлися якісь події з пам'яті.

З того часу я вже по-іншому дивлюся на строкатий* сад на схилі гори. Він озивається до мене легким шелестом гілля, голосами птахів.

Я з хвилюванням стежу, як до мене важкуватими кроками наближається батько. Він іде поміж дерев, **проте** бачить, мабуть, не їх, а далеких друзів. І мені здалося на мить, що навколо не дерева, а спогади батькові (За С. Гуцалом).

II. Чим вирізнявся сад на схилі гори? Опишіть його. Як ставився до саду батько оповідача? Які почуття викликала у вас ця розповідь?

III. Для чого в тексті вжито сполучники? Зачитайте речення з виділеними сполучниками, назвіть їх види за синтаксичною роллю й будовою. Спробуйте пояснити написання сполучників. Обґрунтуйте свою відповідь, посилаючись на теоретичні відомості.

Сполучники, утворені поєднанням різних частин мови, пишуться разом:

1) із частками *же, ж, б, би, то, що*: *адже, ніж, отже, отож, аби, жовби, немовби, ніби, щоб, якби, мовбито, немовбито, нібито, начебто, неначебто, тобто, якщо, абощо*;

2) із прийменниками: *проте, причому, притому, зате, з тим*.

Сполучники *проте, зате, щоб, якби* треба відрізнити від однозвучних з ними самостійних частин мови *що, те, як*, які з прийменниками *про, за* або з частками *б, би* пишуться окремо.

Для того, щоб відрізнити сполучники від інших частин мови, використовується контекст (зміст речень), заміна одних сполучників іншими, синонімічними.

611. Розгляньте таблицю. Назвіть речення зі сполучниками. Як їх відрізнити від однозвучних самостійних частин мови?

Якби чоловік знав, де впаде, то сів би (Нар. творчість)

Доводилося все частіше звертати з колії, щоб дати дорогу автомобілям (Петро Панч)

Федько вчився непогано, зате Дмитрикові доводилося допомагати (О. Донченко)

Сонце вже піднялося, проте ліс іще дихав прохолодою (М. Ярмолюк)

Як би не крутила хуртовина, а блисне промінь і крига розтане (З. Гончарук)

Що б не робив, роби тільки найкраще (І. Кульська)

За те весну всім серцем я люблю, що осені сестра вона прекрасна (В. Сосюра)

Про те зозуля кує, що свого гнізда не має (Нар. творчість)

612. Перепишіть речення, розкриваючи дужки. Назвіть складні сполучники; поясніть їх правопис.

1. Як(би) я тепер хотіла в мале човенце сісти і далеко на схід сонця Золотим шляхом поплисти. 2. Ви щасливі, холодні зорі, ясні, тверді, (не)наче з кристалу. 3. Як(би) я була зіркою в небі, а(б) не знала ні туги, ні жалю (*З тв. Лесі Українки*). 4. На те й сокіл у небі, що(б) фазан не дрімав. 5. Ласкою більше зробиш, ні(ж) силою (*Нар. творчість*).

613. Складіть і запишіть по два речення зі сполучниками *зате, проте, якби* та однозвучними займенниками й частками *за те, про те, як би*. Поясніть правопис сполучників.

614. Перепишіть речення, знімаючи в словах скісну риску. Поясніть написання цих слів. Зіставте свої міркування з теоретичними відомостями.

1. Я пам'ятаю — і забудь, хоч / би й хотів (*М. Рильський*). 2. Він знову пішов у гай для / того, що/б останній раз надивитися й попрощатися з

пам'ятними місцями (І. Франко). 3. Я вдруте у вашому місті, але, вважайте, уперше, бо / ж тоді витав тільки над шпильями замків і банями церков (Р. Іваничук). 4. Що / б то був за швець, коли / б на один копил* чоботи шив (Нар. творчість).

Деякі сполучники можуть мати при собі частки, з якими вони пишуться тільки окремо, а саме: *адже ж, або ж, але ж, бо ж, коли б, хоч би, хоча б* та ін.

Окремо пишуться всі частини складених сполучників: *тому що, через те що, для того щоб, незважаючи на те що, після того як, з того часу як* і под.

Орфограма

написання сполучників разом і окремо:
нібито, проте, тому що

615. Перепишіть текст, добираючи з довідки пропущені сполучники. Визначте вид їх за будовою; поясніть правопис.

Буровики збиралися в дорогу, ... роботу було завершено. Всі були занепокоєні, ... небо закуталася хмарами. ... піде дощ, від'їзд доведеться відкласти. Сашко, ... і всі, часто поглядав на хмари, ... на думці в нього було зовсім інше. Він був ладен просити дощу, ... дороги розкисли, ... машини не зрушили з місця, ... хотів побачити Валю (За М. Ярмалюком).

Довідка. *через(те)(що); але; бо; що(б); як(що); тому(що); що(б); як.*

Зверніть увагу! частини складного речення з'єднуються не лише сполучниками, але й **сполучними словами** — відносними займенниками (*хто, що, який, котрий, скільки*), прислівниками (*як, коли, де, куди, звідки, чому*), які, на відміну від сполучників, виступають членами речення. З них омонімічними відповідним сполучникам є сполучні слова *що, коли, як*.

616. Прочитайте речення. Визначте, у якому з них використано сполучник, а в якому — сполучне слово. Скористайтеся зразком міркування.

1. І чули ми крізь мури й сквери, **що** спів наш, як Дніпро тече (Д. Павличко). — І ще повідомив його Бучацький про караван, **що** йде до Львова (Р. Іваничук). 2. **Коли** ти навіть звався — Малоросія, твоя поетеса була Українкою! (Л. Костенко). — Таємнича постать народного героя примушує знову й знову повертатися думками до тих часів, **коли** серед українських степів зароджувалося явище, **що** його пізніше дослід-

ники назвуть козаччиною (Ю. Сорока). 3. Електричне світло рівно в горіло, як низка чудових перлів. — Чути тільки, як близько переступив ногами спутаний на ніч кінь (С. Скляренко).

Зверніть увагу! Треба розрізнити сполучники й сполучні слова. Займенник *що*, який у реченні використовується замість іменника *караван* відрізняється від сполучника *що* за контекстом, наголосом і тим, що його можна замінити іншим займенником — *який*. Аналогічно розрізняються й інші омоніми.

617. Прочитайте речення; поясніть, у яких із них є сполучники, а в яких — сполучні слова.

1. Давид відказав, що фронтів тепер нема (А. Головка). 2. Міст обвалився, потонував, як тонуть у штормах десь кораблі (О. Гончар). 3. І не питає, що буде далі (Д. Павличко). 4. Не влаштувало Венька те, що один пункт нашої постанови не був виконаний. Ми не знали, як його виконати (Ю. Збанацький).

► Морфологічний розбір

Послідовність розбору сполучника як частини мови

1. Частина мови.
2. Вид за будовою (простий / складний / складений).
3. Підвид за значенням.
4. Вид за значенням (сурядний, підрядний)
5. Група за значенням.
6. Правопис.

► Зразок усного розбору

*Навчання повне гіркоти, **зате** солодкі його плоди* (Нар. творчість).
Зате — службова частина мови, сполучник; складний, сурядний, протиставний; пишеться разом.

► Зразок письмового розбору

Зате — служб. ч. м., спол., складн., сурядн., протист.; разом.

618. Перепишіть речення. Зробіть розбір сполучників як частини мови. Виконайте завдання за варіантами (по одному реченню для кожного варіанта); прорецензуйте роботи одне одного.

1. Юрко радів, що сьогодні прокинувся вчасно, що не очікував ні на батька, ні на матір, а подався сам до річки, щоб порибалити. 2. Вудочка, як великий промінь, лежала на його плечі, вудочка обіцяла йому радощі, і в передчутті їх Юркові хотілося не йти, а бігти, не мовчати, а співати (За Є. Гуцалом).

619. З'ясуйте, які сполучники, що закінчуються на -о, мають на увазі, зважте на різновид і відповідну їх буквену складу кількість клітинок.

1. З'ясувальний.
2. Розділовий.
3. Умовний.
4. Часовий.
5. Порівняльний.
6. Порівняльний.

				1	о
				2	о
			3		о
		4			о
	5				о
6					о

620. Пригадайте назви і зміст мовленнєвих тем, що обговорювалися під час вивчення сполучника. Зробіть висновок про те, якими є найважливіші цінності життя. Коротко запишіть вашу думку.

621. Дайте відповіді на наведені нижче запитання й виконайте завдання.

1. Чому сполучник належить до службових слів?
2. Які є сполучники за будовою?
3. Які є сполучники за значенням?
4. У чому різниця між сполучниками сурядності й підрядності?
5. Чи є серед сполучників синоніми? Наведіть два приклади.
6. Чим відрізняються сполучники від сполучних слів? Наведіть приклад.

622. Оцініть власні успіхи під час вивчення теми «Сполучник». Коротко сформулюйте відповідь за такими початками: 1. Я навчив(ла)ся.... 2. Віднині я вмю.... 3. Я успішно застосовую....

623. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Перепишіть речення. Зробіть письмовий розбір сполучників як частини мови.

1. Маленька груша-картоплянка ще спить і прокинеться не скоро, бо вона досягає пізно, коли вже ніяких груш нема. 2. Собака опустився на землю, як пух, як павутинка, дарма що важив добрих два пуди* (З тв. М.Вінграновського).

II. Складіть невеликий усний твір-роздум на тему: «Які життєві цінності важливі для мене». Запишіть план роздуму.

СПРИЙМАННЯ УСНОГО МОВЛЕННЯ

Не роби комусь, що собі не миле (Нар. творчіть)

§ 72. АУДІЮВАННЯ ТЕКСТУ ХУДОЖНЬОГО СТИЛЮ

(Слухаємо, аналізуємо, систематизуємо)

- **624.** Прослухайте текст художнього стилю мовлення, який прочитає вчитель. Цей текст буде для вас незнайомий, тому його в підручнику немає. Намагайтеся зрозуміти його якнайкраще. Після цього потрібно відповісти на запитання за тестом. Будьте уважні при виборі правильної відповіді із запропонованих учителем варіантів.

ЧАСТКА

Без сім'ї немає щастя на землі (Нар. творчість)

§ 73. ЧАСТКА ЯК ЧАСТИНА МОВИ

- **625.** Спробуйте обґрунтувати власну думку про частку й визначити завдання, які вам доведеться розв'язувати під час вивчення цієї частини мови. Складіть план вивчення розділу, розпочавши його словами: «Я планую вивчити й знати відомості про частку, щоб...», і в кінці уроку зачитайте його.
- 626.** І. Прочитайте виразно уривок вірша Дмитра Білоуса. Яка його основна думка? Що сказано в ньому про частку? Про які службові частини мови тут ідеться, а про які не згадується?

ЗЛИТКИ ЗОЛОТІ

Чи ти задумувався, відкіль оті
 У нашій мові злитки золоті?
 Як намистини, диво калинове —
 Частини мови...
 Прислівник звук, незмінюваний в мові,
 Ознаки різні виражать при слові.
 Сполучник каже: «Скромну роль я маю,
 Але слова я в мові сполучаю».
 І *частка* мовить: «Слово я службове,
 Але людині чесно я служу.
 І, будьте певні, в інтересах мови
 Так і ні де треба я скажу...»
 Частини мови! Назви наче звичні!
 Полюбиш їх — красиві, поетичні!

627. Прочитайте й порівняйте речення лівого й правого стовпчиків. Повнозначними чи службовими є виділені слова? Якого значення надають вони реченням або окремим словам?

Приємно, коли вся родина збирається за столом.
 Мама сьогодні спекла пиріг.
 На роботу пішов тато.

Як приємно, коли вся родина збирається за столом.
 Мама *якраз* сьогодні спекла пиріг.
 На роботу пішов *лише* тато.

628. І. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку.

Кожне наступне покоління відрізняється від попереднього. Тому й кажуть у народі: «Стався до батьків так, як хотів би, щоб діти твої ставилися до тебе».

Дорослішаючи, юні починають серйозно замислюватися над своїм місцем у суспільстві — нинішнім і майбутнім. У їхньому лексиконі з'являються слова «престиж» і «престижний». Особистий престиж пов'язується з престижем родини.

Що ж таке престиж? Це — громадська оцінка суспільної значущості людини.

До 14-15 років діти вже пережили вік безумовного прийняття всього, що оточує їх в отчому домі. Вони намагаються самі оцінити поведінку членів сім'ї, їхні характери, моральні риси. Якщо освіченість батьків, їхні досягнення визнаються й поважаються значним колом людей, — це предмет гордості дітей.

Та чи кожен чотирнадцятилітній спроможний зрозуміти, що посада й зарплата — лише зовнішні вияви значущості будь-якої людини? Що

справжнє багатство сім'ї — не меблі й одяг, а духовна спорідненість, близькість між дітьми й батьками? Що якраз справжній престиж сім'ї визначається не наявністю або відсутністю автомобіля чи відеотехніки, а душевною щедрістю, чесністю, безкорисливістю, трудолюбством рідних?

Толерантність* у ставленні до найближчих людей не є виявом безхарактерності (За *Є.Лосото*).

II. Випишіть виділені слова. Укажіть, повнозначними чи службовими вони є. Якого значення надають вони реченням чи окремим словам?

629. Прочитайте речення. Спробуйте визначити, до якої частини мови вони належать виділені слова і яким членом речення вони виступають. Чи мають вони лексичне значення? Скористайтеся поданим теоретичним матеріалом.

1. Батька й матір шануй: вони ж бо видимі портрети тієї невидимої сили, якій ти стільки зобов'язаний (*Г.Сковорода*).

2. Ким є мама для нас? Як ми до неї ставимося? Чи поважаємо ми маму й материнство? (*М.Гром'як*).

У цих реченнях слова **ж, бо, чи, як** службові, бо вони не мають лексичного значення, не відповідають на питання, не виступають членом речення. Зазначені слова належать до частки.

Частка — службова частина мови, яка надає реченню чи окремим його членам певних відтінків значення або служить для утворення окремих граматичних форм: *А саме тим людина і виконує призначення, що дав їй Бог: бо лише в свободі, лише вільна людина може бути образом і подобою Божою* (*В.Маринчак*).

630. Розгляньте таблицю. Складіть усну відповідь на лінгвістичну тему: «Частка як службова частина мови».

Частка як службова частина мови

Ознаки				
Лексичне значення	Морфологічні ознаки	Синтаксична роль	Роль у мові	Розряди часток
Не має	Незмінне слово	Членом речення не буває	1. Утворює окремі граматичні форми. 2. Надає реченню або словам певного відтінку.	1. Формотворчі 2. Заперечні 3. Модальні

631. Прочитайте діалог і продовжте обговорення порушеної проблеми.

З о р я н а. Я вважаю, що справжнє багатство сім'ї — не меблі й одяг, а духовна спорідненість між дітьми і батьками.

Т а р а с. Згоден з тобою, Зоряно. Адже престиж сім'ї визначається не наявністю автомобіля чи відеотехніки, а душевною щедрістю, чесністю, безкорисливістю рідних.

632. Прочитайте. Зверніть увагу на те, який новий відтінок внесло слово *лише* в речення (підсилює його значення; додаткова вказівка на предмет; уживається для оформлення запитання; заперечення, ствердження висловлення; утворює форму дієслова умовного способу тощо). Зробіть висновок про роль слова *лише* в реченні.

На нашій ділянці вирости огірки і помідори. — На нашій ділянці вирости *лише* огірки і помідори. — *Лише* на нашій ділянці вирости огірки і помідори. — На нашій ділянці *лише* вирости огірки і помідори.

633. Прочитайте речення, дотримуючись правильної інтонації. Знайдіть у них частки. Скориставшись таблицею «Розряди часток за значенням» (с. 640), визначте, які відтінки значення надають частки реченню або окремим його членам. Випишіть частки, зазначте розряди їх.

1. Не скупись ніколи людям на добро (*Нар. творчість*). 2. Вибрати не можна тільки Батьківщину (*В.Симоненко*). 3. Хай я не буду на вроду найкращий, доля хай буде нелегка у мене, тільки ж щоб був я таким же трудящим, чесним і ніжним, як ти, моя нене (*О.Тельнюк*). 4. Заздрісна та радісна, що знов із дочкою, вона багато дечого недобачала. 5. А дочка не дуже-то й слухає матері. 6. Уже не було там у дворі нічого живого, щоб голос подало, щоб крилом стрепенуло, — усе вже продане було (*З тв. Марка Вовчка*).

634. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Прочитайте виразно подані частки. Запам'ятайте особливості їх наголошення. Якого відтінку значення надають вони реченням або словам? Складіть з ними речення й запишіть.

Лише́нь, лише́, ото́, ані́.

II. Складіть і запишіть висловлення на тему: «Що становить справжню цінність у вашій сім'ї?».

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Є в мене товариші вірні — книжки добрії.

М. Грушевський

§ 74. АНОТАЦІЯ

*(Читаємо мовчки, пишемо, аналізуємо,
спостерігаємо, моделюємо)*

635. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Складіть план. До якого стилю мовлення належить текст? Відповідь аргументуйте.

Робота з книжкою розпочинається з попереднього знайомства з нею — з її довідковим апаратом (вихідними даними та анотацією).

Анотація — це коротка, стисла характеристика змісту книги, статті, рукопису тощо. У ній зосереджується увага на найсуттєвішому: викладається зміст роботи та її мета. Анотація допомагає під час добору й вивчення літератури з того чи іншого питання та ознайомлення зі змістом книжки.

Анотація здебільшого розміщується на звороті титульної* сторінки. Вона — один із важливих елементів довідкового апарату книжки.

Іноді в анотації містяться елементи оцінки книжки й короткі відомості про автора.

У вихідних даних зазначаються ім'я і прізвище автора (авторів), прізвища редакторів, художників, коректорів, обсяг книжки, тираж. Указується також адреса видавництва й друкарні, де виходить книжка. У кінці анотації обов'язково зазначають користувачів, яким рекомендовано роботу.

! **Зверніть увагу!** Якщо вам швидко треба ознайомитися зі змістом книжки й мати про неї певне уявлення, читайте **анотацію**.

636. І. Ознайомтеся з вихідними даними книжок і прочитайте анотації. Визначте тему, на яку написана кожна з них. Чи можна встановити тему та уявити зміст книжки тільки за вихідними даними? Яка при цьому роль анотації? Зверніть увагу на оформлення вихідних даних (послідовність запису, розділові знаки).

1. Цінько С.В. Рідне слово: навч. посібник із розвитку мовлення / С.В.Цінько, В.Г. Дячкова, О.М.Ковальова. — Суми: «Видавничо-поліграфічне підприємство «Фабрика друку», 2014. — 224 с.

Посібник укладено відповідно до вимог чинної програми з української мови. У посібнику зібрано й систематизовано матеріал, який учні впродовж навчального року вивчають на уроках розвитку мовлення. Тут викладено базові положення з теорії розвитку мовлення, запропоновано розробки уроків, уміщено тексти різних стилів мовлення на краєзнавчій основі для усних і письмових переказів, подано зразки учнівських різножанрових робіт.

Адресований студентам вищих педагогічних навчальних закладів, учителям-словесникам, усім, хто цікавиться технологією конструювання уроків розвитку мовлення.

2. Пономарів О. Культура слова: Мовностилістичні поради: Навч. посібник. 2—ге вид., стереотип. / Олександр Пономарів. — К.: Либідь, 2001. — 240 с.

У посібнику даються поради відомого мовознавця щодо вибору слів, вимовних, наголосових і морфологічних варіантів, синтаксичних конструкцій для найкращого висловлення думки в різних стилях української літературної мови. Рекомендації автора ґрунтуються на мовному досвіді українського народу, відбитому в творах класичного й сучасного письменства.

Для студентів, викладачів, науковців, редакторів, лекторів, журналістів.

3. Коваленко О.В. Як грамотно написати диктант: Навчальний посібник / О.В.Коваленко. — К.: Вид дім «КМ Академія», 2002. — 91 с.

Мета посібника — допомогти підготуватися за короткий термін до диктанту з української мови. У посібнику в доступній формі викладено матеріал українського правопису, подаються тренувальні вправи й ключі до них. Виконавши практичні завдання, можна відразу перевірити свої знання. Навчальний метод, запропонований автором, перевірений практикою й має позитивні результати.

Адресовано учням 5—11 класів, абітурієнтам, учителям, усім, хто вивчає українську мову.

4. Щербаченко Т. Як не заблукати в павутині: для серед. шк. віку / Тетяна Щербаченко. — Львів: Вид. Старого Лева, 2013. — 100 с.: іл.

Можна грати в різні онлайн-ігри — воювати зброєю чи чарами, будувати міста або порядкувати на власній віртуальній фермі чи в зоопарку, дивитися онлайн-телебачення різних країн і слухати радіо, і навіть створити власну радіостанцію, замовляти столики в ресторанах світу й одружуватися...

Коли ти будеш знайомити з Інтернетом своїх дітей, мабуть, цей перелік триватиме до безкінечності, адже Мережа невпинно росте й розвивається!

Скоро ти навчишся визначати, куди потикатися в Мережі, а без чого можна обійтися; де тобі щось нахабно нав'язують, а що справді варте уваги.

Зверніть увагу! Якщо виникають сумніви щодо написання деяких слів, використовуйте ще й прийом заміни: а) складних протиставних сполучників *зате, проте*, які пишуться разом, на **синонімічні але, однак**; б) часток *атож, вгех* — на *так; теж* — на *також*; *якраз* — на *саме*.

Слова *та й, ще й, хоча б (хоч би)* пишуться окремо й не мають однозвучних відповідників, які пишуться разом.

653. Дослідіть, у якому випадку слід писати *теж і те ж, атож і а то ж; як же і якже, як би і якби, що б і щоб*. Проілюструйте власними прикладами. Якщо виконання першого завдання викликає труднощі, зверніть увагу на поданий нижче зразок міркування.

Міркуйте. Частка *же(ж)* підсилює значення певного члена речення, отже, вона стоїть при повнозначному слові, наприклад, займенникові *те*. Підсилювальна частка *же (ж)* пишеться окремо: *те ж (те саме) повідомлення*. Якщо *же (ж)* входить до складу сполучника або частки, тобто службового слова, то пишеться разом: *теж (також) був на заняттях*.

654. I. Прочитайте. Назвіть орфограми, обґрунтуйте їх.

Скажіть же, намалював би, переказуйте ж, передали ж таки, невже так, що за, ще й, годі-бо, склади-но, мало не всі, годі спати, навряд чи буде, так-то, візьми ж бо, таки попередив, бодай знайти.

II. З виділеними словами складіть спонукальні й окличні речення та запишіть їх. Яких відтінків значення вони надають цим реченням?

655. Перепишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть правопис часток.

1. Ви чули(ж) (бо), так липа шелестить (*П.Тичина*). 2. Та я все (таки), повірте мені, (не)хвилювався (*М.Хвильовий*). 3. Встигли(таки) повернутися додому засвітла (*О.Донченко*). 4. Я хисту такого ніколи (не) мав (би), хоч (би) й народивсь перед безліччю літ (*Є. Плужник*). 5. Нехай(би) хоч слово камінне однецьке зронила, нехай би зітханням камінним зітхнула хоч раз (*Є. Гуцало*). 6. (Не) вже ти (не) чуєш мене? (*Л.Костенко*) 7. Ну, як(би) так мені туди? Хоч (би) (ж) тобі (де)небудь щілка (*Л. Глібов*).

656. Прочитайте вголос прислів'я, розкриваючи дужки. Чи можна зробити висновок про частоту вживання часток у прислів'ях, крилатих висловах? Якою темою можна об'єднати ці прислів'я?

1. Сім'я без батька — як хата без даху. 2. Одного тата, та (не)однієї натури. 3. Мати сама (не)з'їсть, а дітей нагодує. 4. Без сім'ї і без роду — хоч із моста та у воду. 5. Як (не) навчиш дитину в пелюшках, то (не) навчиш і в подушках. 6. Без матері і сонце (не)гріє. 7. Чим би дитина (не) тішилась, аби (не) плакала. 8. Батьком-матір'ю (не) хвались, а хвались

честью. 9. (Не)має в світі кращого, як родина, те вам скаже і дитина. 10. Усе купиш, лише тата й мами — ні (*Нар.творчість*).

II. Поясніть правопис частки *не* із словами. Вивчіть напам'ять два-три прислів'я.

! **Зверніть увагу!** Заперечні частки **не** і **ні** завжди пишуться окремо від тих слів, зміст яких вони заперечують. Частки пишуться разом тільки тоді, коли вони вживаються для творення нових слів, тобто виступають як префікси: *невільник, немовля, неук, невпинний, несказанно, нездужати, неславити; ніколи, ніхто, ніскільки* та ін.

657. Прочитайте. У творенні яких частин мови використовується ні? Проаналізуйте роль ні в кожному конкретному випадку (заперечують зміст слів, виступають як префікси, слова без ні не вживаються). Перевірте свої висновки за поданими теоретичними відомостями.

1. Не залишилося (ні) пшаточка хліба. 2. Не придбав (ні)одягу, (ні)взуття. 3. (Ні)хто, (ні)що, (ні)який, (ні)чий, (ні)скільки. 4. (Ні)де, (ні)звідки, (ні)защо, (ні)коли, (ні)як. 5. (Ні)сенітниця, (ні)яковість, (ні)кчемний.

Ні може бути заперечною часткою (*ні краплі, ні колоска, ні одного*), еднальним сполучником (*не проникне ні звір, ні птах*) і частиною повнозначних слів, зокрема заперечних займенників (*ніхто, нічий*), прислівників (*ніде, ніяк*), а також окремих іменників, прикметників, прислівників (*нікчемність, нічийний, ніяково*).

658. Запишіть сполучення слів у два стовпчики: а) з частками, написаними окремо; б) з частками, написаними через дефіс.

Зробити (аби)як; кинув (будь)як; злякався хтозна (й)чого; сюди(ж); адже(то) була я; отакий(то) він; ніби(то) все гаразд; перемогла та(ж) команда; слухай(но) уважно.

659. У поданих фразеологізмах знайдіть частки. Поясніть їх правопис і значення фразеологізмів, скориставшись довідкою.

1. Неначе б камінь із серця спав. 2. Чимало води утекло. 3. Не щодни, а щогодини. 4. Стук-грюк, аби з рук. 5. Якби свині роги, то б усіх поколола. 6. Хоч би що кому. 7. Не так-то він діє, як тим словом сіє. 8. За мое жито та мене ще й бито.

Довідка. Легше стало; багато часу минуло; байдуже; про недобру людину; несправедливо постраждати; дуже швидко; про людину, яка багато говорить, а мало робить; як-небудь.

660. Проаналізуйте сьогоднішній урок і скажіть, що ви пригадали з раніше вивченого, а що дізналися нового? Що сприяло й заважало вашим досягненням на уроці? Оцініть свої навчальні досягнення.

661. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Перепишіть речення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте орфограми, пов'язані з частками.

1. Отаке (то) на сім світі роблять людям люди. 2. Як (би) з ким сісти хліба з'їсти, промовить слово, то воно (б), хоч і як-небудь на сім світі, а все (б) таки якось жилося. 3. Що (ж) діяти? 4. На те (й) лихо, що (б) з тим лихом битись. 5. Та (й) усміхнулася небога. 6. Степаночку, голубчику! Чого (бо) ти плачеш? 7. Та (й) знову думать заходивсь про (те) ж таки, що (й) перше думав (З тв. Т. Шевченка).

II. Спишіть речення, розкриваючи дужки й ставлячи наголоси. Поясніть значення й написання *ні, не*.

1. Маю серце широкее — (ні) з (ким) поділити. 2. Радуйся, ниво (не) полита! Радуйся, земле, (не)повитая квітчастим злагою! 3. І (не) осталося (ні) кого з тобою дома. 4. І стоги (не) вкриті, і покої (не) мазані, і сволок (не)митий, і челяді (не)ма дома, й худоби (не)має. 5. На чужині (не) ті люди, тяжко з ними жити: (ні) з (ким) буде пошлякати, (ні) поговорити. 6. Ще треті півні (не) співали, (ні) хто (ні) де (не) гомонів. 7. (Ні) хто його (не) додбає і (не) розруйнує (З тв. Т. Шевченка).

Мистецтво поважати людей

§ 77. ВИКОРИСТАННЯ ЧАСТОК У МОВЛЕННІ

662. I. Прочитайте вголос текст. Визначте його основну думку. До якого стилю мовлення він належить? Доберіть до нього заголовок.

Де живуть наші батьки й матері, саме там живуть і вітри, які нас обдували в дитинстві. *Оті* перші вітри, що пестили нас на маминих руках, і ми, відкриті їм, аж захлиналися від того надзвичайного потоку безмежжя, краси й неосяжності. Здрігалися, мружили очі, починали входити у світ, який і звано життям.

Отож живуть там довкола маминої і батькової хати вітри і птахи, і сонце, і земля твоя, і твій рід, і твої перші кроки.

Більшість людей *це* носить у серці повік. І якщо є щось святе на землі, *то це якраз* — мама і батько (За О.Сизоненком).

II. Визначте, до яких частин мови належать виділені слова? Чи є серед них частки? Яким членом речення вони виступають?

663. Прочитайте смішинку. Знайдіть у ній частки, визначте розряд. Яка роль частки в побудові діалогу?

— Чи смачна каша?

— Хіба ти не їв?

— Ні, не їв.

— А як же ти знаєш?

— Та чув, як говорили, що ніби бачили, як їли.

664. До поданих слів з префіксом *не-* доберіть із довідки синоніми й запишіть слова парами.

Недобре, неволити, неславити, невеселий, нагайний, неглибокий, неприємний, неодмінно.

Довідка. Мілкий, обов'язково, безрадісний, спішний, прикрий, погано, конче, примушувати, безчестити.

665. Випишіть з орфографічного словника п'ять слів із префіксом *недо-* і п'ять слів, які без *не* не вживаються.

666. Складіть і запишіть речення з поданими словосполученнями. Виконайте письмовий розбір їх як частини мови, скориставшись послідовністю розбору.

Не один, ні один, не раз, ні разу, ніхто інший, не хто інший.

▶ Морфологічний розбір

Послідовність розбору частки як частини мови

1. Слово.

2. Частина мови.

3. Розряд за значенням.

4. Особливості написання (якщо є).

Хто б що не говорив, Вітчизни без рідної хати не було й не може бути (В.Скуратівський).

Зразок усного розбору

Не — частка, заперечна, з дієсловом пишеться окремо.

Зразок письмового розбору

Не — частка; запер., з дієсл. пишеться окремо.

- **667.** Запишіть подані сполучення, вибравши з дужок потрібні варіанти часток. Проведіть взаємоперевірку. Поясніть, чим зумовлений ваш вибір.

Написав (би, б); заніс (би, б); призначила (б, би); озброїлись (би, б); зупинилися (б, би); коли (б, би); чим (же, ж); прибігла (б, би) співаймо (ж, же); принесіть (же, ж); читатимуть (же, ж); заснули (б, би); схаменися (ж, же); присядь (же, ж); їжте (же, ж); відповіси (ж, же).

- **668.** I. Прочитайте перший текст мовчки, а другий — прослухайте з голосу однокласників або вчителя. Визначте стиль текстів.

1. У давні Русі на початку XII століття було широковідомим «Повчання дітям» Володимира Мономаха. У ньому викладалися норми, відповідно до яких належало поводитися дітям князів і дружинників. Бесіду годилося вести так: *«У присутності дорослих мовчати, мудрих слухати, старшим коритися, з рівнею й молодшими в любові перебувати, без злого заміру розмовляти, а якнайбільше вдужуватися, не шаленіти у слові, не засуджувати мовою, багато не сміятися».*

Отже, оволодівати мистецтвом спілкування, отож-бо мистецтвом поважати людину, її внутрішній світ, є по-справжньому великим завданням. У всіх випадках потрібно виробити свій метод самоконтролю, скласти ніби власний «кодекс ввічливості» (*З журналу*).

2. Я нікого так не люблю, як дідів. Це жива мудрість, неписана історія нашого народу. На своїх зігнутих плечах несуть вони стільки краси й ніжності, що може позаздрити їм будь-хто.

І ось коли в автобусі я бачу сивого чоловіка із в'язкою бубликів, я чомусь собі думаю: зараз прийде в хату, добуде свій нехитрий гостинець і скаже своєму Іванкові:

— А ну глянь, що я приніс від зайця.

Він посадить на коліна своє чорняве чи біляве онучатко, і воно, роззявивши ротика, слухатиме його оті простодушні оповіді, у яких переплететься дійсність і фантазія. І колись обов'язково в його душі таки проснеться дідова краса, і живитиме його дідова мудрість й дідова мова (*За В.Симоненком*).

II. Як ви розумієте зміст поняття «*мистецтво поважати людей*»? Хто найбільше потребує вашої любові, поваги й уваги?

III. З'ясуйте, яку роль відіграють частки в поданих текстах. Доведіть, що в художньому тексті частки підсилюють виразність мовлення.

- 669.** I. Від поданих дієслів усно утворіть за допомогою часток нові форми.

Поклав, сідає, побачити, літає, заблукала, носить, співали.

II. Складіть речення так, щоб подані слова в одному випадку були частками, в іншому, — сполучником, прислівником, займенником. Відповідь обґрунтуйте. Оце, справді, ніби, чи.

670. Запишіть речення, виділіть частки й слова, з якими вони поєднуються за змістом. Зробіть висновок про стилістичну роль частки *тільки*. Поміркуйте, чи завжди її можна замінити синонімічною часткою *лише*.

1. Світлу віру в людину підриває тільки людина (*В.Брюгген*). 2. Тільки тобою серце кричить моє (*В.Стус*). 3. Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину. 4. Ой майнули білі коні, тільки в'ються гриви. 5. Тільки часом у тихій зажурі впливаєш з-за обриву ти (*З тв. В.Симоненка*). 6. Сонце тільки що підбилося вгору й кидало проміння по садку (*М.Горюх*).

671. Перебудуйте подані речення так, щоб виділені в них частки послідовно підкреслювали значення кожного слова в реченні. У дужках запишіть варіант можливого продовження.

Зразок. Лише Оленка приготує цю страву (*ніхто інший не зможе*). — Оленка лише приготує цю страву (*а на стіл подасть не вона*). — Оленка приготує лише цю страву (*а решту готуватиме хтось інший*).

1. Тільки ти можеш мені допомогти. 2. Він-таки приїде автобусом. 3. Петро ж вчасно не прийде завтра. 4. Нехай лише діти про це знають. 5. Лише ти не виконав домашнього завдання.

672. Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання.

1. Назвіть основні ознаки частки як частини мови.
2. Доведіть, що слово *тільки* — частка.
3. Назвіть розряди часток. Якими є частки *ось, хай, й, тільки, хіба, навіть, таки*? Що вони виражають?
4. Чим відрізняються слова *теж* (*дівчинка теж зупинилася*) від *те ж* (*їй дісталось те ж завдання*)?
5. Розкажіть про формотворчі частки. Які форми вони творять? Як пишуться?
6. Які частки належать до модальних? Назвіть основні значення модальних часток. Якими є частки *чи, це, так, навіть, уже*?
7. Які частки пишуться через дефіс? Наведіть приклади. Коли вони пишуться окремо?
8. Розкажіть про написання *не* з різними частинами мови. Наведіть власні приклади.
9. У яких випадках пишеться *невисока* і *не висока*, *незібрано* і *не зібрано*?
10. У яких випадках *ні* є префіксом? У яких частинах мови?
11. Складіть речення з часткою *ні* і сполучником *ні...ні*.
12. Яку роль виконують частки в спонукальних і окличних реченнях? Наведіть власні приклади.
13. Доведіть, що частки в художніх творах використовуються як виражальний засіб.

 673. Підсумуйте, якими є ваші навчальні досягнення з теми «Частка». Яке значення мають частки для мовної практики? Наскільки важливо знати граматичні особливості частки? Чим за ці уроки ви збагатили себе?

 674. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Прочитайте текст. Яка його основна думка? Знайдіть у ньому прислів'я й запишіть. Поясніть значення їх.

Батьківська любов, згідно з народною мораллю, має бути стриманою і врівноваженою. Недарма кажуть: дитину треба любити так, щоб вона цього не знала. Саме такою має бути батьківська любов. Це якраз і відбито в прислів'ях: «Батькова лайка дужча за материну бійку», «З батьком суд коротенький».

Батьків приклад у родині має велике значення, адже діти, особливо хлопці, намагаються брати приклад саме з батька. Насамперед це стосується навичок працелюбності. Не випадково ж казали: «Не навчив батько — не навчить дядько» (За В.Скуратівським).

II. Знайдіть у тексті частки. Чи можна стверджувати, що вони підсилюють виразність мовлення? Виконайте письмовий розбір їх як частини мови.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Дарувати людям радість і красу

§ 78. КОНТРОЛЬНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ОПИСОМ ДІЙ У ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ МОВЛЕННЯ

(Читаємо мовчки, пишемо, моделюємо)

 675. I. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. До якого типу й стилю мовлення він належить?

РОСТИ НА РАДІСТЬ ЛЮДЯМ

Сьогодні я прокинулася від легесенького постукування у вікно. Відкрила очі й ледь не скрикнула від радощів: «Яблунька розцвіла! Яблунька мого доброго дідуся».

Відчинила вікно, і духмяна хвиля ранкової свіжості, напоєна тонким ароматом яблуневого цвіту, підхопила мене на крила спогадів. Я повертаюсь у дитинство...

Як живий іде садом дідусь. Він і дня не міг прожити без роботи у свої сімдесят п'ять.

— Відпочили б, дідусю, — просила я його. А він лише одказував: «Без діла слабше сила».

Якось весняним ранком дідусь сказав, що сьогодні навчить мене саджати яблуні. Зібравши інструменти, він став розмічати місце для ями, а я замішувала в чавуні глиняний розчин. Дідусь тим часом почав не поспішаючи копати.

Незабаром він покликав мене: «Бери, внучко, лопату й ген на той пустир підемо. Яблунька там, наче сирітка, серед куців терену заблукала».

Деревице справді виявилось непоказним. Стовбур зламаний. Гілки висіли, ніби перебиті руки.

Яблуньку дідусь викопував довго. Потім обережно взяв дичку своїми вузлуватими мозолястими руками й став уважно розглядати кореневище. Щось проказуючи стиха до яблуньки, відрізав ножицями пошкоджені корінчики. Зануривши кореневище у глиняну купелю*, опустив саджанець у ямку.

Я стала закидати її, а він у той час ніжно підтримував яблуньку, легонько підтрешуючи. Зробивши красиву луночку*, з якоюсь веселою зажурою мовив: «Рости на радість людям!»

...Спогади на мить перервала бджілка, що злетіла з рожевої пелюстки. І знову я згадала дідуся. Останню його яблуньку — і першу в моєму житті.

Ні, дідусь не просто навчив мене саджати дерева, він навчив дарувати іншим радість і красу (з журналу).

II. Напишіть докладний переказ поданого тексту за самостійно складеним планом.

ВИГУК

Гей, лети, мій коню, степом!

§ 79. ВИГУК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

676. I. Прочитайте виразно текст. Про що в ньому розповідається? Доберіть заголовок до тексту. Який настрої створює текст — тривожний, сумний чи веселий? Чому?

Санькові здалося, що не верхи він скаче, а пливе темною спокійною водою, свіжий вітерець студить йому груди, м'яка п'тьма огортає тіло й несе, і несе його в сповитку, легко погойдує, далі й далі веслує — у глиб горобиної ночі.

Фрр! — здригнувся раптом Стриж, став наче вкопаний, напорошив вуха. Оська теж спинилася, злякано мотнула головою, захропла. «Що це з ними?» — у Санька спітніли долоні. Хлопець навіть відчув, як трасуться піджилки — у нього чи в кобили. «Н-но, поїхали», — Санько торкнув повідок, коні боком-боком, у жито, тинь і стали. «Вовк! — стрельнула думка. — Згряя вовків!».

Ш-ш-ш — гоїднулися колоски, щось кудлате посунулося в яру, усе ближче й ближче.

Ш-ш-шу! — пішла темна хвиля житами.

«Вітер... Їй же бо вітер! — вигукнув хлопець. — Ач, страхополох, куца злякався!» — підігнав жеребця бятогом.

Фу-фу-фу! — щось сердито захукало й клубком покотилося в рівчак.

Угу-у-у! — тюгикнуло за левадою, луною пішло над житами. І не так сірий клубок, як оце протягне, мертвецьке «у-у-у!» до німоти злякало хлопця. Може, то крикнув бугай в очеретах, Санькові ж причудилося: «Ряту-у-у-йте!» Санько, не пам'ятаючи себе, злетів з коня, одним стрибком догнав втікача. «Їжак! Їжа-а-ак!» — захлинувся Санько відчайдушним криком. Понуривши голову, Оська й Стриж здивовано розглядали маленьку сіру тварюку: «**Фрр!** Оце такий шмаркач?! І сто потів зігнав з поважних гостей! **Ай-я-яй**, де ваші очі?» (В. Близнець).

II. Зверніть увагу на виділені слова. Яка їх роль у тексті? Зверніться до теоретичного матеріалу й дайте характеристику їм.

Вигуки — це слова, що служать для вираження різних почуттів не називаючи їх: *Ох!*. *Зірка в серце впала!* (*Леся Українка*) *Ой хмелю, мій хмелю, хмелю зелененький* (*Нар. творчість*).

Вигуки не належать ні до повнозначних, ні до службових слів, бо вони не називають предметів, ознак чи дій і не виконують функцій службових частин мови.

Близькими до вигуків є звуконаслідувальні слова, які не виражають почуттів і волевиявлень, а відтворюють звуки живої й неживої природи: *бам! дзін! бух! бряз! пчх! шу-шу! няв-няв!*

Вигуки вживаються в художніх творах і служать засобом виразності.

677. Зверніть увагу на багатозначність вигука. Порівняйте деякі значення вигука *о!* Визначте почуття, які виражені за допомогою вигука. За потребою скористайтеся словами, поданими в довідці.

1. — Я вважаю, що ви мали б вибачитися перед ним, — твердо сказала вчителька. — *О!* Це ж за що? (*О. Гончар*). 2. — Тату, правда галушки в мене не згірше, як в тітки Докії? — *Кращі*, — підхваляє доньку. — *О*, вже й *кращі*, — заперечує Настечка (*М. Стельмах*). 3. *О!* Перед очищенням коричневої гієни народ не став на коліна... (*П. Тичина*). 4. — *О!* Даль, яку він (*Шопена вальс*) срібну відслонив мені в цей час вечірньої втоми (*М. Рильський*).

Довідка: Здивування, сумнів, ствердження, радість.

678. Проаналізуйте поданий теоретичний матеріал. Розкажіть про групи вигуків за значенням.

У складі вигуків виділяються такі групи:

1. Вигуки, які виражають емоційне ставлення, переживання, почуття захоплення, урочистості, болю, страху, розпачу, здивування, несподіванки, радості тощо: *а! о! ай! ах! ой! ох! пхе! пху! хі! фі! фе!*

2. Вигуки, що виражають волевиявлення мовця (наказ, спонукання, вимогу, заклик, оклик, заохочення тощо): *агов! геть! баста! годі! гайда! тс! ей! ау! алло! нуно! біс! жарш! цить!*

3. Етикетні вигуки виражають такі узвичаєні частини спілкування, як подяку, вибачення, вітання, прощання, запрошення: *спасибі! даруйте! добридень! добраніч! будьте! будь ласка! прошу!*

4. Слова прикликання й відгону домашніх тварин і птахів: *війо! гей! гилля! киць-киць! на!*

679. I. Перепишіть речення в такій послідовності: спочатку з вигуками, що виражають спонукання до дії, потім — з етикетними словами. Назвіть, які відтінки вносять у речення вигуки, що виражають почуття.

1. — Годі вже, Михайле Івановичу, — поморщився Сагайда. 2. — Ой! — здригнулася, розгубилася дівчина й зразу ж поправила ще прим'яту росу. 3. — Ого! — здивовано вигукнув Безбородько. 4. — О, таке ви, дідусю, скажете! 5. — Ой лишенько! — зойкнула Марина. 6. Ого! — здивувався Данило. — Таки справді тут і вовк міг би наловити карасів (з *тв. М. Стельмаха*). 7. А нуте, дівчата, звеличаймо Домаху! (*Марко Вовчок*).

II. Складіть словниковий диктант на тему: «*Правопис голосних у корені слова, що перевіряються наголосом*».

680. Чи часто ви переживали негативні почуття? Уявіть собі, що берете участь у диспуті на тему: «*Чи завжди треба стримувати негативні емоції?*». Намагайтеся переконати своїх друзів у правильності своїх міркувань. Скористайтеся для цього формою роздуму з переконливими аргументами, доказами. Наведіть приклад із вашого життєвого досвіду. Згадайте слова, що передають риси характеру толерантної, вихованої, стриманої людини.

681. I. Прочитайте виразно тексти. До яких стилів мовлення можна їх віднести?

1. Від озерачка, тихо ступаючи по землі, піднімалася бабуся, у руці вона несла пучок татарського зілля. Цілий вік стояв на її темнім обличчі.

— Добрий день, бабусю.

Вона зупинилася, перевела подих.

— Добридень, дитино. Чий же ти будеш? (*М. Стельмах*).

2. Як тільки прокинеться Петрик у хаті —

Радіють під вікнами друзі пернаті.

Підніметься з ліжка, відкриє фіранку,

А голуб воркує: — Доб-р-ого р-р-анк-у! (*Д. Білоус*)

3. — Спасибі, спасибі вам, ошчасливили мою хату, ошчасливили мене, грішного, — зовні удає радість Матхей, а всередині чогось тривожиться. — Будь ласка, сідайте до столу, ми вас курятиною і свіжою рибкою почастуємо (*М. Стельмах*).

- II. Випишіть із текстів етикетні вигуки-синоніми. Про які стосунки між людьми вони свідчать? Назвіть інші слова-вітання й опишіть ситуації, у яких доречно вживання їх.

682. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Прочитайте й визначте, які почуття передаються за допомогою вигуків у кожному прикладі. З'ясуйте особливості передачі їх на письмі. Запишіть тричотири речення, які найбільше вам сподобалися.

1. Ах, як не хочеться листу з дерева падати... (*Остап Вишня*). 2. Ой хмелю мій, хмелю, хмелю зелененький (*Нар. творчість*). 3. О, тоді ясні дні оживлять твою путь... Юних днів, днів весни ти не забудь, не забудь!

(І. Франко). 4. Гей, над дорогою стоїть верба... (П. Тичина). 5. Ох!.. зірка в серце впала! (Лесь Українка). 6. Соб! Цабел! Гарячий степ і вечір (В. Базилювський).

- II. Опишіть мовленнєві ситуації, у яких доречно вжити різні етикетні вигуки, що виражають прощання (уявіть при цьому вік співбесідників, їхні стосунки — сімейні, офіційні тощо). Залишіть 5-6 речень.

Довідка. До побачення! Будьте здорові! Дозвольте відкланятися! салют! щасливо! щасливої дороги! до зустрічі! на все добре! бувай здоров! ідіть здорові! з Богом!

§ 80. ДЕФІС У ВИГУКАХ. РОЗДЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ВИГУКАХ

683. I. Прочитайте виразно уривок з народної пісні. Чи любите ви спів солов'я весною? Перегляньте світлини. Намалюйте своїми словами зображену картину.

Ой у вишневому садочку
Там соловейко щебетав.
Віть-віть-віть,
Тьох-тьох-тьох,
Ай-я-я,
Ох-ох-ох,
Там соловейко щебетав.

Нар. творчість.

II. Випишіть із тексту вигуки й звуконаслідувальні слова. Зверніть увагу на правопис їх.

684. Прочитайте речення й поміркуюте, функції яких членів речення виконують вигуки.

1. Твоє журливе «ку-ку» спливало, як сльози по плакучій березі, і змивало мою утому (М. Коцюбинський). 2. А журавлі все кру й, кру... (А. Головка). 3. Гонорар — на жаль і ах (А. Чехов). 4. Давно, давно, давно не чув, зозуле, навіть у снах уже твого «ку-ку»... (В. Підпалый). 4. Під їхнє «кру-кру» Данило міцно заснув із думкою: поки будуть на землі такі люди, як Ганнуся, тітка Марія... то не згинемо ми (М. Стельмах).

685. Прочитайте синонімічний ряд. Змоделюйте мовленнєві ситуації, склавши чотири-п'ять речень, у яких доречно використаєте кожен етикетний вислів чи слово.

Вибачте! (неправильно «вибачаюсь»); пробачте! перепрошую! даруйте! простіть! прошу вибачити!

686. I. Прочитайте речення. Спробуйте зробити їх виразнішими, емоційнішими, дібравши потрібні вигуки.

1. Яка спека! 2. Яка брудна робота! 3. Як тут гарно! 4. Ми вирушаємо в похід! 5. Як неприємно це чути! 6. Як я міг потрапити в таку халепу? 7. Промокла на дощі до кісток.

II. Запишіть одержані речення. Перевірте, наскільки грамотно ви їх записали, чи виділили вигуки відповідними пунктуаційними знаками. Зверніться до теоретичного матеріалу. Зробіть висновки.

Вигуки складаються з одного, двох і кількох звуків. Окремі частини їх можуть повторюватись або вимовлятись протяжно. У таких пишеться дефіс: *гай-гай! ку-ку! ме-е-е!*

687. I. Виразно прочитайте. Поміркуйте, які риси притаманні інтонації в реченнях із вигуками.

1. Ой гия-гия, гусоньки на став!.. 2. Гей, лети, мій коню, степом і ярами, розбий мою тугу в бою з ворогами. 3. О Боже мій милий! Що я наробила! 4. Ой летіла горлиця через сад, через сад, гей! Розпустила пір'ячко на весь сад! (Нар. творчість).

II. Перевірте свої висновки за поданими нижче відомостями.

Вигуки, що вимовляються з посиленою, окличною інтонацією, виділяються знаком оклику: *Гов! Досить з вас (А. Чайковський)*.

У окремих випадках вигуки можуть включитися в речення безпосередньо, уживатися в значенні повнозначних частин мови. Тоді вони бувають членами речення й розділовими знаками не відокремлюються: *Пробачте нам. Те «ой» боляче ранило серце.*

Вигуки *о, ой* не відокремлюються й тоді, коли виступають у ролі підсилювальної частки, зокрема при звертанні: *Ой Славуте-Дніпре! Біг твій дужий пробиває гори кам'яні (Н. Забіла).*

688. Перепишіть речення, ставлячи розділові знаки. Підкресліть емоційно забарвлені слова, визначте функції їх.

- «О чого це ти такий сердитий?» (Гр. Тютюнник).
- «Тю як це він не примітив такої гарної дівчини» (М. Коцюбинський).
- «— Марш звідси, я тут житиму» (Остап Вишня).
- «Заграй, мій милесенький, а оці маленькі послухають. Ну ж заграй» (А. Головка).
- «Валю, чуєш агов я живий» (А. Малишко).
- «Агей Іване чи не страшно тобі під землею?» (Ю. Яновський).

689. Складіть речення зі словами *ура, агов, алло* так, щоб у одному випадку вони були вигуками, у іншому — іменниками.

690. Уявіть ситуацію, що ви виграли в лотерею подорож до Лондона й ви повідомили цю радісну новину своєму другові. Розіграйте цю сцену з сусідом по парті. Запишіть використані вигуки.

Морфологічний розбір

Послідовність розбору вигуку як частини мови

- Слово
- Частина мови
- Група за значенням
- Особливості вимови і написання. Розділові знаки.
О, тоді ясні дні оживлять твою путь... (І. Франко)

Зразок усного розбору

О — вигук, виражає почуття захоплення, урочистості, вимовляється з піднесеною інтонацією, виділяється на письмі комою.

Зразок письмового розбору

О — вигук, вираж. почуття захоплення, вимовл. з піднес., виділ. комою.

691. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання.

- Яка частина мови називається вигуком? Чим відрізняється вигук від самостійних частин мови? А від службових?
- Чим відрізняються звуконаслідувальні слова від вигуків?
- Розкажіть про вживання дефіса у вигуках.
- Яка роль вигуків у мовленні?

692. Запишіть, підкреслюючи вигуки. Зробіть письмовий морфологічний розбір вигуків.

- Гей, удармо в струни, браття, в золотії (М. Рильський)
- Ох, то-рішне літо так давно минуло! (Леся Українка).

693. Проаналізуйте свою роботу на уроці. За підсумками уроку напишіть кілька речень за такими початками: 1. Віднині я вмію... 2. Я успішно застосовую... 3. Важливим уміння сьогодні для мене є... 4. Я навчив (ла) ся...

 694. Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. «Чув тільки, як за стінами падали, зривались і падали в м'яку землю яблука. Гуп (гуп) гуп...» (І. Цюпа). 2. «Трінь (трінь)!» — почулося в цей час і забриніло, відбилося від ташанських плес, злякалося, затанцювало, заграло, як музика». (Г. Тютюнник). 3. «Сонця нема ще, ще сходило. А по стегу в хлібах: шарх! (шарх)» (А. Головка). 6. «— Мовчу я, а в самого серце тільки стук (стук) стук, стук (стук) стук» (Г. Тютюнник).

II. Випишіть із текстів байок Леоніда Глібова п'ять речень із вигуками. Прокоментуйте їх правопис.

Як навчитися шляхетно спілкуватися

§ 81. УЗАГАЛЬНЕННЯ Й СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО ПРО ЧАСТИНИ МОВИ, ЇХ ПРАВОПИС І ВИКОРИСТАННЯ В МОВЛЕННІ

 695. Уявіть ситуацію : незабаром наступить кінець навчального року, прийде тепле літо, буде у вас багато вільного часу, настане пора відпочинку. Та який же відпочинок без друзів?! Саме час ходити один до одного на гостини, разом відпочивати...А для цього потрібно завжди пам'ятати: якщо хочеш, щоб друзям у тебе було затишно, треба про це подбати.

I. Прочитайте мовчки текст. Яка його основна думка? Доберіть до тексту заголовок.

Як повинен вести себе господар, щоб гостям було в його домі добре?

Передусім господар має бути привітним, щиро зустріти гостя, допомогти йому роздягтися, запросити до кімнати, розважити його.

Треба заздалегідь подумати не/тільки про те, чим пригостити своїх друзів, а й як розважити їх. Не/слід шкодувати для гостей книжок, марок, іграшок, а також часу, який ви витратили, щоб прийняти їх добре.

Потрібно бути тактовним. Господар не/повинен помічати випадкових помилок гостя, не/починати розмов на не/приємну для нього тему, не/влаштовувати таких ігор і розваг, де господар буде виглядати вправним, а гість — ні.

Господареві **не/обхідно** бути рівним і ввічливим, **не/показувати** гостям поганого настрою або **не/вдоволення** чим-небудь (за Б. Бушелевою).

II. Дайте відповіді на подані запитання:

1. Чи часто приходять до вас друзі додому?
2. Як ви готуетесь до зустрічі з ними?
3. Чим найчастіше ви займаєтеся з друзями (подругами)?
4. Як, на вашу думку, чи завжди потрібно дбати про те, щоб вашим друзям хотілося до вас приходити, чи тільки тоді, коли приходять запрошені гості?
5. Запишіть правила прийому гостей, друзів на основі прочитаного тексту, використавши неозначену форму дієслів.
6. До якої частини мови належать виділені слова, чи можна назвати їх синонімами? Свою думку аргументуйте.
7. Поясніть правопис *не* з різними частинами мови. Запишіть правильно ці слова.

696. Прочитайте. Визначте, до яких частин мови належать слова в тексті. Знайдіть омоніми та з'ясуйте стилістичну роль їх.

1. Жук пішов у сад за дачу і розв'язує задачу,
А комар години цілі лиш тиняється без цілі.
У смолі липкій зав'яз, зачепивсь крилом за в'яз (В.Плахотников).

2. Гей, стрільці, хапайте луки
та біжіть швидко на луки!
Комарня там вельми сита —
Настріляйте зо три сита! (С. Павленко)

697. Спишіть подані речення, правильно написавши не з дієприкметниками та іншими частинами мови. Розставте пропущені розділові знаки. Свою думку обґрунтуйте.

1. Молов батько не/віяне пекла мати не/сіяне. 2. Де хата не/метена там дівка не/плетена. 3. Дурням закон не\писаний. 4. не/так лінь як не/охота. 5. Кібчик пташка не/величка та пазурі гострі. 6. Мороз не/великий а стоять не/велить. 7. Сюди ник туди ник — та й день не/велик (з нар. творчості).

● **698. I. Прочитайте текст, у якого початок пропущено. Про що йшлося в ньому? Спробуйте передбачити його основний зміст. Чи трапляється з вами таке? Яких правил спілкування важливо дотримуватися?**

... ніколи нікого довго не вислуховуйте. Безперестанку говоріть про себе самого. Якщо у вас з'являється якась думка в той момент, коли розмовляє ваш співрозмовник, не чекайте, поки він закінчить. Він не такий розумний, як ви. Задля чого витрачати час, вислуховуючи його пусту балаканину? Відразу ж втручайтеся й перебивайте його навіть на середні фрази.

II. Визначте, до яких частин мови належать виділені слова.

699. Перепишіть текст, вставляючи на місці пропусків частку **не**. Обґрунтуйте правила вживання **не** з дієприслівниками. Сформулюйте основну думку прочитаного.

... можна спілкуватися з людьми, ... дбаючи про чистоту тіла й одягу. Марно сподіватися на успіх, ... вмючи гарно поводитися, ... ставши особистістю. Про сильну особистість говорять, що вона ... аби-хто. ...хтуючи дрібницями, ... усміхаючись, ви багато втрачатимете. Але...люблячи людей, ви... навчитеся щиро усміхатися, ... виявляючи інтересу до людей, ... вмючи поставити себе на їх місце, ніколи ... здобудете в них авторитету.

700. Позмагайтеся, хто швидше добере до поданих фразеологізмів і запише близькі за значенням прислівники.

1. За тридев'ять земель. 2. Зуб на зуб не попадає. 3. Кури не клюють. 4. На все горло. 5. Мов об стіну горохом. 6. На краю світу. 7. Не в своїй тарілці. 8. Коло носа. 9. Кепська справа.

701. Спишіть слова, вставивши, де потрібно, дефіс. Обґрунтуйте правила вживання дефіса у прислівниках.

1. По правді, по честі, по двоє, по друге, по змозі, по чераї, по декуди.
2. Ні риба ні м'ясо, з діда прадіда, з ранку до вечора, ні кує ні меле.
3. Як десь, як коли, як завгодно, як забажається, як небудь, як найкраще.

702. Прочитайте загадки й відгадайте їх. Знайдіть синонімічні прийменники й варіанти того самого прийменника. Спробуйте самостійно скласти кілька загадок із різними прийменниками.

1. У сніжку на лужку стоїть хлопчик у білому капелюшку. 2. Посеред ставу серед латаття пливе царівна в білому платті. 3. Із-під листя з-під землі вийшов козак у брилі. 4. Під стріхою на горбочку сидять гуси в два рядочки. 5. Понад лісом, над водою ходить дідок з бородою. 6. Попід гору під гайком ходять віщі з пастушком (*Нар. творчість*).

703. Спишіть речення, вставляючи з довідки пропущені сполучники. Поясніть правила вживання розділових знаків у них. Два-три прислів'я вивчіть напам'ять.

1. Голова не на те, ... тільки кашкет носить. 2. Не бий дубцем, ... карай слівцем. 3. Весняне сонце дівчини серце. 4. Пороби до поту, ... й поїси в охоту. 5... не тямш, ... й не берися. 6... хочеш шити, ... перш вузлика зав'яжи. 7. Не хочеться танцювати, ... черевики просяться. 8... пан, ... пропав — двічі не вмирати. 9. Слово старше, ... гроші. 10. Умій пожартувати, ..знай, ... перестати (*Нар. творчість*).

Довідка: то, чи... чи, як, коли ... то, щоб, як...то, ніж, та, коли, так, і.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Вітчизна — це не хтось і десь, Я — теж Вітчизна
(*І. Світличний*)

§ 82. КОНТРОЛЬНИЙ ТВІР-РОЗДУМ У ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ

704. I. Прочитайте епіграф до параграфа. Як ви його розумієте?

II. Напишіть твір на одну із запропонованих тем (на вибір): *«Україна — наш спільний дім», «Мій обов'язок перед природою», «Моє захоплення».*

705. I. Прочитайте мовчки текст, скориставшись ознайомлювальним різновидом читання. На основі виділених ключових слів з'ясуйте, про що йдеться в тексті. Виберіть із тексту слова й словосполучення, якими висловлюють вдячність, і запишіть їх.

ЯК ВИСЛОВИТИ ВДЯЧНІСТЬ?

Ви зробили комусь послугу — вам дякують. А як саме дякують? Можна це зробити першим-ліпшим словом, а можна подякувати словом продуманим, спеціально дібраним, «точно» підігнаним до ситуації. В одному разі — за дрібну послугу — це просто напівавтоматичне «дякую», «спасибі». Коли ж зроблено щось значне, — «прийміть мою найцірпішу подяку», «дуже вдячний за вашу турботу», «це дуже люб'язно з вашого боку — не знаю, як вам і дякувати», «як же мені віддячити вам за вашу допомогу? Ураховуються тут і значність послуги, і вік людини, і характер стосунків, і середовище. Іншими словами — для вибору форми подяки потрібні уважність, тактовність і знання форм ввічливості.

Не менш потрібне тут і знання граматичних форм. Треба, наприклад, знати, що дякують, звичайно, «кому», а не «кого», що «дякуючи» і «завдяки» вживається лише тоді, коли мова справді йде про почуття вдячності. Не можна, наприклад, говорити «завдяки хворобі» (*За А.Коваль*).

II. Знайдіть у тексті частки, зробіть письмовий розбір їх як частини мови.

706. Прочитайте образні вислови. Підкресліть частки й з'ясуйте роль їх. Із трьома висловами складіть речення.

1. Аж у п'ятах похололо. 2. Багато, хоч греблю гати. 3. Наївся, аж лоб твердий. 4. Хай тебе дощ намочить! 5. Щоб твоєму батьку жито родило! 6. Бреше, аж пальці знати. 7. Бодай тобі добре було (*Нар. творчість*).

707. Допишіть до поданих словосполучень потрібний прийменник.

1. Пігулки ... головного болю. 2. Ліки ... кашлю. 3. пляшка ... олію.
4. Засіб... комарів. 4. Пристрій ... очищення води. 5. Робити щось... його бажання. 6. Краплі...заспокоєння нервів. 7. Настоянка ... полоскання горла.

708. Прочитайте речення. Відповідно до змісту речення виберіть із дужок прийменники. Поясніть свій вибір.

1. (У, в) глибокій долині, (між, серед, посеред, поміж) мальовничих горбів, стоїть невелика хата, (біля, коло, навколо, навкруг) якої ростуть три могутні дуби. (*В.Шевчук*). 2. (Коло, до, близько) двадцяти років треба чекати, щоб виросло могутнє дерево. 3. Чіпка (наперекір, всупереч) світові й людям якийсь веселий, радий (*Панас Мирний*). 4. Дівчина морщиться (від, унаслідок, у результаті, у силу) болю (*Гр.Тютюнник*).

709. Прочитайте смішинку. Спишіть, підкресливши вигуки. Визначте роль їх у реченнях. Підкресліть службові частини мови.

Мати пішла в магазин, а хлопчик років п'яти залишився вдома та й давай кричати, що мати не взяла його із собою. Кричав він, кричав, поки не втомився, тоді замовк. А сусід, якому набрид цей крик, і каже:

— Ну, слава Богу, перестало.

А хлопчик, почувши:

— Еге, перестало. Спочину, та й знову буду!

З кн. «Українські народні усмішки»

 710. І. Складіть і розіграйте діалог між двома учнями на тему: «Що означає бути ввічливим?», даючи відповідь на запитання. Можна скористатися поданими нижче правилами.

1. Як поводить себе ввічлива людина в тролейбусі, автобусі?
2. Чи потрібно бути ввічливим вдома? Як саме?
3. Що вирізняє ввічливу людину в театрі?
4. Як вітається ввічлива людина зі старшими?
5. Якою має бути поведінка ввічливої людини в магазині, в гостях?
6. Чи залежить від ввічливості людини міцність дружби?

МОВЛЕННЄВИЙ ЕТИКЕТ І ПРАВИЛА ПОВЕДІНКИ

Щоб не/потрапити в не/зручну ситуацію й не/ставити в таку ж друзів, запам'ятаймо, що візит без попередження припустимий тільки в разі крайньої не/обхідності. Йти в гості без попередження можна лише тоді, коли ви впевнені в тому, що коли б ви не/прийшли, вам будуть раді, або ж коли у вас нагальна справа, яку не можна відкласти чи перенести.

Друзів найпростіше запросити по телефону, але частіше це робиться особисто або в письмовій формі. Осіб, з якими ви не/в таких близьких стосунках, обов'язково запрошуйте письмово чи усно — цим ви підкрес-

лите, що надає великого значення їхньому візиту. Ввічливість вимагає, щоб гостей запрошували заздалегідь і в зрозумілій (не/двозначній формі). Сказане, наприклад, «приходьте як-небудь на чай» — ні/до чого не/зобов'язує.

Ні/коли не запрошуйте гостя в останній день.

Підійшовши до дверей, подзвоніть коротко, можна двічі. Не/забудьте витерти взуття, струсити одяг від снігу чи дощу. У приміщенні чоловіки знімають головний убір. Не/простягайте першим руку старшому за віком.

Не/поспішайте сісти, поки не/запросять.

Не/старайтеся вітатися з усіма за руку.

Не/слід демонстративно розглядати квартиру чи дивитися телевізор.

Не/намагайтеся цілком заволодіти розмовою.

Не/вступайте в суперечку.

Будьте уважними до людей похилого віку.

II. Поясніть правопис частки *не* і *ні* зі словами.

- **711.** Підбийте підсумки вашої роботи протягом навчального року. Розкажіть, чого ви навчилися; які знання чи вміння сприяли засвоєнню нових знань; які справи й завдання вам більше підходили для закріплення вивченого й набуття досвіду застосування нових знань. Напишіть кілька речень за такими початками: **1.** Віднині я вмю... **2.** Я успішно застосовую... **3.** Важливим уміння для мене є вміння... **4.** Я навчив (ла)ся....

- **712.** Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

I. Підготуйте невеликий твір-роздум на тему: «Як навчитися шляхетно спілкуватися», залишіть його.

II. Складіть і залишіть висловлювання, відповідаючи на подані запитання:

1. Що більше вам подобається : одержувати чи дарувати подарунки?

2. Як дарують квіти (загорнутими чи ні)?

3. Якою буде ваша реакція, якщо на день народження одержали два однакових подарунки?

4. Які подарунки ви любите одержувати? Яке місце серед них займають книги?

ДОДАТКИ

ЯК ОЗНАЙОМИТИСЯ З НАВЧАЛЬНОЮ КНИЖКОЮ

1. Усвідомити назву книжки (заголовка), епіграф (якщо є).
2. Визначити видавництво (чи знайоме чи незнайоме).
3. Знайомитися з вихідними даними (коли написана книжка, де і коли видана).
4. Прочитати анотацію, зміст.
5. Переглянути малюнки, ілюстрації, схеми.

ЯК ПРАЦЮВАТИ НАД ВИПРАВЛЕННЯМ ПОМИЛОК

1. Уважно перегляньте види помилок, визначені на полях учителем (або знайдені самостійно).
2. Визначте, у чому полягає кожна з помилок.
3. Якщо в переказі (чи творі) є повтори, то: а) об'єднайте кілька речень в одне з однорідними членами речення; б) об'єднайте речення, перетворивши одне з них на словосполучення; в) замініть повторюване слово іншим; г) перевірте, чи немає поряд слова, яке ви вибрали для заміни; ґ) визначте стиль висловлювання й подумайте, чи не змінює його правка.
4. Перебудуйте переказ або твір так, щоб кожна його частина відповідала плану, доповніть відсутнім матеріалом.
5. виправте орфографічні і пунктуаційні помилки, пригадайте правила й наведіть приклади.

ВИМОГИ ДО МОВЛЕННЯ

Яким повинно бути мовлення	Як цього домагатися
Змістовним	Підпорядкуйте своє висловлювання темі й основній думці, не говоріть і не пишіть зайвого.
Послідовним	Слідкуйте за порядком викладу думок.
Багатим	Уживайте різноманітні слова й речення; намагайтеся не повторювати тих самих слів і однакових речень.
Точним	Уживайте найбільш точні слова.
Виразним	Добирайте слова й вирази, які найбільш яскраво передають основну думку.
Доречним	Завжди враховуйте, з ким розмовляєте і в якій обстановці.
Правильним	Дотримуйтеся правильної вимови, правильно будуйте речення.

ОСНОВНІ ВИДИ ПОМИЛОК, ЯКІ МОЖУТЬ ТРАПЛЯТИСЯ В МОВЛЕННІ

Вид помилок	У чому полягають помилки
1. Помилки в змісті (З)	<p><i>В усному / писемному мовленні:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> а) тема розкрита неповно; про щось сказано недостатньо; б) є щось зайве; в) перекручені факти чи події; г) не розкрита основна думка; г) матеріал не підпорядкований цілком основній думці; д) думка викладається непослідовно
2. Лексичні помилки (Л)	<ul style="list-style-type: none"> а) слово, ужите не в тому значенні; б) ужите зайве слово; в) невиправдані повторення слова чи однакових за структурою речень; г) невиправдано поєднуються слова за змістом; г) ужиті мовні засоби, що не відповідають стилю й задуму висловлювання, епосі, що описується; д) ужиті неукраїнські слова
3. Граматичні помилки (Г)	<ul style="list-style-type: none"> а) неправильно утворені слова; б) слово, ужите не в тій формі; в) неправильно побудоване речення
4. Орфографічні помилки (І)	Тільки в писемному мовленні неправильно написане слово
5. Пунктуаційні помилки (V)	Неправильно розставлені розділові знаки
6. Орфоепічні помилки	Тільки в усному мовленні неправильно вимовлений звук, неправильно зроблений наголос

СТИЛІ МОВЛЕННЯ

Стиль мовлення	Сфера застосування	Мета спілкування	Основні види висловлювань	Основні стильові ознаки
Розмовний	Побут, сімейні, дружні стосунки	Обмін інформацією, думками з близькими людьми	Бесіди (діалоги), записки, листи близьким людям	Невимушеність, емоційність, відсутність строгої логічності, оцінний характер мовлення
Науковий	Наука і техніка, освіта	Повідомлення про досягнення науки і техніки, пояснення закономірностей	Виступи, доповіді, лекції, диспути, статті, книжки на наукові теми, підручники	Абстрактність, точність, логічність, доказовість, деяка сухість мовлення
Офіційно-діловий	Офіційні стосунки	Регулювання офіційних стосунків, укази, приписи	Договори, закони, ділові папери (довідки, звіти, накази та ін.)	Офіційність, строга точність
Публіцистичний	Суспільне життя, політика	Вплив, інформація про суспільно важливі справи	Виступи, доповіді, лекції, статті, брошури	Закличність, пристрасність, оцінний характер мовлення
Художній	Мистецтво слова	Вплив через зображення картин і характерів героїв	Оповідання, повісті, романи, п'єси, вірші та ін., окремі замальовки	Образність, конкретність, емоційність, оцінний характер мовлення

СТИЛІ МОВЛЕННЯ І МОВНІ ЗАСОБИ

Стиль мовлення	Найбільш характерні для кожного стилю мовні засоби	
	Лексичні	Граматичні
Розмовний	Розмовні слова і фразеологізми (<i>читалка, брести, наживати п'ятами</i>), емоційно-оцінні слова (розумниця, нахаба)	Прості речення, різні за метою висловлювання, неповні речення, окличні речення, модальні частки, вигуки
Науковий	Слова із узагальнювальним (абстрактним) значенням (<i>опади, властивість</i>), терміни, віддієслівні іменники (<i>значення, докази</i>)	Складні речення із сполучниковим зв'язком, з дієприкметниковими зворотами, розповідні речення, питальні речення, вставні слова, що вказують на порядок думки і зв'язок між ними (<i>по-перше, таким чином</i>), похідні прийменники (<i>у зв'язку з тим та ін.</i>)
Офіційно-діловий	Офіційні слова і вирази (<i>приватизована квартира, міський транспорт</i>), мовленнєві штампи (<i>доводжу до Вашого відома</i>), віддієслівні іменники (<i>доручення, проживання</i>)	Розповідні речення; речення з рядами однорідних членів, дієприкметниковими зворотами, складні речення з підрядними умовними, єднальними, похідні прийменники (<i>у зв'язку</i>), складні сполучники
Публіцистичний	Суспільно-політична лексика (<i>партія, мітинг</i>), висока лексика (<i>почин, патріот</i>), слова з різко негативним значенням, з переносним значенням (<i>злочин, яничари</i>)	Спонукальні, окличні речення, риторичні запитання, поширені речення
Художній	Слова з конкретним значенням, з переносним, емоційна лексика	Синтаксичні конструкції найрізноманітніших видів дієслова одного часу чи способу в значенні іншого

ТИПИ МОВЛЕННЯ

Тип мовлення	На яке питання дається відповідь у висловлюванні	Про що говориться у висловлюванні	Основні частини висловлювання
Розповідь	що робить особа або предмет?	Про дії, події	Початок дії (події), її розвиток і завершення
Опис	яким є предмет або особа?	Про ознаки предмета, особи	Загальне враження, окремі ознаки, деталі
Роздум	чому предмет або особа такі?	Про причини ознак і дій	Теза (думка, яка доводиться), аргументи (докази), висновок

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК

Актуальний, а, е — важливий для даного часу; який відповідає найважливішим потребам сучасності.

Альтанка, и, жін. — покрита зверху будівля в саду, парку і т. ін. для відпочинку й захисту від сонця, дощу.

Альтруїзм, -у, ч. — безкорисливе піклування про благо інших і готовність жертвувати заради когось (чогось) своїми особистими інтересами.

Академічний — що додержується встановлених традицій у мистецтві.

Байрак, -у, ч. — ліс у яру, в долині або яр, порослий лісом, чагарником.

Балістика, и, жін. — наука, що вивчає закони руху артилерійських снарядів.

Благородство, -а, с. — чистота моральних характеристик; чесність, порядність; довершеність, досконалість.

Благочинність, -і, ж., — безкорисливе надання допомоги тим, хто її потребує; добродійність.

Бунчук, -а, ч. — іст., булава з металевою кулькою на кінці і прикрасою-китицею з кінського волосу;

Важки, ів, жн. (одн. важок, чол.) — дрібні гирки.

Вальдшнеп, -а, ч. — лісовий птах родини куликів, що має темно-рудувате забарвлення, з довгим дзьобом і довгими ногами.

Великодушно — присл. до великодушний. Який має прекрасні душевні якості, благородні почуття, велику доброзичливість.

Веретено, а, сер. — 1. Ручне знаряддя для прядіння, що становить собою паличку з видовженими загостреними кінцями й потовщенням посередині; 2. Основна частина прядильних машин, за допомогою якої закручуються й намотуються нитки.

Відродження, *-я, с.* — 1. Розквіт, піднесення чого-небудь, що було в стані занепаду або на низькому рівні розвитку. // Відновлення, відбудова чого-небудь зруйнованого, знищеного. 2. *з великої літери.* Період розквіту, піднесення наук, мистецтва, літератури в ряді країн Європи, який внаслідок зародження капіталізму в XIV — XVI ст. заступив середньовіччя; Ренесанс.

Віртуоз, *-а, ч.* — виконавець, який досконало володіє технікою свого мистецтва; людина, що досягла найвищого ступеня майстерності в якійсь справі.

Гаптувати — вишивати шовковими, вкритими тонким шаром золота або срібла нитками різного ґатунку.

Гармонія, *-ї, ж.* — (*муз.*) закономірне поєднання тонів в одночасному звучанні; співзвуччя, співзвучність, милозвучність; злагоджене звучання, приємне для слуху; милозвучність; поєднання, злагодженість, взаємна відповідність якостей (предметів, явищ, частин цілого).

Гарнізон, *-у, ч.* — військова частина, розташована постійно або тимчасово в якому-небудь населеному пункті, в укріпленому районі.

Генетичний — який указує на походження, розвиток;

Гладь, *-і, ж.* — вид вишивки, у якій стібки щільно прилягають один до одного, суцільно покриваючи узор.

Гонорар, *-у, ч.* — грошова винагорода авторам праць з науки, літератури, мистецтва і т. ін., яка видається за договором, плата, зарплата.

Графіка, *-и, ж.* — вид образотворчого мистецтва, основним зображальним засобом якого є малюнок, виконаний на папері, тканині і т. ін. олівцем, пером, пензлем, вуглиною.

Духовність, *-и, ж.* — абстрактний іменник до слова «духовний»; високе, що протиставляється низькому; моральність, релігійність, піднесеність думок і вчинків.

Еволюція, *-ї, ж.* — процес зміни, розвитку кого-, чого-небудь.

Еліта, *и, жін.* — про людей, що виділяються серед інших своїм суцільним становищем, розумом, здібностями.

Емансипація, *-ї, ж.* — звільнення від якої-небудь залежності, скасування якихось обмежень.

Емансипувати — здійснювати емансипацію кого-, чого-небудь; звільнити від якоїсь залежності.

Естет, *-а, ч.* — прихильник відірваного від життя «чистого мистецтва», естетизму; прихильник усього прекрасного, витонченого.

Етнографічний, *а, в.* *Прим.* до етнографія — сукупність усіх особливостей побуту, звичаїв, культури якого-небудь народу, народності, місцевості.

Замок, *мка, чол.* 1. Укріплене житло феодала доби середньовіччя з оборонними, господарськими, культовими будівлями, оточене високим кам'яним муром з кількома вежами. (Наголос на А)

Ідеалізм, *-у, ч.* — напрям у філософії, який на противагу матеріалізові вважає ідею, дух, свідомість первісним, а природу, буття, матерію — вторинним; схильність безкорисливо служити будь-якій справі, відданість високим моральним ідеалам; схильність до ідеалізації дійсності.

Іконопис, *у, чол.* — мистецтво малювання ікон.

Іконостас, *а, чол.* — стіна зі вставленими в неї іконами, яка в православній церкві відокремлює вівтар від центральної частини.

Істиникт, *-у, ч.* — складні природжені реакції (акти поведінки), типові для певного виду організмів, на зовнішні і внутрішні подразники; невідоме й нездоланне прагнення, потяг до чого-небудь; підсвідоме чуття.

Імперія, *-ї, ж.* — велика монархічна держава, на чолі якої стоїть імператор, імператриця. // Про дореволюційну Російську державу, на чолі якої стояв цар; велика імперіалістична держава, що мала колонії; (*перен.*) велика монополія, що контролює цілу галузь промисловості, якусь діяльність.

Історіографія, *-ї, ж.* — наука, що вивчає розвиток і нагромадження знань з історії суспільства, а також історичні джерела; сукупність історичних творів, що стосуються певного періоду або якої-небудь проблеми; історична бібліографія.

Іхтіолог, *-а, ч.* — фахівець, що вивчає риб.

Калач, *а, чол.* — білий хліб особливої форми, випечений із крученого й переплетеного тіста.

Каркас, *-а, ч.* — металева чи дерев'яна основа якої-небудь речі, споруди тощо; кістяк.

Кармазин, *ч.* — старовинне дороге темно-червоне сукно (-у); одяг із цього матеріалу (-а).

Класичний, *а, е* — створений класиками; виняткового значення, зразковий.

Козубець, *-бця, ч. зменш.* — ручний кошик із лубу чи лози. **Колоритний** — який відзначається майстерним співвідношенням фарб, кольорів, (про картину, фреску тощо); барвистий; своєрідний, характерний, яскраво виражений.

Компонент, *-а, ч.* — складова частина чого-небудь; складник.

Кошовочка, — зменш.-пестл. до кошовка. Відерце, кружечка.

Космос, *у, чол.* Те саме, що всесвіт — це світ зірок, зоряних асоціацій, галактик, серед яких знаходиться наша планета.

Кошл, *-а, ч.* — дерев'яне шевське знаряддя, що має форму ступні та яким користуються для виготовлення взуття; короткий брусок, закріплений у полоз саней для зв'язку полозів із коробом.

Крупорушка, *-и, ж.* — пристрій для виготовлення крупи із пшениці.

Куманець, *-а, ч.* — керамічна фігурна посудина для спиртних напоїв, що використовується тепер здебільшого як прикраса.

Кунава, *-и, ж.* — латаття.

Куркуль, -я, ч. — багатий селянин-власник; (розм.) жадібна людина.

Лексикон, -у, ч. — запас слів, лексика; словник.

Лимар, -я, ч. — майстер, який виготовляє ремінну зброю.

Литаври, жн. — ударний музичний інструмент, що має форму півкулі, отвір якої затягнений шкірою; різновид барабана.

Лінгвіст, -а, ч. — фахівець із лінгвістики, мовознавства.

Лісосмуга, -и, ж. — смуга лісових насаджень.

Логістика, и, жін. — процес транспортування й зберігання будь-яких предметів.

Луб — внутрішня частина кори листяних дерев, що межує з деревиною.

Луб'яний, -а, -е. — який містить волокно із лубу. (Наголос на *И*)

Лунка, -и, ж. — невелика заглибина в чому-небудь. Наголос на *У*

Малярство, а, сер. — 1. Вид образотворчого мистецтва, що зображує фарбами предмети і явища реальної дійсності на полотні, дереві, папері, стіні тощо; живопис; 2. Ремесло маляра. (Наголос на *Я*)

Марципан, -а, ч. — тісто з товченого мигдалю, горіхів і т. ін. з цукром; кондитерський виріб із такого тіста.

Метафора, -и, ж. — художній засіб, що полягає в переносному вживанні слова або виразу на основі аналогії, схожості або порівняння, а також слово або вираз, ужиті в такий спосіб.

Механіка, и, жін. — 1. Наука про механічний рух тіл; 2. Галузь техніки, що застосовує закони про рух і сили для розв'язання практичних завдань.

Милосердя, -я, с. — добре, співчутливе ставлення до кого-небудь.

Моделювати — 1. Створювати модель чого-небудь. 2. Досліджувати (дослідити) що-небудь (які-небудь об'єкти, системи, явища, процеси) через побудову і вивчення їх моделей.

Мораль, -і, ж. — система норм і принципів поведінки людей у ставленні один до одного та до суспільства; етика; повчальний висновок із чогось; повчання, настанови, поради.

Музика, ик, жн., розм. Те саме, що музиканти — ті, що грають на музичних інструментах. (Наголос на перше *И*)

Намітка, -и, ж. — покривало з тонкого серпанку, яким зав'язують по верх очіпка голову заміжні жінки.

Наснага, -и, ж. — фізична енергія; сила, снага; стан душевного піднесення; запал; творчий запал; душевна зарядка; творче завзяття, бойовий настрій; піднесення.

Непересічний, а, е. — який чимось вирізняється поміж інших людей; особливий, винятковий.

Оберіг, оберега, чол. — найдревніший амулет щастя й гаразду, чарівний предмет, призначений для захисту свого власника.

Обора, *-и, ж.* — відгороджена частина подвір'я для худоби. // Загородка, загін.

Оздоблення, *я, сер.* Від оздобити, оздоблювати — надавати чому-небудь гарного вигляду, прикрашати; робити яскравішим, виразнішим.

Опришок, *-а, ч.* — народний месник, учасник народно-визвольної боротьби в Галичині, Закарпатті й Буковині проти феодално-кріпосницького гніту в другій половині XVI — першій половині XIX ст.; (*перен., діал.*) розбійник, злодій; бешкетник.

Орда, *-и, ж.* — об'єднання кількох кочових племен під владою одного хана у тюркських і монгольських народів. // Середньовічна феодална держава у тюркських і монгольських народів, а також територія цієї держави; (*перен.*) безладний неорганізований натовп.

Осавул, *-и, ч.* — виборна службова особа, що обіймала одну з адміністративно-військових посад на Україні в XVII—XVIII ст. : офіцерський чин у козачих військах.

Осавула, *-и, ч.* — (*іст.*) прикажчик у панському маєтку.

Отава, *-и, ж.* — трава, що відростає, на місці скошеної.

Отаман, *-а, ч.* — виборний або призначений ватажок козацького війська; ватажок, керівник.

Палітра, *и, жін.* — сукупність, сполучення кольорів, характерне для окремої картини, творчості художника.

Перли, *-ів, мн.* — перламутрові зерна кулястої або неправильної форми, що утворюються в черепашках деяких морських і прісноводних молюсків; використовуються як коштовна прикраса; (*перен.*) найкращі зразки чого-небудь, найвидатніші мистецькі твори.

Поетика, *и, жін.* — розділ науки про літературу.

Призьба, *-и, ж.* — невисокий переважно земляний насип вздовж стін хати знадвору.

Продагент, *-а, ч.* — агенти, які в 20-і рр. XX століття вилучали у селян продовольство для потреб більшовиків.

Пролог, *-у, ч.* — вступна частина літературного чи музичного твору; (*перен.*) початок чого-небудь, вступ до чогось.

Профіль, *-ю, ч.* — обриси обличчя збоку, взагалі обриси чого-небудь збоку; вертикальний (поздовжній або поперечний) переріз чого-небудь (дороги, площадки, деталі, заготовки і т.ін).

Прясельце, *я, сер.* Те саме, що прясло — металеве, глиняне, скляне кільце, що надягається на веретено для надання йому ваги.

Пуд, *а, чол., мн.* пудів — стародавня міра ваги, що дорівнює 16,4 кг.

Рам'я, *-я, с.* — старий поношений одяг, лахміття. // Клапті, обривки матерії, одягу.

Рейд, *-у, ч.* — (*військ.*) проникнення військових частин у тил ворога з певною метою; (*перен.*) несподівана перевірка, обстеження чого-небудь.

Реквізит, *-у, ч.* — сукупність справжніх чи бутафорських речей, необхідних для вистави або кінозйомки: обов'язковий елемент оформлення офіційних документів: дата, місце складання, підписи, печатка і т. ін.

Ремесло, *а, сер.* — 1. Дрібне виробництво готових виробів, що базується на ручній техніці; 2. Певна професія, фах.

Репродукція, *-ї, ж.* — фотографічне або поліграфічне відтворення зображень друкованого тексту, творів живопису, карт, фотознімків і т. ін.

Реставрація, *ї, жін.* — відновлення в первісному вигляді творів мистецтва, будівель, що були зруйновані, пошкоджені або спотворені.

Рілля, *-ї, ж.* — виоране поле.

Розмаїття, *я, сер.* Від розмаїтий — неоднаковий, несхожий з іншим в чому-небудь; різноманітний.

Ряст, *-у, ч.* — багаторічна трав'яниста лікарська рослина, що цвіте рано навесні білими, жовтими, червонуватими або фіолетовими квіточками, зібраними в китиці.

Самобутній — який відзначається природною своєрідністю, не схожий на інших (інші); самостійний у своєму розвитку, незалежний від будь-яких впливів; неповторний, оригінальний.

Саранка — народна назва ліллі кучерявої, виду рослини роду лілейних.

Свобода, *и, жін.* — життя, існування без гноблення, утисків, залежності від кого-небудь.

Священнодіяти — здійснювати церковний обряд; відправляти службу; виконувати яку-небудь справу особливо урочисто й поважно, як обряд.

Система, *-и, ж.* — порядок, зумовлений правилами, планомірним розташуванням і взаємним зв'язком частин чого-небудь.

Січкаря, *-ї, ж.* — пристрій, механізм, призначений для різання соломи, сіна і т. ін.; приміщення, де встановлений цей пристрій, механізм.

Скарбниця, *-ї, ж.* — урядова установа, яка відає державними коштами, державним Майном; сукупність культурних та духовних цінностей, створених людиною.

Скерцо (*у перекладі з італійської — жарт*) *невідм., с.* — п'єса стрімкого, ритмічно-гострого руху; п'єси для окремих інструментів, часто гостро римовані, насичені несподіванками й мелодичними зворотами — нерідко називають — «капричіо».

Сокорина, *-и, ж.* — високе листяне дерево родини вербових із добре розвинутою кроною; чорна тополя.

Соціальний — пов'язаний із життям і стосунками людей в суспільстві; суспільний; породжений умовами суспільного життя, певного середовища, ладу; який має на меті зміну суспільних виробничих відносин.

Спадіщина, и, жін. — явища (предмети) культури, науки, побуту, що залишилися від попередніх часів, від попередніх діячів.

Стилізований — який відповідає певному стилю. Стиль сукупність ознак, які характеризують мистецтво певного часу, напряму, народу або індивідуальну манеру художника.

Стрижень, жня, чол. — 1. Осьова, серединна частина чого-небудь у рослинному чи тваринному світі; 2. Основна, головна частина основа чого-небудь.

Строкатий, а, е — забарвлений в різні кольори.

Сумління, -я, с. — усвідомлення й почуття моральної відповідальності за свою поведінку, свої вчинки перед самим собою, людьми, суспільством; моральні принципи, погляди, переконання; совість; моральні принципи (переконання).

Сутність, -ності, ж. — найголовніше, основне, суттєве в кому-, чому-небудь; суть, зміст.

Термін, -а, ч. — слово, словосполучення, що означає чітко окреслене спеціальне поняття якої-небудь галузі науки, техніки, мистецтва, суспільного життя тощо.

Термін, у, чол. — відтинок, проміжок часу, визначений, установленний для чого-небудь; строк.

Техногенний — породжений, створений технікою, промисловістю.

Толерантність, -ності, ж. — здатність переносити несприятливий вплив яких-небудь факторів; поблажливість, терпимість до чийось думок, поглядів, вірувань тощо.

Трактат, -у, ч. — (*заст.*) договір, угода між державами; наукова праця, де докладно розглянуто якесь конкретне питання чи окрему проблему; міркування на спеціальну тему.

Тубільний — місцевий, корінний, пов'язаний з місцевим походженням.

Упередження, -я, с. — негативна, несправедлива думка, яка складається щодо кого-, чого-небудь наперед, і пов'язане з нею відповідне ставлення.

Ухналь (вухналь), -я, ч. — спеціальний цвях, яким прибивають підкову до кінського копита, а також підвісок до осі.

Філософ, а, чол. — фахівець із філософії; мислитель, що розробляє питання світогляду.

Фортеця, і, жін. — 1. Укріплений пункт з міцними капітальними спорудами, гарнізоном, озброєнням; 2. Надійний захист, опора, твердиня.

Фреска, и, жін. — картина, написана фарбами по свіжій вогкій штукатурці.

Хаос — у, ч. — цілковите безладдя, безладне нагромадження, скупчення чого-небудь.

Цінність, ності, жін. — те, що має певну матеріальну або духовну вартість.

Ціпок, пка, чол. — очищена від пагонів частина стовбура або товстої гілки, яку використовують як палицю.

Чумак, а, чол. — на Україні в XV — XIX ст. — візник і торговець, який перевозив на волах хліб, сіль, рибу й інші товари для продажу.

Шедевр, а, чол. — зразковий витвір, що є найвищим досягненням мистецтва, майстерності.

Ятір — риболовне знаряддя типу пастки (сітка, натягнута на обручі), що його встановлюють на дно водоймищ.

Фас, у, ч. — вигляд обличчя, предмета спереду; образно «у фас» — обличчям до того, хто дивиться.

Філософ, -а, ч. — фахівець із філософії, мислитель, що розробляє питання світогляду; (*перен.*) людина, схильна до абстрактних міркувань; людина, що розумно ставиться до життя спокійно й стійко терпить злигодні, мінливість долі.

Феномен, -а, ч. — виняткове, незвичайне, рідкісне явище.

Фреска, -и, ж. — картина, написана фарбами (водяними або на вапняному молоці) по свіжій вогкій штукатурці.

Харциз (харцизяка), -а, -и, ч. — розбійник, грабіжник.

Хибний — який містить хиби, неправильний, помилковий.

Челюсті, -ів, жн. — вихід кухонної печі, отвір дугастої форми між припічком і внутрішньою частиною печі.

Чернець, -я, ч. — член релігійної громади, який прийняв постриг і дав обітницю вести аскетичне життя відповідно до монастирського статуту.

Чорногора — найвищий гірський масив у Карпатах.

Шедевр, -а, ч. — зразковий витвір, що є найвищим досягненням мистецтва, майстерності.

Шпиталь, -ю, ч. — військово-медичний заклад для стаціонарного лікування хворих і поранених, госпіталь; (*заст.*) лікарня, богадільня.

СЛОВНИК СИНОНІМІВ

Авторитетний — престижевий, *сов.* престижний; (*голос*) впливовий, поважний, ваговитий; (*спец*) ерудований, кваліфікований, що знає діло; (*тон*) упевнений.

Безліч — чимало, нетрохи, *д.* много, *обр.* купа, сила, безліч, море, гибель, хмара, тьма, повна торба, /ціла/ армада, без ліку, без числа, непочатий край, до біса, до гибелі, сила-силенна, тьма-тьменна, хоч залийся, хоч лопатою вигрібай, *ід.* такого /к. такого калік!;/ (*людей*) повно, маса, *ев.* базар, *фам.* достобіса; *У ФР.* значно, далеко, куди, набагато, незрівнянно /н. багато менше;/ багатенько, багацько, пребагато.

Безрозсудно — необачно, нерозважливо.

Бентежний — тривожний, *сов.* хвилюючий; (*— душу*) неспокійний, схвилюваний.

Бентежити — хвилювати, тривожити, шокувати, непокоїти.

Благати — /Христом-Богом/ молити, вимолювати, Богом /слізно/ просити, заклипати Богом /усім святим;/ (*кого*) падати в ноги *кому*, падати на коліна перед *ким*; (*на колінах*) лазити /плазувати/ в ногах; (*пощади*) випрошувати, *зн.* канючити.

Блакитний — (*колір*) небесний, яносиній, блаватний, волошковий, *сов.* голубий, лазурний, лазуревий.

Блискучий — лискучий, сяючий; (*промінь*) аскравий; (*одяг*) гарний, пишний, розкішний; (*твір*) талановитий, незрівнянний; (*подвиг*) видатний, визначний; (*— гру*) майстерний, феноменальний, довершений, досконалий, неперевершений; (*лет*) успішний, вдалий; (*спів*) божественний, чарівливий.

Бриніти — (*— голос*) дунати, звучати; (*— струни*) вібрувати, дзвоніти, (*— ос*) дзижчати, (*— воду*) дзюрчати; (*— веретено*) хурчати; (*— сльози*) блищати, виблискувати.

Бурхливий — буремний; (*вітер*) буйний; (*— радість*) палкий; (*розвій*) нестримний.

Видатний — визначний, славетний, заслужений, великий, непересічний, чільний; (*— подію*) знаменний.

Відображати — (*життя*) відбивати, відтворювати, віддзеркалювати; (*у воді*) відбивати, зображувати.

Відчайдушно — занадто сміливо; (*крок*) занадто ризиковано, *сил.* *ід.* не на життя, а на смерть.

Віковий — (*ліс*) віковічний, споконвічний, вікодавній; (*дуб*) старий, як вік, довговічний.

Віч-на-віч — сам-на-сам, без сторонніх очей, лице в лице, *зал.* тет-а-тет.

Воля — (*влада над собою*) самовладання, самовлада; (*до перемоги*) наполегливість, рішучість; (*пре. у фр.*) бажання, жадання, хотіння, *сил.*

вимога, наказ; (*із сл. моя*) влада; (*народів*) свобода, незалежність, самостійність, вільність; (*рабам*) визволення, звільнення, розкріпачення; (*птаству*) благодать, лахва.

Ворог — супротивник, суперник, антагоніст, ненависник, *ур.* враг, супостат, лиходій, *ок.* недруг, *анал.* душман; (*рослин*) шкідник; *мн.* вороженьки, вороженьки.

Вряди-годи — коли/сь/-не-коли/сь/, десь-колись, нема, нема та й, час від часу, іноді, інколи, деколи, часом, зрідка, здерідка, не часто, прихашцем, прихашком.

В'юнитися — (*річку*) звиватися, петляти; (*— волос*) закручуватися, кучерявитися.

Гніватися — сердитися, гнівитися; нервуватися, дратуватися, *з.* денеруватися, *з.* гнівати, *сил.* лютувати, *ід.* рвати й метати, пеклом /важким духом/ дихати.

Гудячи — критикуючи, осуджуючи, не похваляючи, ганячи, *п.* судячи судом, *сил.* ганьблячи, ославлячи, знеславляючи.

Гуманістичний — людяний, людолюбний, *ур.* чоловіколюбний; (*— серце*) людський.

Грунтовний — глибокий, повний, вичерпний, всебічний, фундаментальний.

Дбайливо — турботливо, щільно, уважно, старанно.

Дбати — піклуватися, турбуватися, старатися, клопотатися.

Делікатність — вишуканість, інтелігентність.

Де-не-де — подекуди, десь-не-десь, місцями, деінде.

Дивовижний — дивний, чудний, незвичайний, чудовий, гідний подиву.

Досконало — бездоганно, довершено, витончено, майстерно.

Етичний — моральний, добропристойний, доброзвичайний, доброчесний; (*— норми поведінки*) загальноприйнятий, не вуличний, не вульгарний.

Жадати — бажати, хотіти, прагнути.

Завжди — повсякчас, постійно, довіку, повік-віки.

Завзято — наполегливо, хвацько, палко, пристрасно.

Заклопотано — занепокоєно, стурбовано.

Залюбки — охоче, радо, з дорогою душею, з приємністю, *км.* із задоволенням.

З давнього-давня — віддавна, з давніх часів, зроду-віку, з давніх-давен.

Здолати — перемагати, здужати, побороти, звойовувати.

Злагодити — зробити, змайструвати.

Зненацька — несподівано, раптово, раптом, *обр.* як сніг на голову, як грім з ясного неба, *д.* знеобачка.

Зникати — цезати, пропадати, *фам.* із-слизати, *п.* випаровуватися, *ід.* тонути в тумані, обертатися в ніщо, падати в безодню, іти прахом / під шум/;

(— *дим*) розсіюватися, танути; (— *думки*) забуватися; (— *біль*) мінати, переставати; (— *породу*) переводитися;

Ідеал — (*високий*) мета, прагнення; досконалість, довершеність; (*хто*) взірець /досконалости/, приклад, кращий з кращих.

Істинний — правдивий, правильний; (*факт*) дійсний, справжній, реальний.

Кмітливий — тямущий, тямовитий, метикуватий, здогадливий.

Компонент — складник.

Красивий — вродливий, хороший, миловидний.

Кремеznий — широкоплечий, коренастий, жиливий, огрядний.

Ледь-ледь — на силу; (*чутт*) ледве-ледве, слабо; (*живий*) ледь, заледве; (*встиг*) тільки но;

Любити — кохати, обожнювати, боготворити ;

Маківка — (*у маків*) голівка; вершок, верхівка, верхів'я, верховина, вершина; (*храму*) баня; (*голови*) щолопок, щолопочок, (*гори — це*) р. щовб; *пор.* шпиль.

Мимоволі — мимовільно, мимохіть.

Мчати — швидко бігти, їхати, гнати, летіти, линути.

Могутній — можний, *сил.* всемогутній, всеможний, стосійлий, все-сильний; (*владар*) всевладний, можновладний; (*дух*) міцний, сильний; (*дуб*) велетенський, кремеznий; (— *зелень*) пишний, буйний; (— *враження*) разючий, приголомшливий; (*виля чогось*) потужний.

Могутність — сила, потужність, можуть.

Навідріз — рішуче, категорично, навідруб.

Надзвичайно — страшенно, надзвичай, на диво, *у фр.* що аж-аж-аж /*н.* гарячий, що аж-аж-аж/; (*гарний*) збіса

Надіючись — сподіваючись

Наполегливо — настирливо, завзято, уперто, настирно, напосідливо, *сил.* невідступно, *сов.* напористою

Наполохано — злякано.

Напружений — інтенсивно, запеклою.

Насочуватися — наповнюватися.

Небагато — мало, недостатньо, обмаль, негусто.

Неважно — легко, нескладно, без зусиль, просто.

Невдовзі — незабаром, скоро, зараз, ось-ось.

Недавно — донедавна, нещодавно

Незвичайно (популярний) — вельми, вкрай, надзвичайно, винятково, дуже.

Незвично — дивно, дивовижно, чудно, чудернацьки.

Неймовірно — невірогідно, г. неправдоподібно; (*факт*) сенсаційно; (*— силу виразу*) надзвичайно, страшенно.

Ненароком — без наміру, мимохіть, ненавмисне невмисне, незумисне; випадково, несподівано; (*пошкодити*) необережно, необачно.

Нелегкий — важкий, складний.

Неодмінно — обов'язково, доконечно; (*атрибут*) постійно, незмінно, рано чи пізно.

Неодноразово — часто, зазвичай, періодично, знову й знову.

Непогано — ніроку, нічого, нічогенько, пристойно.

Несподівано — раптово, зненацька.

Нізащо — ні за яких обставин, в жодному разі, ні за яку силу.

Обачний — розсудливий, розважливий, (*крок*) розважний, обережний, р. оглядний; (*передбачливий*) завбачливий; обачливий.

Обмежувати — обмежовувати, звужувати, локалізувати, лімітувати.

Оздоблення — прикраса, оздоба, покраса, обарвлення.

Опікуватися — турбуватися про, наглядати за ким-небудь.

Орнамент — візерунок, узор, вірець, прикраса.

Поважно — солідно, гідно, велично, важно.

Поводир — поводар, поводатар, повожатий, міхonoша.

Повсякчас — постійно, повсякденно, завжди, повсякчасно.

Подеколи — час від часу, іноді, вряди-годи, нечасто.

Понині — досі, дотепер, донині, до цих пір.

Поступово — плавно, потроху, стиха, поволі.

Прихований — таємний, затаєний, притаєний.

Радісно — весело, втішено, тріумфально.

Раптом — несподівано, раптово, зненацька.

Реальний — дійсний, справжній, повноцінний, істинний.

Ретельно — ґрунтовно, старанно, прискіпливо, вичерпно.

Ринутися — кинутися, метнутися, майнути, бурхнути.

Розмаїтий — різноманітний, усякий, барвистий, строкатий, пістрявий.

Розташований — розміщений, той, що розкинувся.

Романтичний — мрійливий, емоційно-піднесений, мрійний.

Сердечно — щиро, щиросердно, щиросердечно, красно.

Скоро — швидко, бистро, живо, незабаром, невдовзі.

Споконвіку — віддавна, споконвічно, зроду-віку, від віків, відколи світ світом, справіку, з давніх-дав н.

Спорідненість — родинність, покровність.

Тендітний — делікатний, витончений, ніжний; (*— будову*) тонкий, не масивний; (*хто*) крихкотілий, неміцний, слабкий; (*— душу*) діткливий, вразливий; (*— міру виразу*) ледь помітний /відчутний/.

Тихий — мовчазний, безгомінний, негучний, спокійний, погідний, беззвучний.

Тихком-нишком — тихцем, потаємно.

Тлівний — тимчасовий, минуций, смертний, умирущий; (*запах*) грушний; (*вплив*) згубний, шкідливий, розтлінний.

Турбуватися — непокоїтися, не мати /знати/ спокою, клопотати /сушити, голову, сил. тривожитися, бентежитися, хвилюватися, побиватися; (*кого*) виявляти увагу до, піклуватися, бідкувати за *ким*, (*чим*) дбати про *що*, (*з ч. не.*) спокійно спати.

Унікальний — одини-єдиний, неповторний, неперевершений, *обр.* без порівняння; небачений, нечуваний, рідкісний, винятковий.

Упереміжку — упереміж, впереміш, всуміш.

Урочистий — величний, святковий, тріумфальний; (*мари*) церемоніальний, парадний;

(*день*) знаменний, вікопомний, всеславний; (*настрій*) піднесений; (*тон*) патетичний; (*— присягу*) священний.

Усюди — скрізь, повсюди, кругом, поспіль.

Фантастичний — химерний, надзвичайний, казковий, нереальний.

Химерний — чудернацький, незвичайний, *нег.* потворний; (*— долю*) мінливий, зрадливий; (*хто*) примхливий, вередливий, химеристий; (*світ*) фантастичний; (*— мрію*) нездійснений, нереальний; (*- вістки*) неймовірний.

Химерно — дивно, незрозуміло, незвичайно, вигадливо.

Хист — талант, здібність, дар, обдарованість.

Цвісти — квітнути; (*— квіти*) розпускатися, розкриватися, *поет.* бриніти;

(*— степ*) вкриватися цвітом; квітувати; (*— прапори*) красуватися, (*— країну*) процвітати;

Честолюбний — амбітний, шанобливий, гордий, горділивий.

Чоломкатися — здоровкатися, вітатися, (*поштиво*) скидати шапку, віддавати /бити, *док.* вдарити/ чолом, *б. з.* на добридень давати; (*рукою*) ручкатися; (*з поцілунком*) чоломкатися; (*з поклоном*)

Шкодувати — жалкувати; (*за чим*) уболівати; (*кого*) жаліти, співчувати *кому*; (*коля*) жалувати, берегти, щадити; (*гроші*) економити, /за/ опаджувати.

Шляхта — панство, магнати, дворянство, шляхетство, аристократія, *зал.* знать.

Щедро — рясно, багато, щиро, великодушно..

Щирість — відвертість, прихильність.

Янтарний — буриштиновий.

СЛОВНИК ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ І КРИЛАТИХ ВИСЛОВІВ

Альфа й омега — початок і кінець.

Барон Мюнхгаузен — 1. Герой книжки «Пригоди Мюнхгаузена» німецького письменника Е. Распе. 2. *перен.* Брехун, оповідач вигаданих історій та пригод.

Боян — 1. Славетний співець і музикант XI століття. 2. *перен., з малої літери*, Великий поет і композитор

Бути на коні — мати успіх.

Бути під чаркою — бути напідпитку.

Вдовж і впоперек — скрізь, в усіх напрямках.

Вогнем і мечем — нещадно.

Водити хліб і сіль — підтримувати знайомство.

встати дибки — обуритися, зробити наперекір кому-, чому-небудь.

Геракл — герой грецької міфології, що мав міцну статуру і відзначався незвичайною силою.

Гріти у хвіст і в гриву — сильно сварити, підганяти.

Далеко піти — зробити кар'єру, добитися успіху в житті.

Догори дригом — про вкрай ненормальне становище.

Дон Кіхот — 1. Головний персонаж роману Сервантеса «Дон Кіхот». 2. *перен.* Благородний фантазер, який вирушає на бій за справедливість проти могутніших за нього сил. 3. Відірваний від життя мрійник, неспроможний зробити нічого корисного.

Дійти до краю — довести когось до межі, до критичної точки.

Ждати з моря погоди — марно сподіватися.

За жабри брати — примушувати щось зробити.

За панібрата з ким — як рівний з рівним, як рівня, фамільярно.

Знати всі ходи і виходи — бути компетентним.

Знати, як свої п'ять пальців — дуже добре знати кого- чи що-небудь.

З-під землі дістати — знайти будь-де.

З хреста ніби знятий — змарнілий.

З цепену зірватися — втратити самовладання.

І в вогонь і в воду — будь-куди, хоч на смерть.

І в ус не думи — не турбуватися.

І вухом не вести — зберігати спокій.

Кайнова печать — тавро вбивці, зрадника.

Касандра — пророчиця, якій ніхто не вірить.

Кров з молоком — рум'яне обличчя.

Нерон — 1. Римський імператор I с. н. е. 2. *перен.* Жорстокий деспот.

Ні з того ні з сього — без причини.

Ні за цапову душу — цілком даремно, марно

Ні за що ні про що — без будь-якої причини; раптом.

- Ні світ ні зоря** — дуже рано.
Ні сіло ні впало — раптом, безпричинно.
Ні сюди ні туди — знаходитися на одному місці, понасти у безвихідне становище.
Ні тепер ні в четвер — ніколи, ні за яких умов.
Летіти в прірву — зазнавати невдачі.
Лицар без догани й страху — людина великої мужності і високих моральних якостей.
Лишити з носом — обдурити.
Лізти на рожен — затівати щось ризиковане.
Лізе, як оса в очі — настирливо привертає до себе увагу.
Ментор — людина, що любить довго й нудно повчати.
Меценат — людина, яка постійно матеріально допомагає художникам, письменникам, акторам.
Мов з землі — раптом, несподівано.
Море по коліна — нічого не страшно.
Морозець поза шкірою пробіг — стало дуже страшно.
Мотати на вус — добре запам'ятовувати.
Муцій Сцевола — герой, здатний пожертвувати усім заради батьківщини.
Мов у воду опущений — знічено, маючи жалюгідний вигляд.
Наївся, як кіт качалки — залишився голодний.
Наче вкопаний — стояти нерухомо, остовпіло.
Неначе в молоці дитина — людина, що живе у розкошах, дуже красивий.
Не хоче, як кобила вівса — дуже прагне.
Ніби корова язиком злизала — безслідно зникнути;
Ні відсіль і ні відтіль — невідомо звідки.
Ні за що ні про що — без причини.
Одбути чергу — з великою неохотою зробити щось.
Од душі одлягло — пройшло почуття боазні, незручності.
Орудє язиком, як циган пужалном — вміло говорить.
Пенелопа — вірна, любляча дружина.
Підвести під монастир — ошукати, обдурити.
Піти під чотири вітри — йти геть.
Повертається, як ведмідь за горобцями — незграбно рухається.
Повним ходом — швидко, успішно.
По всіх усядах — скрізь, в усіх напрямках.
По гарячих слідах — негайно, відразу, як тільки відбулася якась подія.
Подати рукою — близько, ось-ось.
Понасти на гачок — дати можливість кому-небудь перехитрити себе.
По п'ятах — слідом, невідступно.

Про людське око — для прикриття якогось вчинку, напоказ.

По струні вдарити — зачепити найдошкульніше для когось питання.

По терпті фіаско — зазнати невдачі.

Прямий, як свинячий хвіст — дуже нерівний, покручений.

П'ята колона — зрадники, які в тилу своїх військ співробітничать з ворогами

Робить, як мокре горить — дуже повільно працює.

Розв'язати язика — стати говіркішим.

Сказав, як гвіздка забив — влучно висловився.

Скучає, як собака за києм — зовсім не скучає.

Стецько — 1. Персонаж комедії І. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці». 2. *перен.* Недоумкуватий і зарозумілий парубок, дурень.

Топтати ряс — жити, ходити по землі.

Три кити — три головні основи чогось.

Трістан та Ізольда — люди, які палко кохають один одного, чие кохання сильніше за смерть.

Троянський кінь — підступний дарунок.

Як аршин проковтнути — триматися неприродно рівно.

Ярославна — уособлення любові і відданості жінки своєму чоловікові.